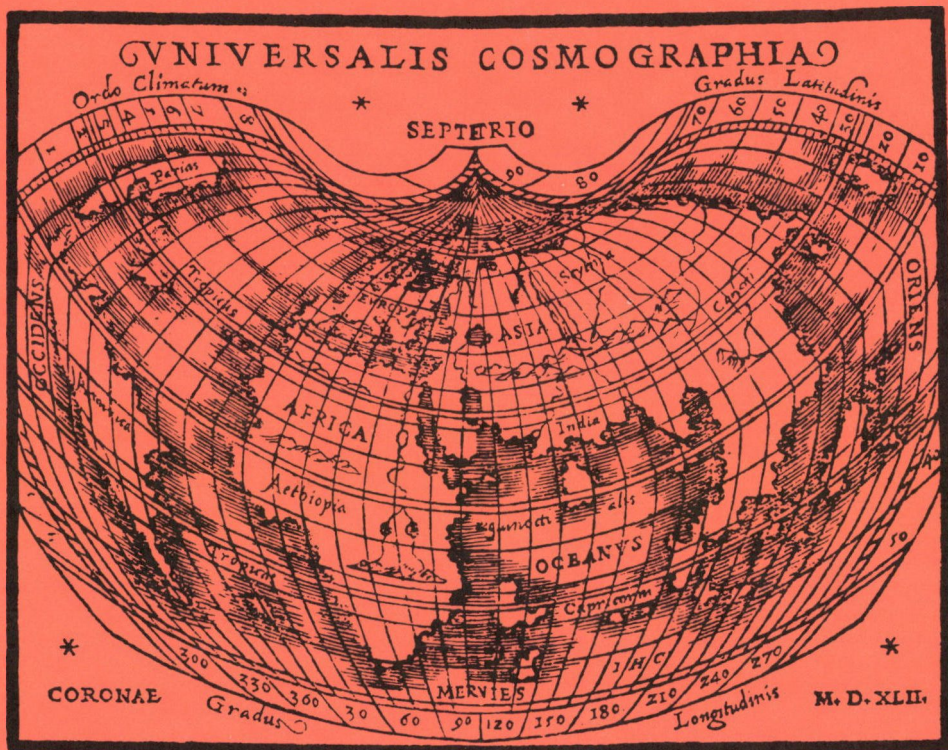
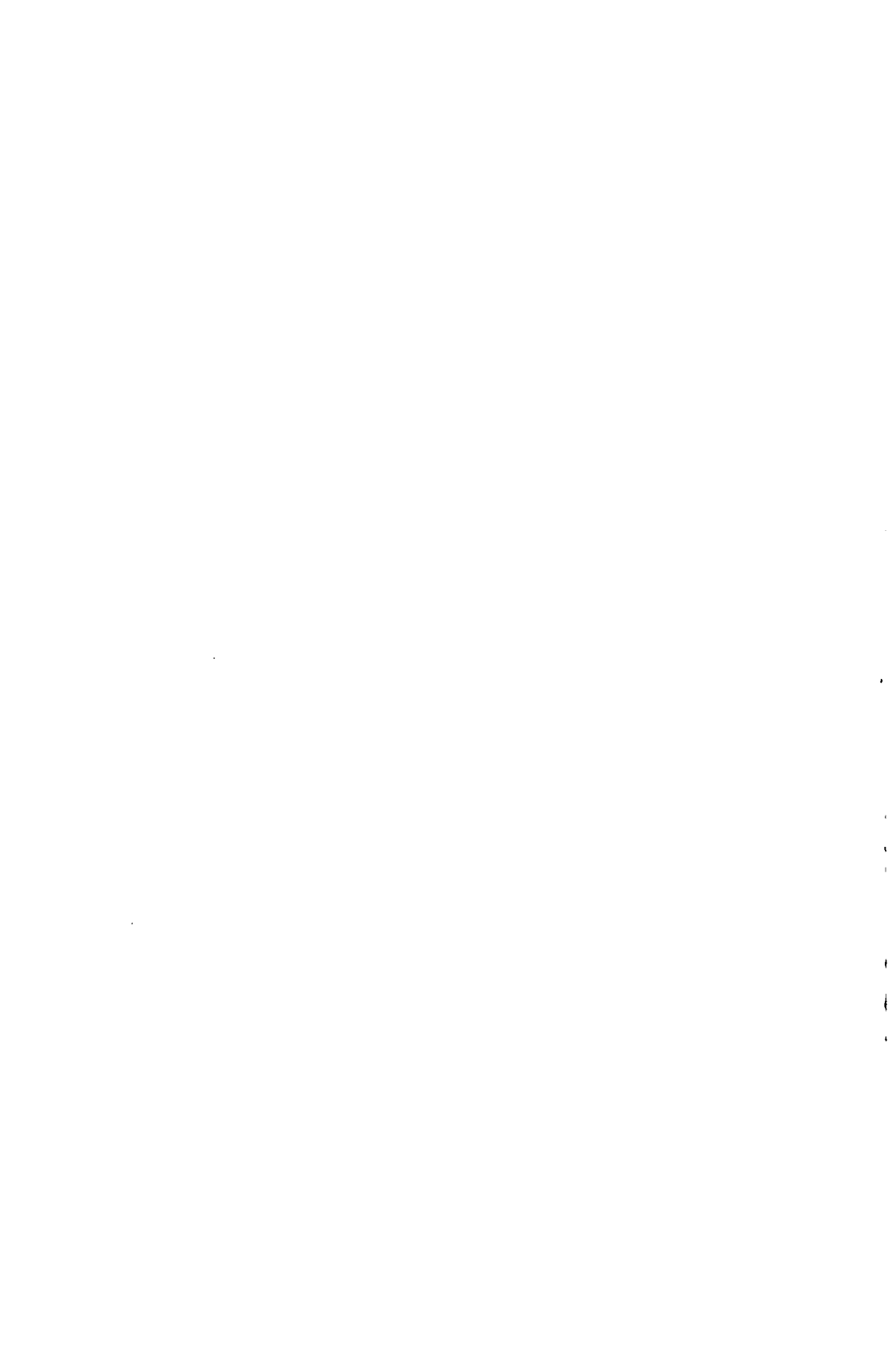

VILÁGTÖRTÉNET

DATE
Könyvtár
Magyar
Könyvtár
Szeged

1997. ősz – tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Makai János: Bölc Jaroszlav bölcsessége	3
Radnóti Klára: Itáliai utazók Oroszország-képe a 15–16. században	24
Nyemcsok Attila: Oroszország és a Mediterráneum a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején	37
Vigh Kálmán: Az amerikai görög katolikus püspökség első évei	45
Szatmári Péter: Az osztrák misszió. Az osztrák nemzettudat kérdéséhez az 1920–30-as években	54
Sokcsevits Dénes: A Független Horvát Állam és Magyarország 1941-ben. A diplomáciai elismerés	61
Vadász Sándor: A francia forradalom bicentenáriumának mérlege	66
Ambusné Kéri Katalin: Női lapok a 18–19. század Európájában	75

SZEMLE

Egy nem csak munkásmozgalom-történeti témájú munkásmozgalom-történeti kiadványról. A demokratikus és szociális megújulás (Ism.: Incze Miklós) ...	79
Antonio Cabezas: El siglo Iberico de Japón. La presencia Hispano-Portuguesa en Japón, 1543–1643 (Ism.: Ambusné Kéri Katalin)	80
Marian Kukiel: Dzieje Polski porozbiorowe, 1795–1921 (Ism.: Tapolcai László)	81
J. F. V. Keiger: Raymond Poincaré (Ism.: H. Haraszi Éva)	83

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,- Ft, példányonkénti eladási ára: 125,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9722992 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: Lajtai Ferenc

BÖLCS JAROSZLAV BÖLCSSESSÉGE

Bölcs Jaroszlávot (1019–1054) a legjelentősebb óorosz fejedelmek közé sorolják. Azonban a magyar nyelvű történeti irodalom mindeddig meglehetősen mostohán bánt vele, tevékenységének bemutatása többnyire szintézisekben található, s azok is csak a közismert események taglalására, valamint rövid értékelésre szorítkoznak. Ezzel a dolgozattal a fenti hiányosság pótlását tűztük ki célul, miközben arra a kérdésre is keressük a választ, vajon Jaroszlav Vlagyimirovics jogosan kapta-e a bölc (mudrij) jelzőt.

A Jaroszlávval kapcsolatos adatokat egyrészt a két alapvető forrásból, a Poveszty vremenih let-ből (Elmúlt idők elbeszélése, a továbbiakban: PVL) és az Első novgorodi évkönyvből merítettük, másrészt felhasználtuk a diplomácia- és művészettörténet, valamint a régészet által elért eredményeket is.

A hatalom megszerzése

Jaroszlav a skandináv eredetű Rurik-dinasztia tagja volt, ősei között mindkét ágon jórészt normannokat találunk. Apja, Vlagyimir, aki egyébiránt a többnejűség hívének számított, úgy vette feleségül anyját, Rognyedát, hogy előzőleg Rognyeda apját, a szintén normann polocki fejedelmet meggyilkolta.¹ A fentiek alapján aligha tekinthető véletlennek, hogy a varég (a normannok keleti ágához tartozó harcosok és kereskedők elnevezése) csapatok jelentős segítséget nyújtottak Jaroszlav Vlagyimirovicsnak a kijevi nagyfejedelmi trón meg-, illetve visszaszerzésében.

Jaroszlav nagyapja, a szinte állandóan hadakozó Szvjatoszlav saját fiait is bevonta a formálódó kijevi állam kormányzásába, a fontosabb területek (Kijev környéke, az ún. drevljan föld és Novgorod vidéke) élére állítva őket.² Ezzel azonban alapvetően nem változtatta meg a korábban létrejött struktúrát, hiszen a többi területet továbbra is a helyi fejedelmek irányították. Szvjatoszlav halála után testvérharcok robbantak ki, melyekből Vlagyimir került ki győztesen.³ Vlagyimir tovább vitte apja reformját, és valamennyi helyi központ élére saját családtagjait állította: Novgorodba például Viseszlavot, majd annak halála után Jaroszlávot küldte. Könnyen megtehetette mindezt, hiszen a PVL szerint 12 fia volt.⁴ Hogy az új rendszer nem hozta meg a várt eredményt, az Vlagyimir uralkodásának (980–1015) végén kezdett világossá válni. 1014-ben Jaroszlav – a novgorodiakkal egyetértésben – úgy döntött, nem fizeti tovább a Kijevnek évente járó 2000 grivna adót. A nagyfejedelem megtorlásra készült, de halála miatt elmaradt a Novgorod elleni hadjárat.⁵

Az 1015 és 1019 közötti, meglehetősen viharos eseményeket a már említett két forrás alapján rekonstruálhatjuk. Vlagyimir halála után a kijevi trónt egyik fia, Szvjatopolk szerezte meg, aki mindent megtett azért, hogy potenciális vetélytársaitól, azaz fivéreitől megszabaduljon. Előbb Boriszt, majd Glebet, Végül Szvjatoszlávot gyilkoltatta meg.⁶ A Novgorodot irányító Jaroszlav lánytestvérétől, Predszlavától értesült Vlagyimir természetes, Borisz erőszakos haláláról, valamint a Glebet fenyegető veszélyről, de

igen nehéz helyzetben volt, melyet részben saját magának köszönhetett. Miután az adófizetést megtagadta, fel kellett készülnie az apjával való küzdelemre. Ezért varég zsoldosokat fogadott. A féktelen harcosok erőszakoskodtak a novgorodiakkal, köztük férjes asszonyokkal is. A válasz felkelés lett, melynek során varégekot mészároltak le, majd bosszúból a gyilkosságokért a fejedelem novgorodi előkelőket végeztetett ki. Hogy ez utóbbi (is) mekkora hiba volt, rövidesen kiderült, ui. a fenti hírek Predszlavától Kijevből még a kivégzés éjszakáján megérkeztek. Jaroszlav azonban úrrá lett a helyzeten: megszerezte a novgorodiak támogatását, és újabb zsoldosokat fogadott fel. Így 3000 novgorodi és 1000 varég harcossal indított támadást Szvjatopolk ellen, aki óorosz és besenyő csapatokat vonultatott fel.

A két testvér közötti első összecsapásra Ljubecs közelében került sor, valószínűleg 1016 kora tavaszán. Előtte a szemben álló felek 3 hónapig néztek farkasszemet egymással a Dnyeper két partján. Szvjatopolk nagyfejedelem kedvezőtlen pozíciót foglalt el, mert egységeivel két tó között táborozott le. Ez az elhelyezkedés – miután Jaroszlav katonái átkeltek a folyón, és megkezdték a támadást – végzetesnek bizonyult, a besenyők harcmodora nem érvényesülhetett, Szvjatopolk óorosz druzsinája pedig visszaszorult az egyik tóhoz, amelynek jege beszakadt alatta. A ljubecsi csatát tehát Jaroszlav nyerte meg, fivére Lengyelországba menekült. A novgorodi fejedelemből az ütközet eredményeképpen kijevi nagyfejedelem lett. Nem feledkezett meg az őt támogató novgorodiakról: a sztaroszták (helyi vezetők) fejenként 10, a szmerdek (parasztok) 1, a városlakók pedig ugyancsak 10 grivna jutalmat kaptak. A varégek külön javadalmazásáról nem szólnak a források. Arról viszont igen (legalábbis az Első novgorodi évkönyv), hogy Jaroszlav pravdat adott és usztávot írt a novgorodiaknak,⁷ s ez minden bizonnyal azt jelenti, hogy az északi város és a hozzá tartozó terület privilégium(ok)at kapott. Elképzelhető, hogy a továbbiakban még az évi 2000 grivnát sem kellett Kijevbe küldeni.⁸

Szvjatopolk azonban nem nyugodott bele a nagyfejedelemi hatalom elvesztésébe, I. (Vitéz vagy Merész) Boleszlav lengyel uralkodóhoz fordult segítségért, amelyet meg is kapott. Vele szemben Jaroszlav Rusz északi és déli részének harcosait mozgósította, valamint továbbra is támaszkodott a varég zsoldosokra. A csatát ezúttal a Bug folyónál vívták (1018). Jaroszlav olyan katasztrofális vereséget szenvedett, hogy mindössze 4 főnyi kíséretével jutott el Novgorodig, de ott sem érezte magát biztonságban, és Skandináviába akart menekülni. A novgorodiak bírták rá a harc folytatására, sőt „pénzt” gyűjtöttek,⁹ amelyen varég harcosokat fogadtak fel. Közben Szvjatopolk és az óorosz településeket fosztogató lengyelek között konfliktus robbant ki. A kijevi nagyfejedelem parancsára az idegen katonák egy részét meggyilkolták, mire a hadsereg másik része kivonult az országból. I. Boleszlav nem távozott üres kézzel, mivel magával vitte Jaroszlav Kijevben hagyott ingóságait, sőt bojárjait is.

A legerősebb szövetséges elvesztése előrevetítette Szvjatopolk bukását. Saját druzsináját maga sem tartotta elég erősnek, így – amikor hírért vette Jaroszlav támadásának – a besenyőkhöz fordult támogatásért, az utóbbiak ezt meg is adták, de a kijevi nagyfejedelem így sem boldogult a novgorodi-varég csapatokkal. A döntő ütközetre a Kijevi Rusz déli részén, az Alto folyónál, Perejaszlavl közelében került sor 1019-ben. Szvjatopolk olyan súlyos vereséget szenvedett, hogy többé már nem kezdeményezhetett belháborút. Valószínűleg súlyos sebet kaphatott, mert rövidesen eltávozott az élők sorából. A halál valahol Lengyelország és Csehország határvidékén érte. Kijev és az egész állam feletti főhatalom immár másodszer került Jaroszlav kezébe.¹⁰

Az évkönyvek tehát így ismertetik Vlagyimir kijevi nagyfejedelem két fiának trón-

harcait, ám alapos a gyanúnk, hogy a PVL és az Első novgorodi évkönyv (egyébiránt mindkettő csak másolatban maradt fenn) szerzői, illetve összeállítói eltorzították a valóságot. Ezért néhány észrevételt feltétlenül tennünk kell:

1. A források hihetetlenül elfogultak Szvjatopolkkal szemben, csak úgy árad belőlük a gyűlölet, azt sugallják, hogy a problémák már születése előtt jelentkeztek. A 980-as évnél a következőket olvashatjuk: miután Vlagyimir varéjjai meggyilkolták testvérét, Jaropolk kijevi nagyfejedelmet, „*Vlagyimir saját fivére (tehát Jaropolk – M. J.) feleségével, egy görög nővel kezdett élni, és ő terhes volt, és tőle született Szvjatopolk. Bűnös gyökérről rossz gyümölcs terem: először is az anyja (Szvjatopolké – M. J.) apáca volt, másodszer pedig, Vlagyimir nem házasságban élt vele, hanem házasságtörőként. Azért nem is szerette Szvjatopolkot az apja, mert két apától való volt: Jaropolktól és Vlagyirmirtól.*”¹¹ A fenti állapotról, ha ugyan egyáltalán ez volt a helyzet, Szvjatopolk nem tehetett. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Jaroszlav nem vitatta Szvjatopolk trónigényének jogosságát. Talán azért nem, mert Szvjatopolk vér szerinti apja korábban megszerezte a nagyfejedelmi tisztséget.

2. Szvjatopolk befekettítésének csúcspontja a testvérgyilkosságok ecsetelése. Szvjatoszlav erőszakos halálát a PVL éppen csak említi,¹² míg a Borisz és Gleb meggyilkolásáról szóló történetet, amely jól elkülöníthető részt alkot, mindkét forrás hozza, bár nem teljesen megegyező módon.¹³ Nem kívánunk itt részletesen kitérni sem a téma irodalmi vonatkozásaira, sem a testvérek későbbi kanonizációjára, mert az a bevezetőben feltett kérdésre való válaszadástól eltérítene bennünket. Csak annyit jegyünk meg, hogy ha Borisz és Gleb a források által leírt módon, tehát bármiféle ellenállás kifejtése nélkül haltak meg, teljesen érthető, hogy az oroszok ma is szenvedéstűrő szentekként tisztelik őket.¹⁴ Egy dolog teljesen biztosnak látszik: Borisz és Gleb (valamint Szvjatoszlav, de az ő személye most kevésbé foglalkoztat bennünket, mert halála nem vált propaganda tárgyává) nem természetes úton távozott az élők sorából. Csak abban nem lehetünk teljesen biztosak, hogy Szvjatopolk okolható a halálukért, mert az Jaroszlav céljaival is egybeesett. Kevesebb vetélytárs maradt a porondon, ráadásul így könnyen meg lehetett indokolni a Szvjatopolk elleni harcot (bosszú a fivérek haláláért). Szvjatopolk (legalábbis ilyen mértékű) gonoszsága ellen szól, hogy mint ismeretes, a PVL első szövegváltozatát a szerző, Nyesztor III3 körül készítette el, tehát Jaroszlav unokáinak uralkodása idején. Talán kevésbé köztudott: a Boriszról és Glebről szóló történet egyik változatát Nyesztor már a II. század 80-as éveiben megírta.¹⁵ Ekkor még Jaroszlav fia, Vszevolod volt a kijevi nagyfejedelem, így Jaroszlav bűnősként való feltüntetése fel sem merülhetett. Ellenben létezik olyan skandináv forrás (Eymundarsaga), amely éppen Jaroszlávot mutatja be Borisz gyilkosaként.¹⁶

3. A PVL szerzője több alkalommal is átkozottak (okajannij) nevezte Szvjatopolkot, és végül sorsát megérdemlő paranoiást kreált belőle. Szerinte az Alto folyónál bekövetkezett vereség után Szvjatopolk elfutott a csatáról, majd menekülés közben rárontott az ördög, s elgyengültek az ízületei. Nem tudott lovon ülni, ezért hordágyon vitték. Ő egyre sürgette druzsinája tagjait, mert azt hitte, üldözik. Miután Lengyelországon keresztülvitték, a cseh határnál, egy pusztaságban érte a halál. Sírjából még később is szörnnyű bűz áradt. A forrás fenti részének tendenciózus volta nem lehet kétséges. Az nem annyira Szvjatopolkról, sokkal inkább a 12. század elejének fejedelmeihez szólt, akiket a szerző a volt kijevi uralkodó sorsának leírása után azal fenyegetett meg, hogy testvérgyilkosság esetén ők még súlyosabb büntetésre számíthatnak.¹⁷

4. Külön figyelmet érdemel a novgorodiak és Jaroszlav, Novgorod és Kijev viszonya.

Amint említettük, 1015-ben Jaroszlav leszámolt a varégokon elégtételt vevő előkelőkkel (az ottani haderő parancsnokaival?), utána azonban szüksége lett volna rájuk, ezért vecsére¹⁸ hívta a életben maradt novgorodiakat, és segítséget kért tőlük. Az előzmények ismeretében a válasz kissé meglephet bennünket: „*Fejedelem, bár fivéreinket is lekaszabolták, tudunk harcolni érted!*”¹⁹ Egyetértünk a szovjet korszak neves kutatójával, aki úgy vélte, hogy (az igenlő válasz elhangzása előtt) nyilván tárgyalásokat folytattak, melyeken Jaroszlav a novgorodiaknak pénzjutalmat és politikai garanciákat tartalmazó írást is ígért.²⁰ Ezeket az ígéreteket a fejedelem a Szvjatopolk elleni első győzelem után természetesen teljesítette. A novgorodiak annyira meg lehettek elégedve az elért eredményekkel, és annyira félhették megszerzett kiváltságaikat, hogy az 1018. évi vereség után a fejvesztve menekülő Jaroszlávot a harc folytatására kényszerítették. A bárkákat, amelyeken embereivel Skandináviába akart menekülni, összetörték, és új haderőt állítottak fel.²¹ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a fejedelem döntő mértékben nekik köszönhette az Alto folyónál elért második győzelmet.

5. Az óoroszkorszakkal foglalkozó mindössze néhány magyar kutató egyike, Bartha Antal az 1015 és 1019 között lezajlott eseményekkel kapcsolatban azt írta, hogy Szvjatopolk és Jaroszlav idegen segítségre is folyamodott; az előbbi lengyel, az utóbbi normann hadak támogatását élvezte. Így a kijevi trónért folyó viaskodás nemzetközi méretű üggyé terebélyesedett.²² Bartha Antal véleménye találó, sőt a trónharcok nemzetközi jellegét újabb tényekkel támaszthatjuk alá. A besenyők szerepét a ljubecsi (1016) és az altói (1019) csatában magunk is említettük, s arról szintén van adatunk, hogy 1018-ban a Szvjatopolk segítségére siető Vitéz Boleszlav nemcsak lengyel katonákat, hanem német és magyar segédcsapatokat is vezetett Jaroszlav ellen.²³

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ha a Kijevért folytatott küzdelem időszakára vonatkozóan Jaroszlav bölcsességét keressük, azt a források érezhető szimpátiája ellenére sem találjuk. Mindössze egy hatalomra vágyó és többször bizonytalankodó fejedelem képe jelenik meg előttünk.

A hatalom megtartása és gyakorlása

1019-ben Jaroszlav megszerezte ugyan a kijevi nagyfejedelmi trónt, de annak megtartásáért és az állam viszonylagos egységének biztosításáért továbbra is harcolnia kellett. 1021-ben unokatestvére, Brjacsiszlav polocki fejedelem megtámadta Novgorodot, foglyokat ejtett, valószínűleg gazdag zsákmányt szerzett, majd visszaindult Polockba. Jaroszlav korabeli mércével igen gyorsan, mondanivalóval reagált; katonáival már a hetedik napon rajtaütött Brjacsiszlávon, legyőzte, a novgorodiakat és (bár az évkönyv nem tesz róla említést, magától értetődően) az eltulajdonított javakat visszaküldte Novgorodba. A polocki fejedelem saját városába menekült, de a PVL nem ír arról, hogy bármilyen büntetésben részesült volna.²⁴ Talán Jaroszlav ehhez nem is érezte elég erősnek magát, s egyébként sem lett volna arra képes, hogy apjához hasonlóan a Kijevi Ruszt a nagyobb központok élére állított fiai segítségével kormányozza, mert első fia csak az előző évben született meg. Öccseitől viszont nem érezhette magát biztonságban, ezt hamarosan tapasztalhatta is.

1024-ben, amikor Jaroszlav éppen Novgorodban volt, Msztyiszlav tmutarakáni fejedelem megpróbálta megszerezni a fővárost, a kijeviek azonban nem engedték be. Erre a másik nagy déli várost, Csernyigovot foglalta el. Jaroszlav a korábban már többször

bevált módszert alkalmazta, varégoakat hívott segítségül. Az újabb testvérháború egyetlen jelentős ütközetére 1024-ben Csernyigov közelében került sor. Msztyiszlav győzött, Jaroszlav Novgorodba, a varégok parancsnoka pedig Skandináviába menekült.²⁵

A csata után Msztyiszlav különleges józanságról és realitásérzékről tett tanúbizonyságot. Üzenetet küldött Novgorodba, amelyben az állam felosztására tett javaslatot: magának Csernyigovot és a Dnyeper bal partját tartotta volna meg, míg a folyó jobb parti részén (Kijevben is) elismerte Jaroszlav hatalmát. Saját szavai szerint Kijevre azért nem tartott igényt, mert Jaroszlav volt az idősebb fivér, vagyis a rangidős (senior).²⁶ Jaroszlav azonban cselettől tarthatott, mert hosszú ideig nem mozdult Novgorodból. Csak akkor vonult délre, amikor egyrészt látta, hogy Kijevet változatlanul saját emberei irányítják, másrészt amikor sikerült nagy létszámú hadsereget kiállítania. A békét Gorogyecben kötötték meg (1026), Msztyiszlav korábbi ajánlata alapján. A PVL szerzője a szerződés tartalmának ismertetése után elégedetten állapította meg: *„És békében és testvéri szeretetben kezdtek élni, és véget ért a beháború és a lázadás, és nagy csönd lett az (ország) földön.”*²⁷

A PVL alapján úgy tűnik, hogy az 1026-ot követő körülbelül egy évtized nem bővelkedett eseményekben. A szerző írt Jaroszlav fiainak születéséről, egy égi jelenségről, néhány külpolitikával kapcsolatos fejleményről, a déli határok megerősítéséről és megemlített egy halálesetet. Az 1029. évnél mindössze az áll, hogy béke volt, 1034-nél és 1035-nél pedig semmi.²⁸ A testvérek tehát minden bizonnyal betartották a gorogyeci békeszerződést, sőt a lengyelek elleni harcban még egyesítették is erőiket.²⁹ 1036-ban Msztyiszlav vadászaton vett részt, ahol megbetegedett, és meghalt. A PVL pozitív értékelést ad róla: *„Msztyiszlav testes volt, pirospozsgás arcú, nagy szemű, a harcban bátor volt, irgalmas, nagyon szerette druzsináját, nem sajnálta tőle a vagyont, sem az ivásban, sem az evésben nem korlátozta azt.”*³⁰ Ahhoz képest, hogy Szvjatopolk a forrás szerint paranoiás emberi roncs volt élete végén, a PVL Msztyiszlav-képe talán akkor sem lenne pozitívabb, ha saját krónikása készítette volna el. De itt nyilvánvalóan másról van szó: Msztyiszlav mértéktartó politikájával és (1024 után tanúsított) becsületes magatartásával szolgált rá az elismerésre. Talán ez a megközelítés hatott a történettudomány több képviselőjére, mert olyan nézetek is léteznek, melyek szerint 1026 után a fivérek együtt kormányozták az országot.³¹ A magunk részéről nem találjuk a forrásokban a fenti álláspont bizonyítékait. Abból, hogy közösen intéztek támadást Lengyelország ellen, és a háborúban szerzett foglyokat képesek voltak veszedék nélkül szétosztani, még nem következik, hogy az óoroszlav államot közösen irányították.

1036-ban, Msztyiszlav halála után ismét Jaroszlav lett a legfőbb hatalmi tényező az óoroszlav államban, vagy ahogyan a PVL szerzője megfogalmazta: az orosz föld egyeduralmódójává vált.³² Ezzel kijevi uralmának legtermékenyebb időszaka kezdődött el. Valószínűleg Rusz kormányzásának nagyapja által bevezetett és apja által jórészt sikerrel alkalmazott módszerét követte, azaz a helyi központok élére lehetőség szerint saját fiait állította. A lehetőség szerint kitétel jelen esetben nem a leszármazottak kis létszámára, sokkal inkább azok fiatal korára vonatkozik. Legidősebb fia, Vlagyimir csak 1020-ban született,³³ így 1036-ban még csak 16 éves volt. Jaroszlav azonban már ekkor helytartó-fejedelemeként alkalmazta. Novgorod lett az első olyan város, amely élére Jaroszlav valamelyik fia került. Ezt természetesnek vesszük, hiszen Novgorod volt Jaroszlav hatalmának bázisa, mint ahogyan azon sem csodálkozhatunk, hogy – gesztust gyakorolván ottani hívei felé – a kijevi nagyfejedelem maga iktatta be Vlagyimirt.³⁴ A többi fiú politikai tényezőként való szerepeltetése egyelőre akadályba ütközött, mert

sorrendben a második, Izjaszlav is csak 1024 körül született,³⁵ vagyis 1036-ban talán még 12. életévét sem töltötte be.³⁶

Msztyiszlav halálát követően a dinasztíának nem akadt olyan tagja, aki komoly veszélyt jelentett volna Jaroszlav trónjára. A PVL szerint Jaroszlav még 1036-ban börtönbe záratta öccsét, Szugyiszlav pszkovi fejedelmet, akit azzal rágalmaztak meg, hogy forralt ellene valamit,³⁷ tehát szervezkedett. Az ügynök nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Szugyiszlávot a PVL a Vlagyimir-fiak felsorolásakor a 12. helyre tette,³⁸ így ő lehetett a legfiatalabb, bátyja rangidősségét el kellett ismernie. Elképzelhető, hogy a vele való leszámolással Jaroszlav példát akart statuálni, csak azt nem tudjuk, volt-e még kinek. Talán egyedül az 1021-ben legyőzött és zsákmányától megfosztott Brjacsizlav polocki fejedelmnek. Jaroszlav oldalági rokonai közül egyedül ő tudta megőrizni hatalmát, amelyet 1044-ben saját fia, Vszeszlav örökölt.³⁹ Azonban 1036 után egyikük sem veszélyeztette Jaroszlav nagyfejedelmi trónját.

Jaroszlav 1054-ben halt meg. A források úgy tudják, hogy végrendekezett, és végakarátának szövege fenn is maradt. Eszerint a jelentősebb területek központjait 5 fia kapta meg: Kijevet és a nagyfejedelmi címet Izjaszlav, Csernyigovot Szvjatoszlav, Perejaszlávot Vszevolod, a volhínai Vlagyimirt Igor, Szmolenszket pedig Vjacseszlav.⁴⁰ Más adatok alapján úgy tűnik, hogy Novgorod és Turov is Izjaszlávnak jutott, Halics viszont Jaroszlav unokájának irányítása alá került.⁴¹ Az utóbbinak Vlagyimir, Jaroszlav legidősebb, de korán meghalt fia volt az apja. A polocki Vszeszlav, aki a Rurik-dinasztia szeniori ágát képviselte, korábbi volosztyát⁴² megtarthatta, de tovább nem növelhette befolyását. Jaroszlav felszólította fiait, hogy éljenek szeretetben és békében. Úgy vélte, ha gyűlölködni fognak, vizályt és belháborút szítanak, el fognak pusztulni és el fogják pusztítani apáik és nagyapáik földjét is. Kérte fiait, hogy úgy engedelmeskedjenek Izjaszlávnak, ahogyan azt neki tették. Megtiltotta a fivéréknek a kijelölt területek határainak átlépését, egymás elűzését, Izjaszlávot pedig a sértett fél megsegítésére kötelezte.⁴³ Azonban Izjaszlav ereje és politikai tekintélye nem volt elég az ország egyszemélyes kormányzásához. Gyakorlatilag az idősebb Jaroszlavicsok, Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod politikai triumvirátusa jött létre. A triumvirátus, melynek időszakában a fivérék együttes határozatokat hoztak és közös akciókat hajtottak végre, csaknem 15 évig maradt fenn. Az ilyen közös politika természetesen kedvezően hatott az ország helyzetére.⁴⁴

Jaroszlav tevékenységének 1019–1054 közötti szakaszában a bölcsesség sokkal inkább kimutatható, mint az azt megelőzőben. 1026-ban nagy önmérsékletet tanúsítva képes volt lemondani az állam feléről testvére, Msztyiszlav javára, s az eredmény, a több évtizedes belső nyugalom ismeretében teljesen mindegy, hogy az engedményt milyen okból (félelem, a gyakori belviszályokba való belefáradás, az erőviszonyok felmérése) tette. Elismerés illeti meg végrendeletéért is. Nyilván nem felejtette el, hogy apja, I. Vlagyimir elhunytát követően Kijev hatalma körülbelül két évtizedig nem terjedhetett ki az ország egész területére. Jaroszlav célkitűzése (a fiai között várhatóan bekövetkező trónharcok megakadályozása a befolyási övezetek elhatárolásával, valamint a szenior megjelölésével) és az annak megvalósítását szolgáló eszköz (a végrendelet) helyes volt, és realitásértékről, mit több, politikai bölcsességről tanúskodott.

A jogalkotás

Az óoroszl jogrend létrejöttének folyamata a 10. század elejétől adatolható. Már a 911-ben Bizánccal kötött szerződés említést tesz orosz törvényről (zakon russzkij), a 944. évi, ugyancsak orosz–bizánci szerződés pedig megerősíti ennek létét (usztav i zakon russzkij).⁴⁵ A 10. század közepéről olyan információkkal rendelkezünk, amelyek Olga fejedelemasszony törvényalkotó, de legalábbis szabályalkotó tevékenységére utalnak.⁴⁶ Olga unokája, I. Vlagyimir szintén foglalkozott a jog kérdéseivel. Druzsinnájával nemcsak az ország szervezéséről és a háborúkról tanácskozott, hanem a törvényekről (usztav) is.⁴⁷ Másik adatunk sokkal konkrétabb: amikor nagyon megnőtt a rablások száma, a fejedelem azt a tanácsot kapta, hogy törölje el a pénzbírságot (vira), és a rablókát végeztesse ki. Vlagyimir így is tett, ekkor viszont azt tanácsolták neki, hogy állítsa vissza a bírság fizetését, mert azt fegyverek és lovak beszerzésére lehet fordítani. A fejedelem ezúttal is elfogadta a javaslatot, tehát rablás esetén ismét virát róttak ki. Ezt a történetet a forrásokban a 996. évnél helyezték el, és a befejező mondat is tanulságos, ti. arra lehet bízni, hogy a pénzbírságot már Vlagyimir apja és nagyapja idejében alkalmazták.⁴⁸

A fenti példák azt mutatják, hogy óoroszl jogalkotás valóban a 10. században kezdett kibontakozni, azonban az első jól dokumentálható törvények 11. századiak, és éppen Jaroszlav idejében hozták őket. Egyébiránt a Kijevi Rusz alapvető fontosságú jogi kódexét Russzkaja Pravdaként szokás említeni.⁴⁹ Három változata maradt fenn, a Rövid, a Bővített és a Rövidített Pravda, mindhárom másolatokban. Mi most csak a két részből, a Jaroszlav és a Jaroszlavicsok Pravdájából álló Rövid (Kratkaja) Pravdát fogjuk tanulmányozni, amelyről két fontos másolat (Akadémiai és Archeográfiai) maradt fenn a 15. századból. Ezek szövegei közel állnak egymáshoz, éppen ezért feltételezhető, hogy közös forrásuk volt. A Rövid Pravda egy, a fenti másolatokkal lényegében véve megegyező szövegét tartalmazza az Első novgorodi évkönyv is.

A Rövid Pravda első részének, tehát Jaroszlav Pravdájának keletkezési idejével kapcsolatban a történettudományban nem alakult ki egységes nézet. Egyes kutatók feltételezik, hogy Jaroszlav 1016-ban adta ki,⁵⁰ tehát abban az évben, amelyenél az Első novgorodi évkönyv feltünteti. Véleményünk szerint ennek két dolog is ellentmond: 1. A logika szabályai szerint és a szövegkörnyezet alapján az évkönyvben a Pravda passzusai helyett egy politikai kiváltságokat tartalmazó résznek kellene lennie. (Erre már az 1016. év eseményeinek ismertetésekor is utaltunk.) 2. Jaroszlav törvényeit a Jaroszlavicsok által hozott rendelkezésekkel együtt találjuk. Mivel a fejedelem fiai 1016-ban még nem éltek, a Russzkaja Pravdának ezt a változatát nyilván egy későbbi szerkesztés után toldották be az évkönyv szövegébe. A kompilátornak talán fel sem tűnt a logikai bakugrás. Az 1016. évi keletkezést tehát elvetjük, de pontos dátumot nem tudunk megadni, mert a források nem teszik lehetővé. Elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy Jaroszlav 1036 után, amikor már de facto egyeduralkodóvá vált, fogott hozzá a törvénykezéshez,⁵¹ de ez a nézet még bizonyításra szorul.

A Rövid Pravdát az általunk felhasznált egyik forráskiadvány 43 cikkelyre tagolja.⁵² Ebből valószínűleg csak 17 származik Jaroszlav korából (Jaroszlav Pravdája). Az első 9 cikkely a személy elleni, a 10–17. pedig egy kivétellel a tulajdon ellen elkövetett sérelmekkel foglalkozik. A gyilkosságot mint legsúlyosabb büntetést rögtön a Pravda eleje tárgyalja. Ha egy szabad embert egy másik szabad ember ölt meg, az áldozat valamelyik közeli rokona, például a fia végezhetett a gyilkossal, vagyis a vérbosszú továbbra

is érvényben volt. Ha nem volt, aki bosszút álljon, a gyilkos 40 grivna bírságot volt köteles fizetni, ami jelentős „összegnek” számított, hiszen a Szvjatopolk felett aratott első győzelem után Jaroszlav az előkelőknek is csak 10 grivnát osztott ki fejenként. Társadalmi szempontból figyelemre méltó, hogy a törvény nem tett különbséget a druzsina tagjai és a druzsinán kívüliek, a varégek és a szlávok, a közösségben élők és az abból kiváltak között: valamennyiük meggyilkolása után 40 grivna volt a bírság.⁵³

A Rövid Pravda testi sértéssel foglalkozó részéből kiderül, hogy az emberek Jaroszlav korában sem kímélték egymást, s kezükön kívül bottal, doronggal, edénnyel, ivókürttel, sőt még kardlappal is verték társaikat. Ha a bántalmazott személy megsérült, elégtételt vehetett, tehát a bosszú ősi elve még ekkor is érvényben volt.⁵⁴ Ha a sértettnek nem volt lehetősége a bosszúállásra, a vétkes 3 grivnát fizetett, valamint az „orvosi kezelés” költségét. Egy másik cikkely ugyanezen vétségért, de nyilván súlyosabb eseteiért 12 grivna büntetést írt elő. Ítéletet akkor hoztak, ha valakit verésre vagy kékre-zöldre vertek, illetve a bántalmazott tanút tudott keresni; ha nem volt tanú (és verésre utaló nyom sem), „az ügynek vége szakadt”. Érdekeség, hogy a varégek nem kötelezték tanúállításra, verekedés esetén nekik elég volt esküt tenniük. Ennek két oka lehetett: 1. Privilegizált helyzetben voltak. 2. A szláv lakosság nem akart mellettük tanúskodni. A karddal való veréssel, illetve vagdalkozással több cikkely foglalkozik. A legsúlyosabb esetben (végtag levágása) 40 grivna büntetést róttak ki, s ez megegyezett a gyilkosság után fizetendő „összeggel”. Ha viszont a sértett csak az egyik ujját veszítette el, a bírság mindössze 3 grivnát tett ki. (A bajusz és a szakáll viszont jóval értékesebbnek számított, ti. ezen férfiúi ékességek kitépése, esetleg levágása után a büntetés 12 grivnára rúgott.) Úgy tűnik, a fenti fegyverrel való visszaélésnek Jaroszlav mindenképpen elejét akarta venni, mert már az is 1 grivnába került, ha valaki elvesztette a fejét és kardot rántott. Ha valaki hüvelyében lévő karddal vagy annak markolatával verekedett, a törvény nem a testrész megsebesítéséért állapított meg büntetést, hanem magáért a sérelemért.⁵⁵ Jaroszlav Pravdájának a tulajdon elleni vétségeket tárgyaló cikkelyei alapján a tárgyalt időszakban, a 11. század első felében a következő dolgok számítottak értékesnek: a rabszolgák, a lovak és a fegyverek. A rabszolgák, akiket cseljagyin, illetve holop néven említ a törvénykönyv, időnként megszöktek gazdájuktól, és varégek nál rejtőztek el. Mivel a varégek egyebek mellett velük is kereskedtek, minden valószínűség szerint ösztönözték az ilyen lépéseket. A hasonló esetek megelőzése érdekében Jaroszlav úgy rendelkezett, hogy ha a rabszolgát a harmadik napon felismerik, tulajdonosa vegye vissza, a varég pedig 3 grivnát fizessen a sérelemért. Egy másik cikkely az eltulajdonított rabszolga visszaszerzésével kapcsolatos eljárást szabályozta. Súlyos vétségnek számított, ha egy rabszolga szabad embert bántalmazott, a gazdája azonban nem adta ki, hogy büntetését végrehajthassák. Ebben az esetben a tulajdonos (a goszpogyin, vagyis úr kifejezéssel jelölték) igen magas, 12 grivna bírságot fizetett, a rabszolgát pedig alaposan helybenhagyták. Ez a cikkely azért kerülhetett a tulajdon elleni vétséget tárgyalók közé, mert a rabszolga vagyontárgynak számított. A lovak és a fegyverek lopásával kapcsolatos cikkelyek alapján a legmagasabb kiróható „bírságpénz” 3 grivna volt.

Jaroszlav törvényhozó tevékenysége nem korlátozódott a Pravda kiadására. Valószínűleg 1036-ban, amikor fiát, Vlagyimirt Novgorodba küldte fejedelemnek, egy másik törvényt (Pokon virnij) adott a novgorodiaknak, amely pontosan meghatározta a fejedelmi druzsina ellátásának, élelmezésének mértékét. Bírságtörvénynek azért nevezheték, mert a fenti tisztségviselők megbízatása bíraskodásra és a vira beszédésére szolgált.⁵⁶

Jaroszlav kijevi nagyfejedelem törvényeit nagyra értékeljük, attól függetlenül, hogy egy részüket nem ő hozta, hiszen a Russzkaja Pravdába a korábbi századok szokásjoga, valamint elődeinek törvényei is bekerültek.⁵⁷ Azonban a régi elveket, szabályokat csak akkor alkalmazhatta, ha azok megfeleltek az adott időszak követelményeinek. Az új vagy átalakított törvényekkel az új kihívásokra kellett választ adnia. Bizonyára jóval több törvény született uralkodása idején, hiszen az általunk ismert passzusok csak a jog egy részét fedik le. Ha csak Jaroszlav Pravdáját vizsgáljuk, az is kétségtől bízós forrása a kor történetének. De törvényalkotó tevékenysége alapján Jaroszlávot csak akkor nevezhetnénk teljes joggal bölcsnek, ha az abban játszott közvetlen szerepét alaposabban megismerhetnénk.

Az egyházpolitika

Mint ismeretes, I. Vlagyimir kijevi nagyfejedelem 988-ban vette fel a kereszténységet, azonban a haláláig (1015) hátralévő két és fél évtized nyilván csak az óoroszlav egyház megszervezésének kezdeti lépéseire volt elegendő, az 1015 utáni trónharcok pedig hátráltatták ennek a folyamatnak a kibontakozását. A PVL-ben az 1036-tól kezdődő időszakra vonatkozólag találunk olyan adatokat, amelyek alapján Jaroszlav egyházpolitikáját bemutatathatjuk. Közülük is ki kell emelni az 1037. évnél mintegy csokorba gyűjtve találhatóakat. Ezek jórészt a fejedelem intézkedéseit dicsőítik, alapvetően mégis elfogadjuk őket, mivel sok esetben lehetőségünk van ellenőrzésükre.

A keresztény hit igazából Jaroszlav idejében kezdett elterjedni, aki bőkezű mecénásnak bizonyult. Kijevben felépítette a metropólia központjává váló Szófia-székesegyházat, az Arany-kapu tetején az Angyali Üdvözlé-templomot, valamint a György- és az Irina (Iréne)-kolostorokat. A Kijevi Rusz más városaiban és egyéb helyeken is templomokat alapított, gondoskodott róla, hogy ezeknek papja legyen. A papok javadalmazását a fejedelmi kincstárból biztosította. Az eredményekről a PVL 1037. évi cikkelyének szerzője így írt: „*És örvendezett Jaroszlav, látva a sok templomot és megkeresztelt embert...*”⁵⁸ (A keresztelés olyan lendületet vett, hogy egy esetben még a halottakra is kiterjedt. Jaroszlav két nagybátyja sírját kihantolták, a csontokat megkeresztelték, és egy templomban temették el.⁵⁹ Gyanítjuk, ezeknek az eseményeknek más oka is lehetett, mégpedig a lelkiismeret-furdalás, mivel Jaropolk kijevi nagyfejedelmet Jaroszlav apja gyilkoltatta meg. Hasonló érzés gyötörhette később a Jaroszlavicsokat, amikor az apjuk által bebörtönzött Szugyiszlav pszkovi fejedelmet csaknem negyedszázados raboskodás után szabadon engedték, és hozzájárultak [vagy kényszerítették?], hogy szerzetesnek álljon.)⁶⁰ Ugyanakkor növekedett a kolostorok és a szerzetesek száma is. Az utóbbiakat Jaroszlav anyagi szempontból még a világi papoknál is jobban támogatta. A PVL szövegéből ítélve ebben az időszakban már zajlott az egyházzal kapcsolatos jogszabályalkotás is.⁶¹

A keresztény hit terjesztésében igen fontos szerepet játszottak a könyvek. Létezik olyan nézet, mely szerint az írásbeliség a Kijevi Ruszban már a 10. században kialakult. A Bizánccal kötött szerződésben közvetlen utalások vannak arra vonatkozóan, hogy az óoroszlav területeken ismerték az írást. A kereszténység hivatalos felvétele előtti írásbeliséget látszanak alátámasztani a régészeti leletek is.⁶² Mindazonáltal az igazán nagy előrelépést az új vallás igényei alapozták meg. A PVL szerint Jaroszlav sok írástudót gyűjtött össze, akik a görög nyelvű szövegeket szláv nyelvre fordították. Az elkészült

könyveket a Szófia-székesegyházban helyezték el.⁶³ Ez utóbbi első olvasásra talán meglepőnek tűnik, de az óorosz állam történetéből egyrészt vannak adatok, melyek megerősítik, hogy a templomokat értékmegőrző helynek is tekintették. A könyvek pedig nagy értéket képviseltek. Másrészt nem kell feltétlenül szó szerint értelmezni a PVL szövegét, hiszen a Szófia-székesegyház alatt az egész egyházi központot (templom, lakóépületek stb.) is érthetjük, ahol a kódexeket fordították, írták, másolták és tárolták. A kutatók úgy vélik, hogy ez a könyvtár (könyvraktár) mintegy 950 kötettel rendelkezett, s benne főként istentisztelettel kapcsolatos könyveket őriztek, amelyekre elsősorban a templomoknak és a Rusz különböző részein felállított püspökségeknek volt szükségük.⁶⁴

Jarozslav nemcsak támogatta az óorosz egyházat, hanem többször bele is szólt annak ügyeibe. Ezt gyanítjuk a PVL egyik híradása mögött, mely szerint, amikor (1036-ban) a nagyfejedelem fiát, Vlagyimirt Novgorod élére állította, egy Zsigyata (Zidjata) nevű püspököt is kinevezett.⁶⁵ Jóval nagyobb visszhangja volt 1051. évi lépésének. Ekkor összehívta a püspököket, és Ilariont tette meg metropolitának. A kinevezés okáról a forrás annyit árul el, hogy Jarozslav isteni sugallatra tette, Ilarionról pedig azt, hogy művelt és (gyakran) böjtölő orosz presbiter volt, ő ásta ki az első kis barlangot azon a helyen, ahol a későbbiekben a híres Barlangkolostor létrejött.⁶⁶ Az óorosz egyház fejét, a kijevi metropolitát korábban és később is a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. A méltóság viselői általában görögök voltak, bizánci befolyást közvetítettek. Teljesen egyértelmű, hogy az üresedésben lévő főpapi szék ily módon történő betöltésével Jarozslav a pátriárka (és a bizánci császár) befolyását akarta csökkenteni, s ezáltal az óorosz egyház és saját mozgásszabadságát növelni.

Az egyházpolitikának fontos eleme volt a György-kultusz. Jarozslav, aki a keresztiségben a Georgij, vagyis György nevet kapta, a hasonló nevű szentet védőszentjének tekintette. 1037-ben Kijevben kolostort alapított, amelyet Szent Györgyről nevezett el. Ennek a kolostornak György-templomát legkorábban 1051. november 26-án szentelte fel Ilarion metropolita. Jarozslav az általa alapított Szófia-székesegyházban egy külön oldalkápolnát is szentelt Györgynek. Védőszentjéről nevezte el Jurjev városát is, melyet 1030-ban, a csudok felett aratott győzelme után alapított. Végül pedig Jarozslav érméin és pecsétjén is látható György alakja. Azzal, hogy ezüstpénzeire és pecsétjére ráverette annak a szentnek a képét, akinek figurája oly gyakran jelent meg a bizánci érméken és ólombullákon, mintegy proklamálta egyenjogúságát a bizánci császárral.

Jarozslav György-kultuszában két tendencia ütközött meg: egyrészt az a törekvése, hogy védőszentjeként vegye igénybe azt a szentet, aki a bizánci császárnak is pártfogója volt, másrészt az az óhaja, hogy megszabadítsa ezt a kultuszt a görög papság féltékeny gyámkodása alól. Mikor november 26-át Szent György ünnepévé avatta, Jarozslav egy olyan új ünnepet vezetett be Ruszban, amelyet a bizánci egyház nem ismert. Ez a tény szervesen beleilleszkedett más hasonló jelenségek láncolatába (harc azért a jogért, hogy Rusznak orosz metropolitája legyen, orosz szentek kanonizálása, orosz ünnepek bevezetése).⁶⁷

Az óorosz egyházzal kapcsolatos intézkedéseit tekintve Jarozslav kétségtől bízónak bizonyult. Jól mérte fel az adott helyzetet, és nem sajnálta az anyagi javakat templomok, kolostorok építésére, papok, szerzetesek javadalmazására és képzésére. Az, hogy belső (fontos elvek, szabályok közvetítése, a társadalmi feszültség csökkentése) és külső (az önállóság növelése, sőt időnként vetélkedés Bizánccal szemben) okok miatt neki is nagy szüksége volt az egyházzal, egyáltalán nem csökkenti érdemeit.

A nagy építkezések

Kijevben már a 10. század végén, I. Vlagyimir uralkodása idején jelentős építkezések kezdődtek. Az első lépést egy új erőd munkálatainak megindulása jelentette, ez a szakirodalomban a Vlagyimirváros elnevezést kapta. A század fő épülete a 989–996 között épült Tized-templom volt. Hiába emelték már téglából a hagyományosan használt fa helyett a nagyfejedelem görög mesterei, nem maradt fenn, mert a tatárok 1240-ben lerombolták.⁶⁸

Jarozslav idejében Kijev építése még nagyobb méretekben folytatódott. Az új rész, az ún. Jarozslavváros sáncai a Vlagyimirváros erődítéseitől indultak ki. Ezeknek a hatalmas földfalaknak a hosszúsága 3,5 km volt. Magasságuk elérte a 11 (a rajtuk elhelyezett faszerkezettel együtt a 16), szélességük pedig meghaladta a 25 métert. A terület, amelyet az erődítmény körbevett hétszer nagyobb volt Vlagyimir váránál, tehát az ún. Vlagyimirvárosnál, és több mint 70 hektárt tett ki. Ahol a sánc viszonylag sík felületen haladt, mély árok húzódott előtte. A Kijevi Rusz egyetlen városának erődítései sem voltak ilyen erősek. Számítások szerint a sánc és a faszerkezet létrehozásához kb. 630 000 m³ föld és legalább 50 000 m³ faanyag kellett. Ha építésük 4 évig tartott, állandó jelleggel több mint 1000 ember munkáját igényelte.⁶⁹

A Jarozslavvárosnak⁷⁰ 3 bejárata volt, az Arany-, a Ljadi- és a Zsidó-kapu. Közülük az Arany-kapu vált a leghíresebbé, de napjainkig csak romjai maradtak fenn. Elnevezését a konstantinápolyi Arany-kapu mintájára kapta, mert – mint ahogyan a másik is – a főváros központi részének főbejárata volt. Az időnként felbukkanó találgatásokkal szemben, ezt a kijevi építményt aligha díszítették arannyal. A PVL nem ad semmiféle alapot az ilyen megállapításokra. Sem az Arany-kapu építéséről szóló cikkely, sem a vele kapcsolatos későbbi információk nem szólnak aranyról. Nem tártak fel aranyat a régészeti ásatások során sem, bár a körülötte lévő területet alaposan átkutatták. Az Arany-kapu egy kb. 15 méter magas kaputorony volt, amely a sánc vonalában állt, a bejárat pedig a belsejében helyezkedett el. Az első időszakban Nagy-kapunak nevezték. Ekkor még valószínűleg egyáltalán nem volt egyházi jellege, később viszont ráépítették az Angyali Üdvözlés templomát. A másik két bejáratról jóval kevesebbet tudunk. A Ljadi-kapu elnevezése talán a lengyel (ljah) szóval hozható összefüggésbe. Azonban meglehetősen nehéz megmondani, hogy ez a többször hangoztatott nézet mennyire felel meg a történeti valóságnak, a PVL legalábbis nem említi, hogy a Jarozslavváros területén lengyelek éltek volna. A Zsidó-kapu az évkönyvben mindössze kétszer szerepel. Elnevezése a közelében elhelyezkedő zsidónegyeddal vagy utcával kell hogy kapcsolatos legyen. Külsőjéről, méreteiről, jellegéről, anyagáról semmit sem tudunk, mert régészeti feltárására nem került sor.⁷¹

Az orosz városok anyjának (így nevezték Kijevet) legfőbb épülete kétségkívül a Szent Szófia-székesegyház volt. Itt iktatták be a nagyfejedelmeket, itt fogadták a követeket, itt zajlottak a püspökök gyűlései, ide temették az uralkodókat és még hosszan folytathatnánk a sort. Jarozslav 1037-ben⁷² azon a helyen rakta le az alapjait, ahol a besenyőket megverte, és ahol az „égi bölcsesség” a „pogány sötétséget” bevilágította (szófia=bölcsesség). A székesegyház az óorosz keresztény építészet első nagy, centrális elrendezésű alkotása volt, és ez nem kis dolog, ha arra gondolunk, hogy a centrális kupolás építés az orosz egyházi építészet egyetlen módja maradt egészen a 20. századig. Két szakaszban építették fel, és 13 kupolája piramisszerű szerkezetet alkotott. Belső terét erősen tagolták. Fő részei, a fejedelmek és az előkelők számára fenntartott

kórusok és az egyszerű nép számára kijelölt templomtér a társadalom bizonyos fokú tagozódását mutatják. Kórusai általában tágasak és jól megvilágítottak voltak. A kutatók véleménye szerint ez a sajátosság a nagyfejedelem parancsának következménye, aki a hatalmas templom ezen ünnepélyes részein fogadások és egyéb ceremóniák rendezését tervezte. A kórusokkal szemben emelkedett a ragyogó fényt árasztó kupola. Az épület pompáját növelte a mainál 70 cm-rel mélyebben fekvő mozaikpadló is. A kijevi Szófiára a konstantinápolyi Hagia Szophia építészeti megoldásai hatottak nagyon, de a hasonlóság nem volt jelentős. Egyrészt alaprajzuk eltért egymástól, másrészt míg a Hagia Szophia-székesegyház belső terét úgy alakították ki, hogy egységes legyen, addig Kijevben öthajós, keresztkupolás templom épült, és az egyetlen óriási kupola helyett itt 12 kis sisak formájú kupola vette körül a középső tér fölött emelkedőt. Különösen az épület öthajós elrendezése érdemel figyelmet. Az öthajós, keresztkupolás templomokról a kutatások megállapították, hogy éppen ez az elrendezés volt Bizánca jellemző, éppen ez különböztette meg a bizánci építészetet a keleti típustól, melynek esetében a három hajó vált általánossá. A kijevi Szófia tehát az öthajós típus fényes példája, és nagyobb, mint a legjobb állapotban megmaradt, hasonló elrendezésű bizánci templomok.⁷³

Érdemes kitérnünk a belső díszítésre is. A székesegyház centrális, megvilágított részét mozaikok díszítették, a kevésbé világos oldalhajókat, a két torony falait és a karzatokhoz vezető lépcsőket pedig freskók.⁷⁴ A központi kupola belső boltozata a szigorú, sőt fenyegető arcú Krisztust, a Patokrátorrt ábrázolta. Ez a kép volt a Szófia-székesegyház valamennyi faldíszének eszmei központja. Krisztus alakját 4 szárnyas angyal vette körül, az ablakközi pillérekben a 12 apostol, alattuk a 4 evangélista volt látható. A főapszis fülkeboltozatát a felemelt kezekkel imádkozó Istenanya töltötte be, akít a görög ikonográfiában Orantának, azaz könyörgőnek neveztek. Ő, a közbenjáró állt a legközelebb a nép érzelmi világához. Valószínűleg különösen erős benyomást tett, mert a későbbiekben lerombolhatatlan falnak kezdték nevezni. Az Istenanya tágra nyílt szemei átható tekintettel irányultak a szemlélőre. A felemelt karokról aláomló köpeny monumentális redőzete az alak királyi fenségét hangsúlyozta.⁷⁵ A mozaikokon legalább 8 görög mester dolgozott, de helyi erőket is bevontak a munkába. Ezeknek az ábrázolásoknak a legerősebb oldala a kolorit volt. Telített színviláguk, a színek változatossága, a színárnyalatok gazdagsága minden bizonnyal lenyűgözte a szemlélőt. A Szófia-székesegyház mozaikjain 117 színárnyalatot mutatott ki a részletes elemzés. A kék színnek például 21, az aranyaknak 25 árnyalatát különböztették meg.⁷⁶

A székesegyház falfestményeivel kapcsolatban két dologra kívánjuk felhívni a figyelmet. Középkori szokás volt a templom építetőjének ábrázolása. A kijevi Szófia-székesegyházban a középső hajó falait díszítették ilyen kompozícióval. A freskón eredetileg 13 alak volt látható. Középen Krisztus, tőle jobbra Jaroszlav és fiai ábrázolása helyezkedett el. A nagyfejedelemet a székesegyház makettjével örökítették meg, fiait pedig a szeniorátus alapján festették le. Eszerint a freskón Vlagyimir, Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vsevolod szerepelt. Krisztustól balra Jaroszlav felesége, Irina és három, külföldi forrásokból ismert lánya, Jelizaveta (Erzsébet), Anna és Anasztázia ábrázolása helyezkedett el.⁷⁷ Ebből a hatalmas kompozícióból mindössze a gyermekek portréi maradtak meg, azok is részlegesen. Teljesen szokatlannak számított viszont világi témájú freskók megjelenése egy egyházi épületben. Igaz, nem a székesegyház központi részét, hanem csak a két lépcsőtorony belsejét díszítették ily módon. Mindkét torony falára festettek vadászcenákat és a bizánci udvar életével kapcsolatos kompozíciókat. Nagyon híressé vált a délnyugati épületrészben található, zenészeket és táncosokat

(szkomorohi) ábrázoló falfestmény. Az ilyen freskóknak egy kultikus épületben való megjelenése azzal magyarázható, hogy a tornyok lépcsőinek tisztán funkcionális rendeltetése volt, ti. a kórusra való feljutást szolgálták.⁷⁸

A Szófia-székesegyház mellett helyezkedett el a kijevi metropolita erős kőfallal körülvett palotája. A falban volt egy kapu, melyen keresztül lehetett eljutni a templom központi, nyugati bejáratához. Amennyire a falmaradványokból meg lehet állapítani, a Jaroszlavváros 70 hektáros területéből a metropolita rezidenciájának területe kb. 3,5 hektárt tett ki. A munkálatok nagyságának érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy az imént említett objektumon kívül a Jaroszlavváros viszonylag kis területén is négy kőtemplomot és egy kőpalotát építettek. Az egyházi épületek közül három jól ismert (a Szófia-, a György- és az Irina-székesegyház), a negyediket viszont írott forrás nem említi. A palota az uralkodó volt.⁷⁹

Jaroszlav építető tevékenysége nem korlátozódott Kijevre, az óorosz állam másik nagy központja, Novgorod is szépült, gazdagodott uralkodása idején. Az egyik legnehezebb feladat itt is a Szófia-székesegyház felépítése (1045–1050) volt. A források ugyan ezt részben vagy egészen Jaroszlav fiának, Vlagyimirnak tulajdonítják, de ne feledjük, hogy ő csak apja helytartója volt a város élén.⁸⁰ A novgorodi Szófia az 1276-ban beomlott, nyugati falat kivéve eredetinek számít, bár hosszú történetét tűzvészek és újáépítések tarkítják. Szerkezete a kijevi Szófia-székesegyházéra emlékeztet. Ez is öthajós, keresztkupolás templom, mi több Novgorod egyetlen öthajós, keresztkupolás egyházi építménye. Impozáns kórusokkal rendelkezik. A hozzájuk vezető lépcsőzetet a székesegyház délnyugati sarkán emelt toronyban találjuk. A kijevi Szófiával közös vonások mellett a novgorodi sajátos vonásokat is mutat. A kijevi 13 kupola helyett itt csupán ötöt láthatunk. Még a toronynak is van egy – kissé zömök – kupolája. A terrek mellé- és nem alárendelt viszonyban állnak egymással, falain pedig kevesebb festői dísz találunk. A márvány és a pala hiányzik, freskók helyett mozaikokat látunk. Igen sajátos az építési technika: a legfőbb építőanyag a kő, s a mesterek csak kevés téglát alkalmaztak.⁸¹

Jaroszlav kijevi nagyfejedelem tehát grandiózus építkezéseket rendelt el, irányított és finanszírozott. Építkezéseit a védelmi és egyházpolitikai okok mellett a Bizánccal folytatott vetélkedés szándéka és a fejedelmi hatalom reprezentációs igényei is motiválták. Ezek eredményeként Kijev, amely addig is fontos kereskedelmi központ volt, Kelet-Európa, sőt az egész kontinens egyik legjelentősebb városa lett. A nagy munkálatok természetesen, amint arról a későbbiekben még szó lesz, nemcsak a fővárost (és Novgorodot) érintették. A Jaroszlav bölcs közreműködésével az építészetben elért eredmények hozzájárultak a kultúra más területei (pl. a festészet) fejlődéséhez is.

A külpolitika

A Kijevi Rusz külpolitikája nem feltétlenül egyezett meg Jaroszlávval, mert a Szvjatopolkkal, illetve Msztyiszlávval vívott trónharcok idején a hangsúly értelemszerűen nem ugyanazokkal a külső hatalmi tényezőkkel való kapcsolattartásra helyeződött. Ami konkrétan Jaroszlav külpolitikáját illeti, annak mindössze fontosabb irányait, elemeit fogjuk kiemelni.

Első helyen a skandináv kapcsolatokat kell említenünk. A hatalom megszerzéséért és megtartásáért folytatott küzdelemben Jaroszlav fő támaszát a varégekől szervezett

zsoldoscsapatok jelentették. A varégek részesei voltak a besenyők felett aratott 1036. évi győzelemnek is. A dinasztikus politika igen szemléletesen tükrözte mindezt. Jaroszlav felesége Olaf (995–1022) svéd király lánya, Ingigerda (oroszcímű Irina) volt. Nem véletlen, hogy a házasságkötésre a Bug folyónál Szvjatopolktól és I. Beleszlávtól elszenvedett vereség (1018) után került sor, tehát akkor, amikor világhíressé vált: a Svjato-polkot támogató lengyel erők ellensúlyozására nagy szükség van a normannokra. A nagyfejedelem környezetében a későbbiek folyamán is jelen voltak az északiak. Az egyik herceg, Harald Bizáncból érkezett a Kijevi Ruszba, ahol Jaroszlav legidősebb lányát, Jelizavetát vette feleségül. Később norvég király lett belőle (Rettegott Harald, kb. 1047–1066), aki eseménytelenül egyáltalán nem nevezhető életét az angliai harcok során végezte be. Talán nem lényegtelen momentum az sem, hogy Harold halála után Jelizaveta Jaroszlavna Sven dán király (1047–1075) hitvese lett.⁸²

Sokkal változatosabban alakult a viszony Lengyelországgal. Vitéz Boleszlav és Jaroszlav törvényszerűen került szembe egymással, mivel Boleszlav saját vejét, Svjato-polkot támogatta a Kijevért vívott harcban. Mint kiderült, a lengyel uralkodót nemcsak a rokoni szeretet motiválta, és az óoroszcímű állam súlyos árat fizetett Svjato-polk szövetségi politikájáért. Visszavonulása idején I. Boleszlav azon túl, hogy értékes zsákmányt vitt magával, visszafoglalta a még 981-ben I. Vlagyimir által megszerzett ún. cservényi (czerwieni) városokat, melyeket keleten a Bug, nyugaton a Wieprz folyó, délről a belzi, északra pedig a közép-chelmnói terület határolt. Kijev csak több mint egy évtized múlva lendült ellentámadásba. Jaroszlav 1030-ban elfoglalta Belzet, a következő évben pedig hathatós csernyigovi támogatással visszavette a cservényi városokat. Mindez azért is volt lehetséges, mert II. Mieszko idejében (1025–1034) a lengyel állam válságba jutott, és széttagolódás következett be. 1039-től viszont Piast Kázmér erélyes kézzel látott hozzá a rendteremtéshez. Nagy- és Kis-Lengyelországot egyesítette, de még előtte állt a Szilézia, Pomeránia és Mazóvia feletti ellenőrzés megszerzése. Érthető, ha ebben a helyzetben Kázmér rendezni akarta az óoroszcímű–lengyel kapcsolatokat, s az sem meglepő, hogy a szövetségi viszonyt házasságokkal pecsételték meg: az 1040-es évek elején a lengyel fejedelem Jaroszlav testvérét, Marija Dobronyegát, Jaroszlav Izjaszlav nevű fia pedig Kázmér testvérét, Gertrudot vette feleségül. Mindebből több dolog is következett:

1. Az első frigyre való tekintettel a lengyel fejedelem 800 orosz elengedett azok közül, akiket még I. Boleszlav ejtett fogságba. Ők több mint két évtized múltán nyerték vissza szabadságukat.

2. Jaroszlav, aki már korábban is vezetett hadjáratot Mazóviaiába, 1047 körül legyőzte a mazóviaiakat, és Kázmérnak vetette alá a területet, bár ilyen körülmények között a lengyel fejedelem nyilván kénytelen volt tekintettel lenni az oroszok bizonyos érdekeire.

3. A 11. század második felében, amikor a trónharcok éppen Jaroszlav fiai, a Jaroszlavicsok között dúltak, Izjaszlav lengyel segítséget vehetett igénybe.⁸³

Jaroszlav nem tudott jó viszonyt kialakítani a sztyeppe lakóival, különösen a besenyőkkel, bár ez már szinte hagyománynak számított, hiszen nagyapját, Svjatoszlávot a besenyők gyilkolták meg, és apja, Vlagyimir életében is komoly veszélyt jelentettek. A Kijevért vívott véres harc idején (1015–1019) a besenyők Svjato-polkot támogatták, igaz, nem sok sikerrel, mert sem Ljubecs közelében (1016), sem Perejaszlavnál (1019) nem tudták győzelemhez segíteni. 1031-ben a cservényi városok visszafoglalása során Jaroszlav és öccse, Msztjiszlav sok foglyot ejtett. A zsákmány elosztása után a kijevi nagyfejedelem „saját lengyeleit” a Rosz, a Denyeper jobb oldali mellékfolyója mentén

telepítette le. A következő évben Jaroszlav erősített települések építésébe fogott ugyanott. Ez a védelmi vonal azonban vagy nem készült el öt év alatt, vagy nem volt elég hatékony, mert 1036-ban, éppen akkor, amikor a nagyfejedelem a fia, Vlagyimir beiktatásával kapcsolatos teendők miatt Novgorodban tartózkodott, nagy létszámú besenyő sereg jelent meg Kijev alatt. Most a Kijevi Rusz északi része sietett a déli segítségre – 1021-ben Brjacsiszlav polocki fejedelem Novgorod elleni támadásakor ez éppen fordítva történt –, de Jaroszlav így is csak öldöklő harc után tudta szétszórni a zsákmányra éhes ellenséget. Az igazán nagy építkezések csak ezután indultak meg, hiszen a Szófia-székesegyház alapjait például azon a helyen rakták le, ahol a besenyőket 1036-ban megverték.⁸⁴

A Kijevi Rusz és Bizánc kapcsolatai a tárgyalt időszakban szerteágazóak voltak, témánk szempontjából viszont csak egy hadjárat és az azzal összefüggő események tárgyalása látszik célszerűnek. 1043-ban a még Vlagyimir nagyfejedelem és Bazileosz császár által kötött szerződést egyoldalúan felbontották. Az okokat máig sem sikerült megnyugtató módon tisztázni. Mindenesetre a fenti évben Jaroszlav hadjáratot szervezett Konstantinápoly ellen. A vezetéssel fiát, a novgorodi fejedelmet bízta meg. A hadi vállalkozás azonban kudarccal végződött. Az órosz flotta nagy veszteségeket szenvedett a bizánciak által alkalmazott görögtűztől, majd vihar tépázta meg. Vlagyimir Jaroszlavics a megmaradt hajókkal a remélt zsákmány nélkül volt kénytelen visszatérni Kijevbe. Azokat a csapatokat pedig, amelyek Visata vajdával (magas rangú katonai parancsnokkal) az élen szárazföldi úton vonultak, a bizánciak a Balkánon bekerítették, és a katonák nagy részét elfogták. A Kijevi Rusz nemzetközi pozíciói a vereség ellenére szilárdak voltak, a Bizánci Birodalom pedig a győzelem ellenére számos problémával küzdött. A kapcsolatok rendezése még így is 3 évig tartott, végül a kijevi vezetés el tudta érni az órosz kereskedők kártalanítását és a foglyok kiadatását. Az 1046-ban megkötött békét Vsevolod Jaroszlavics és IX. Konstantin (Monomachosz) bizánci császár (1042–1055) lányának házasságával erősítették meg. Sajnos a hecegnő nevét sem tudjuk biztosan, csak valószínűsíthetjük, hogy Máriának hívták. Mindenesetre ő szülte Jaroszlav leghíresebb unokáját, Vlagyimir Monomahot.⁸⁵

A Német-római Császárság Jaroszlav uralkodása idején nem játszott főszerepet a Kijevi Rusz külpolitikájában. Az orosz–német viszony általában más szomszédokkal való viszonytól függött. Amikor az 1016-ban legyőzött Szvjatopolk Lengyelországba menekült, Jaroszlav követet küldött II. Henrik (1002–1024) császárhoz, és katonai támogatást ígért neki a lengyelek ellen. Ez meg is valósult, hiszen 1017-ben, a császár sikertelen sziléziai hadjárata idején Jaroszlav csapatai a lengyel határnál harcoltak. 1018-ban azonban a Német-római Császárság és Lengyelország békét kötött, ezzel Jaroszlav és Henrik együttműködése megszűnt, Szvjatopolk pedig német segítséget is igénybe vehetett a kijevi nagyfejedelmi trón visszaszerzéséhez. Az orosz–német megállapodás a II. Mieszko (1025–1034) idejében zajló lengyel–német háborúban lépett újra érvénybe. Belz és a cservényi városok elfoglalása (1030, 1031) nemcsak Jaroszlav, hanem a császár érdekeit is szolgálta, mert a lengyel erőket gyengítette és megosztotta. Piast Kázmér hatalmának megszilárdításában viszont Rusz és Németország is segédkezett. A Német-római Császárság a hagyományos lengyel–cseh egyensúly megerősítése, a kijevi állam pedig éppen a német befolyás korlátozása által. 1040-ben, III. Henrik uralkodása (1039–1056) idején egy ajándékokkal megrakott orosz küldöttség érkezett a türingiai Allstedtbe. Itt valószínűleg az összes vitás kérdés rendezésére sor került. Az orosz–német viszony azonban nem vált szorossá. A Bizánc elleni támadás előestéjén, 1043

elején Jaroszlav egy újabb küldöttséget menesztett a császárhoz, arra akarván rábírní őt, hogy vegye el egyik lányát feleségül. III. Henrik nem fogadta el az ajánlatot, amire Jaroszlav a Lengyelországhoz, majd Magyarországhoz fűződő kapcsolatok megszilárdításával, végül a Franciaországgal kötött szövetséggel válaszolt. Ettől függetlenül Jaroszlav életének hátralevő éveiben és fiainak közös kormányzása idején (1054–1073) Németországgal fennmaradt a békés viszony.⁸⁶

A Franciaországgal kötött szövetségnek nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk, még akkor sem, ha azt házasságkötéssel pecsételték meg. I. Henrik (1031–1061) francia király 1051-ben vette feleségül Anna Jaroszlavnát. A Kijevi Rusz pénzügyi és erkölcsi segítsége számára fontos lehetett, ám Jaroszlav presztízsnyereségen kívül többet aligha könyvelhetett el, mert ebben az időszakban a francia uralkodói hatalom egészen jelentéktelen volt. A tényleges haszon szempontjából jóval gyümölcsözőbbnek bizonyult egy másik házasság, amely a Rurik-dinasztiát az Árpád-házzal hozta közelebbi kapcsolatba. Jaroszlav uralkodása idején a Kijevi Rusz külpolitikája Magyarország vonatkozásában a szövetségi viszony fenntartására törekedett, bár ez nem mindig sikerült. A Rusz elleni hadjáratba 1018-ban I. Boleszlav be tudott vonni egy félezres magyar egységet is, 1030–1031-ben, Belz és a cservényi városok elfoglalása idején pedig az óorosz és a magyar állam különböző táborhoz tartozott: az előbbi Németországgal együtt harcolt Lengyelország ellen, amelyet I. István viszont támogatott. Később a viszony rendeződött. Mint ismeretes, az I. István által megvakított Vazul 3 fia elmeneült Magyarországról. Közülük András és Levente Lengyelországban rejtőzött el, majd Volhíniában próbált menedéket keresni. Ezután a hercegek a kunokhoz mentek, végül visszatértek a Kijevi Rusz területére. Andrászt a magyar előkelők 1046-ban meghívták a trónra. Házasságkötésének körülményei nem teljesen tisztázottak. Úgy tűnik, még hercegeként vette feleségül Jaroszlav Anasztázia nevű lányát. Ezzel egyébiránt az Árpád- és a Rurik-dinasztia már második alkalommal került rokoni kapcsolatba, hiszen korábban Szár László herceg felesége, valószínűleg Premislava, Jaroszlav testvére volt.⁸⁷

A Jaroszlav által irányított külkapcsolatoknak mindössze két sikertelen momentuma volt, a III. Henrik által visszautasított házassági ajánlat és a Konstantinápoly elleni hadjárat. A nagyfejedelemnek megadatott a józan mérlegelés és a gyakran változó külső körülményekhez való alkalmazkodás képessége. Országja területét és tekintélyét hadjáratokkal, szerződésekkel és házasságokkal növelte. Olaf svéd király az apósa, a lengyel I. (Piast) Kázmér a sógora, IX. Konstantin bizánci császár a násza, III. Harald norvég, I. András magyar és I. Henrik francia király pedig a veje volt. Előrelátását dicséri, hogy vejei közül ketten, Harald és András akkor lettek rokonai, amikor még nem voltak koronás fők. A menekülő hercegek befogadására nem Andrásé és Leventéé az egyetlen példa. Jaroszlav befogadta az 1016-ban a dánok által meggyilkolt Vasbordájú Edmund angol király két fiát és II. Mieszko lengyel uralkodó fivérét is.⁸⁸ Az, hogy az efféle gesztusokat a felebaráti szeretet és a megértés mellett a politikai számítás vezérelte, egy államférfi esetében inkább értékes tulajdonságnak, mint jellemhibának számít.

*

Tanulmányunk egyes fejezeteinek összeállításakor arra törekedtünk, hogy Jaroszlav Vlagyimirovics tevékenységének részterületeit bemutassuk és értékeljük is. Egy kiemelkedő képességű, sőt sok tekintetben bölcs kijevi nagyfejedelem portréja bontako-

zott ki előttünk, amelyről néhány ecsetvonás még hiányzik. Mindenekelőtt szólunk kell Jaroszlav egyik barátjáról és tanácsadójáról, Ilarionról, mert egy uralkodót nemcsak tettei minősítik, hanem az is, kikkel veszi magát körül. Ilarion presbiter, később metropolita korának kétségkívül nagy műveltségű képviselője volt. Feltételezik, hogy 1037–1039 között ő írta a legrégebbi kijevi évkönyvet,⁸⁹ amelyet a PVL tartalmaz. Ez az elképzelés azért tűnik helytállónak, mert a PVL 1037. évi, Jaroszlav dicséretével záruló része a nagyfejedelem tetteit jól ismerő, bölcselkedésre hajlamos egyházi személyre vall. Márpedig az egyik legrégebbi óorosz publicisztikai munka éppen Ilarion egyházbölcseleti műve (Elmélkedés a törvényről és a kegyelemről). A Szófia-székesegyházban, ahol a falfestmények eszmeileg egységes, átgondolt rendszert alkotnak, döntő szerepe volt egy olyan ember tanácsainak, aki jól el tudott igazodni a középkori teológia finom árnyalatainak szövevényében, és kitűnően ismerte a szimbólumok bonyolult nyelvét. Ez az egyházi személy szintén Ilarion lehetett.⁹⁰

Az uralkodókat az is minősíti, hogy az általuk elért eredmények mennyire bizonyulnak tartósnak, vagy milyen hatást gyakorolnak a későbbi századokra. A Jaroszlav által 1016–1018, 1019–1024 és 1036–1054 között egyedül uralt politikai képződmény nem bizonyult időtállóknak, a nagyfejedelem halála után egyre inkább a szétagolódás tendenciája jellemezte. A 12. század első felében ugyan a viszonylagos egység még egyszer helyreállt, de dédunokája, Nagy Msztyiszlav halála (1132) után a részek megerősödése és elkülönülése megállíthatatlannak bizonyult. Azonban a Kijevi Rusz részekre szakadásáért Jaroszlav nem hibáztatható, még végrendelete sem, amelyre pedig már oly sokat hivatkoztak. Inkább értékelnünk kell, hogy a gazdaság és társadalom korabeli szintje mellett is képes volt egy hatalmas terület erőinek bizonyos szintű koncentrációjára. Sokkal fontosabbnak tartjuk a jogalkotás terén felmutatott eredményeit, hiszen törvényei (egyebek mellett fiai és unokája, Vlagyimir Monomah rendelkezéseivel kiegészítve) a kelet-európai térségben hosszú ideig hatást gyakoroltak a jogfejlődésre. Még ettől is jelentősebbnek tekintjük egyházpolitikáját. Az apja irányításával megalapozott óorosz egyház az ő uralkodása idején egyházszervezeti-teológiai téren hatalmas fejlődésen ment keresztül. Az általa létrehozott György-kultusz a későbbiek folyamán nagy népszerűsége tette szert a dinasztia tagjai és az előkelők között. Különösen másik dédunokája, Jurij Dolgorukij hódolt ennek a kultusznak a 12. században.⁹¹

A középkori épületek fennmaradása Európának ezen a részén sok esetben a véletlen műlik, bár az építőanyag és a hely kiválasztása, valamint az utókor hagyománytisztelése is jelentős mértékben befolyásolhatja az élettartamot. Ami a Jaroszlav parancsára emelt objektumokat illeti, azokból mindössze kettő, a két Szófia-székesegyház maradt ránk. A novgorodi jobban megőrizte eredeti jellegét, de számunkra most a kijevi a fontosabb, mert Jaroszlávval kapcsolatos emlékeket őrzött meg. A 18–19. századi átalakítások következtében külseje már nem emlékeztet a 11. századra. Szerencsére a belső díszítéssel más a helyzet. A mozaikok és a freskók közül a nagyobb megpróbáltatásokat az utóbbiaknak kellett kiállniuk. Annak ellenére, hogy a 17. század végétől kezdve hol bevakolták, hol pedig olajfestékekkel kenték le őket, a századunkban restaurált eredeti falfestmények még mindig hatalmas felületeket borítanak.⁹² A PVL alapján tudjuk, hogy a székesegyház alapítóját márványkoporsóban itt helyezték örök nyugalomra.⁹³ Szinte hihetetlen, hogy Jaroszlav fehér szarkofágja máig látható. Kis antik házra emlékeztet, két részét egy-egy márványtömbből vágta ki. Oldalait gazdag ókeresztény faragások díszítik. A 6–7. századi művészet különleges értékű emlékének tartják. A Bizánci Birodalomban készült, csak a 11. században hozták Kijevbe.⁹⁴ Jaroszlav földi

maradványai olyan állapotban maradtak meg, hogy tüzetes vizsgálatuk után M. M. Geraszimov, az ismert szobrász-antropológus el tudta készíteni mellszobrát.⁹⁵ Az évkönyvből tudjuk, hogy a nagyfejedelem 76 évet élt, de a székesegyház egy falfelirata alapján halálának egészen pontos dátuma is megadható: 1054. február 20.⁹⁶ Az építés után Kijev jelképévé váló Arany-kapu nem maradt fenn, de látható ugyanennek vlagyimiri változata. Még – természetesen a kijevihez hasonlóan – templom is van a tetején. Andrej Boguljubszkij vlagyimiri fejedelem építtette,⁹⁷ aki saját központját a Dnyeperparti város méltó versenytársává akarta tenni a 12. században. Végül, bár köztudott, mégsem felesleges megemlíteni, hogy Jaroszlav két olyan várost is alapított, amely máig létezik. Az egyik a ma Tartuként ismert Jurjev, a másik pedig a Volga partján elhelyezkedő Jaroszlavl.

Jaroszlav azonban a bölcs jelzõt minden bizonnyal nem a fentieknek, hanem a PVL 1037. évnél elhelyezett cikkely szerzõjének, vagyis valószínûleg Ilarionnak köszönheti. Az évkönyvrészlet szép gondolatokat tartalmaz a könyvekrõl és azok szerepérõl. Megtudhatjuk belõle, hogy a nagyfejedelem szerette a kódexeket, szorgalmas olvasó volt, és gyakran éjjel-nappal olvasott. A szerzõ a könyveket a bölcsesség forrásának nevezte, majd megemlítette Salamon király nevét.⁹⁸ Ezáltal mindent meg is tett azért, hogy Jaroszlav Vlagyimirovicsból Bölcs Jaroszlav legyen, hiszen a középkori ember azt tartotta bölcsnek, aki ismerte a betûk titkát. Egyébiránt Jaroszlav gyermekei között szintén akadtak mûvelt emberek: lánya, Anna nõ léteire tudott írni-olvasni, fia Vszevolod pedig 5 idegen nyelven beszélt.⁹⁹ De Jaroszlav nem csak saját családtagjait taníttatta. Apja nyomdokain haladva novgorodi fejedelemként iskolák létesítését rendelte el, amelyekben 300 gyerekekkel foglalkoztak.¹⁰⁰ Tehát Jaroszlav azért is bölcs volt, mert felismerte az oktatás fontos szerepét.

Jegyzetek

- 1 Poveszty vremennih let (a továbbiakban: PVL). Cs. I., Moszkva-Leningrád (a továbbiakban: M.-L.), 1950. 252–255.
- 2 PVL, 247.
- 3 PVL, 251–253.
- 4 PVL, 282. V. T. Pasuto leszármazási táblázata szerint, amely jelentõs mértékben a PVL-re támaszkodik, Vlagyimir nagyfejedelem sok felesége között két bizánci, egy-egy bolgár, cseh, normann és német is volt: *V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnej Ruszi* (a továbbiakban: Pasuto). Moszkva, 1968. 419. A PVL összeállítója úgy vélte, hogy Vlagyimir nem tudott vágyainak ellenállni, és feleségei mellett Visgorodban 300, Belgorodban 300, Beresztovóban pedig 200 ágyast tartott. Emelett telhetetlenségében férjes asszonyokra vetett szemet, és szûzeket rontott meg. A szerzõ menségként csak azt tudta felhozni, hogy Vlagyimir ugyanolyan nõkedvelõ volt, mint a bibliai Salamon király, akinek állítólag 700 felesége és 300 ágyasa volt: PVL, 254–255.
- 5 Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.-L., 1950. 168–169. PVL, 288. A grivna a Kijeji Rusz általános értékmérõje volt.
- 6 A történetnek magyar vonatkozásai is vannak. Borisz egyik, méghozzá kedvenc otrokja (druzsínájának, azaz kíséretének tagja) a magyar Gerogij (György) volt, Szvjatoszlávot pedig útban Magyarország felé gyilkolták meg: PVL, 290–291., 294.
- 7 NPL, 175.
- 8 Meg kell jegyeznünk, hogy az Elsõ novgorodi évkönyvben a Jaroszlav által a novgorodiaknak adott pravda és usztav említése után a Russzkaja Pravda szövege következik, a szakirodalomban azonban régtõl fogva létezik olyan nézet is, amely az általunk leírtakat támasztja alá. Eszerint az évkönyv elbeszélése a Novgorod által Jaroszlávnak nyújtott segítségrõl szól, ezért egy olyan írást kell feltételezni, amely biztosítja Novgorod politikai privilégiumait. A Novgorod és a fejedelmek között kötött késõbbi

- szerződéseken a Jaroszlav „okleveleire” való utalások alatt természetesen politikai kiváltságokról szóló oklevelek értendők, a Russzkaja Pravda azonban ezeknek a kritériumoknak nem felel meg: Pamjatnyiki isztorii Kijevszkovo goszudarsztva IX–XIII vv (a továbbiakban: Pamjatnyiki). Szbornyik dokumentov podgotovlen k pecsaty G. Je. Kocsinim. L., 1936. 192.
- 9 A megszárlától 4, a sztarosztáktól 10, a bojároktól 18 grivnát szedtek be fejenként: PVL, 297. Nem világos, hogy a muzs jelen esetben városlakó férfit vagy egyszerűen szabad férfit jelent. Időnként a társadalom felső rétegéhez tartozókat nevezték muzsoknak, de ezt itt a befizetendő „összeg” alacsony volta miatt ki kell zárni. A sztaroszták kénytelenek voltak megválni a 10 grivnától, amit 1016-ban jutalomként kaptak. A novgorodi társadalom leggazdagabb rétegét a bojárok alkották, különben aligha lettek volna képesek a 18 grivna, tehát a legnagyobb grivnamennyiség beadására.
- 10 Az 1015–1019 közötti események ismertetése: PVL, 288–298., NPL, 169–175.
- 11 PVL, 253–254., NPL, 127.
- 12 PVL, 294.
- 13 PVL, 289–294., NPL, 169–174.
- 14 Az orthodox kereszténység. Szerkesztette: *Berki Feriz*. Második kiadás, Bp. 1984. 79.
- 15 Isztorija Kijeva. Tom I. Drevnyij i szrednyevkovij Kijev (a továbbiakban: Isztorija Kijeva). Kijev, 1982. 161.
- 16 *Font Márta*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből (a továbbiakban: Font). Pécs, 1995. 41.
- 17 PVL, 297–298.
- 18 A vecse kifejezésnek legalább fél tucat értelmezése lehetséges. Többnyire valamilyen tanácskozást jelent. Az adott esetben a városlakók gyűlését érthetjük alatta. L. V. Cserepnyn szerint Jaroszlav a városlakók széles köréhez fordult, akiknek támogatását biztosítani akarta azután, hogy annyira tönkretette pozícióit az előkelők között: *L. V. Cserepnyn*: Obscsesztvenno-polityicseszkie otosenyija v Drevnyej Ruszi i Russzkaja Pravda (a továbbiakban: Cserepnyn). In: Drevnyerusszkoje goszudarsztvo i jego mezsdunarodnoje znacsenyije. M., 1965. 132. Azt természetesen nincs okunk feltételezni, hogy az előkelők hiányoztak volna a vecséről, mert egyrészt Jaroszlav nyilván nem vérfürdőt rendezett, következésképpen a novgorodi arisztokrácia jelentős részét a megtorlás nem érintette, másrészt a tárgyalt időszakban olyan fontos kérdésben, mint egy hadjárat indítása, aligha lehetett nélkülük dönteni. Az évkönyvek szövegét (PVL, 295., NPL, 174) esetleg úgy is lehet értelmezni, hogy Jaroszlav a „megmaradt novgorodiakat”, azaz az életben maradt előkelőket hívta össze, de ennek ellentmond, hogy a vecsét egy mezőn tartották. (NPL, 174.) Ez kétségkívül a jelenlevők nagy létszáma utal, akik között egyébiránt a vidéki sztaroszták is ott lehettek, hiszen szerepükre a források többször is utalnak: NPL, 175. PVL, 297.
- 19 PVL, 295
- 20 Cserepnyn, 132.
- 21 PVL, 296–297.
- 22 *Bartha Antal*: Az etnikai-állami egység gondolata a „Poveszty Vremennih Let”-ben. Történelmi Szemle, 1970/1. 3.
- 23 Isztorija Kijeva, 127., Pasuto, 36.
- 24 PVL, 298.
- 25 PVL, 299–300. P. P. Tolocsko szerint talány marad, hogy Jaroszlav miért nem Kijevbe menekült, ahol muzsai (valószínűleg főemberei – M. J.) voltak: *P. P. Tolocsko*: Drevnyaja Rusz (a továbbiakban: Tolocsko). Kijev, 1987. 78. Ha a felvetett kérdésre teljesen egyértelmű válasz nem is adható, néhány variáció elképzelhető: 1. Jaroszlav nem bízott eléggé saját muzsaiban. 2. Nem tartotta elégségesnek az általuk képviselt vagy mozgósítható katonai crót. 3. Nem bízott eléggé a kijevei lakosságban. Talán attól félt, hogy vele szemben, akinek északi kötődése közismert volt, a déli Msztyiszlávot fogják Kijevben támogatni. 4. Csak Novgorodban érezte magát biztonságban, mert úgy vélte, oda Msztyiszlav nem fogja követni. 5. Északon újabb varég harcosokat akart felfogadni a további harc céljából.
- 26 A PVL-nek ez esetben sem hihetünk. Ha Msztyiszlav tiszteletben tartotta a nemzeti rangsorrendet, akkor 1024-ben, Jaroszlav távollétében miért akarta megszerezni Kijevet. Sokkal inkább arról lehetett itt szó, hogy Msztyiszlav számított Jaroszlav támadására, és nem tudhatta, nem jut-e Szvjatopolk sorsára.
- 27 PVL, 300.
- 28 PVL, 300–301.
- 29 PVL, 301.

- 30 Uo.
- 31 Isztorija Kijeva, 128., Tolocsko, 79. A Kijev története c. kollektív munka első kötete szerint a fejedelmek (Jaroszlav és Msztyiszlav) energikus intézkedéseket tettek Rusz egységének fenntartásáért: Isztorija Kijeva, 128. Ezen furcsa logika alapján Msztyiszlav azért szerezte meg a kijevi állam felét, hogy lépéseket tegyen Rusz egységének fenntartásáért. Akár mint elvet is megfogalmazhatjuk: széttagoltság az egységért.
- 32 PVL, 301.
- 33 PVL, 298. Az NPL egyik adata szerint Jaroszlav legidősebb fia Ilja volt (NPL, 161.), akinek létezése azonban nem bizonyítható egyértelműen.
- 34 PVL, 301.
- 35 PVL, 300.
- 36 Itt kívánjuk megjegyezni, hogy Vlagyimir Jaroszlavics novgorodi megbízatásán kívül nincs közvetlen és teljesen megbízható adatunk Jaroszlav fiainak helytartói kinevezésével kapcsolatban. A kijevi nagyfejedelemnek nyilván szüksége volt a segítségükre, de hogy ezt mikor és hol vette igénybe, vagy egyáltalán igénybe vette-e, pontosan nem tudjuk.
- 37 PVL, 302.
- 38 PVL, 282.
- 39 PVL, 302.
- 40 PVL, 308., NPL, 182.
- 41 NPL, 160., Isztorija Kijeva, 130.
- 42 A voloszty kifejezés ez esetben a Kijevi Rusz egy részének megjelölésére szolgál: polocki voloszty. Természetesen létezett szmolenszki voloszty, csernyigovi voloszty stb. A későbbi időszakra vonatkozóan részfejedelemség, esetleg fejedelemség értendő alatta.
- 43 PVL, 308., NPL, 181–182.
- 44 Isztorija Kijeva, 131.
- 45 PVL, 223., 234. A. A. Zimin véleménye szerint Oleg fejedelemsége idején még a szokásjog (zakoni) létezett, és csak Igor idejében jelentek meg a fejedelmi törvények (usztavi). *A. A. Zimin: Feodalnaja goszdarsztvennoszty i Russzkaja Pravda* (a továbbiakban: Zimin). Isztoricseszkiye zapiszki, 76. Nauka, 1965. 234. Ezen nézet alapján a 911. évi szerződés még nem, a 944. évi viszont már törvények létre utal.
- 46 PVL, 240–241., NPL, 113.
- 47 PVL, 285., NPL, 167.
- 48 PVL, 286., NPL, 167.
- 49 A pravda szó ez esetben törvényt vagy törvénykönyvet jelöl.
- 50 Zimin, 245., Tolocsko, 237.
- 51 Font, 44.
- 52 Jaroszlav Pravdájának passzusait egyrészt az Első novgorodi évkönyvből (NPL, 176–177.), másrészt a Kijevi állam történetének emlékei c. forráskiadványból vettük (Pamjatnyiki, 86–87.). A utóbbi a Rövid Pravda szövegét az Akadémiai Másolat alapján közli, méghozzá cikkelyekre bontva. A továbbiakban már csak azért sem fogunk az egyes cikkelyekre külön hivatkozni, mert azok számozása más kiadványokéhoz képest eltérhet.
- 53 A. A. Zimin külön figyelmet szentelt az 1. cikkely következő részének: „Ha (a meggyilkot) ruszin, grígyin, kereskedő, jabetnyik vagy mecsnyik... akkor 40 grivnát kell letenni”, és azt állapította meg, hogy a fenti kiegészítést Olga fejedelemasszony tevékenységéhez lehet sorolni (Zimin, 241.), vagyis már létezett Jaroszlav Pravdájának összeállításakor, csak be kellett illeszteni a szövegbe.
- 54 Zimin, 235.
- 55 Uo. 236.
- 56 Uo. 247. Tolocsko, 237.
- 57 Zimin, 230–233., Tolocsko, 237.
- 58 PVL, 303.
- 59 PVL, 304.
- 60 PVL, 309.
- 61 A templomokkal, kolostorokkal és jogszabályokkal kapcsolatos adatok: PVL, 302–303.
- 62 Isztorija Kijeva, 146–148.
- 63 PVL, 302–303.
- 64 Isztorija Kijeva, 154.
- 65 PVL, 301.

- 66 PVL, 304–305.
- 67 PVL, 301–302., 304. *Viktor Lazarev*: Középkori orosz festészet (a továbbiakban: Lazarev). Bp. Magyar Helikon, 1975. 56–57.
- 68 Vlagyimir építkezéseire: PVL. 282., 284., Isztorija Kijeva, 67–69. *Gerő László*: Régi orosz építészet (a továbbiakban: Gerő). Bp. 1977. 11–13.
- 69 A Jaroszlavváros sáncaihoz: Isztorija Kijeva, 69–70.
- 70 A Vlagyimirváros elnevezéséhez hasonlóan a Jaroszlavváros alatt is inkább vár, erődítmény értendő.
- 71 A Jaroszlavváros kapuihoz: PVL, 302., Isztorija Kijeva, 70–72., 166., 170–171.
- 72 Míg a Vlagyimir-féle Tized-templom építésével kapcsolatos évkönyvi adatok elfogadhatóknak tűnnek, Jaroszlav Szófia-székesegyházáról csak annyit állíthatunk biztosan, hogy 1037 körül készült. Ez az évszám elvileg éppúgy jelölheti a munkálatok kezdetét, mint a végét. A PVL 1037-nél közöl információkat a templomról. A cikk elején hozza az alapítás tényét, utolsó részében pedig azt, hogy Jaroszlav az épületet arannyal, ezüsttel és kegytárgyakkal díszítette. Ekkora építkezést egy év alatt aligha fejezhetek be, a krónikás tehát együtt helyezte el a logikailag összetartozó, kronológiailag azonban eltérő információkat (PVL, 302–303.). Mindezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, hogy Gerő László tévedésének még a látszatát is elkerüljük, szerinte ugyanis a székesegyház alapjait Jaroszlav 1037-ben rakta le, és az építkezés még ebben az évben be is fejeződött. Gerő, 16., 19. Viktor Lazarev szerint a kijevi Szófia-székesegyház 1037–1046 között épült: Lazarev, 23.
- 73 A Szófia-székesegyház építéséhez: PVL, 302–303., Az orosz művészet története. A kezdetektől napjainkig (a továbbiakban: Az orosz művészet). Bp. Corvina, é. n., 12., Gerő, 13–19., Isztorija Kijeva, 72–73., 170.
- 74 A belső tér díszítésekor Bizáncban a mozaikok és freskók összekapcsolását nem alkalmazták: Isztorija Kijeva, 179., Lazarev, 25.
- 75 Az eredeti mozaikbrázolások közül Krisztusé és Máriáé viszonylag épségben maradt fenn. Az arkangyalok, az apostolok és az evangélisták alakjaiból azonban ma már csak egy-egy látható: Mozaiki i freszki Szofii Kijevszkoj (a továbbiakban: Mozaiki i freszki). Kijev, 1980. (album)
- 76 A Szófia-székesegyház mozaikjaihoz: Az orosz művészet, 15–16., Lazarev, 23–25.
- 77 A felsorolásból hiányzó 3 személy közül az egyik I. Vlagyimir volt, a másik kettő pedig Jaroszlav dédnagyanyja, Olga fejedelemasszony és negyedik lánya lehetett: Isztorija Kijeva, 178–179.
- 78 A Szófia-székesegyház freskóihoz: Isztorija Kijeva, 177–182., Az orosz művészet, 16., Mozaiki i freszki. A templomot ikonok is díszítették, de ezekről nincsenek megbízható adataink, mivel a 11. századból egyetlen ikon sem maradt fenn. Lazarev, 9.
- 79 Isztorija Kijeva, 73.
- 80 NPL, 181., PVL, 304., 308.
- 81 Az orosz művészet, 13., Gerő, 28–29.
- 82 PVL, 295–302., Pasuto, 27–28., Isztorija Kijeva, 129.
- 83 PVL, 296–297., 301., 303–304, 332., Pasuto, 38–40., *Jerzy Topolsky*: Lengyelország története. Bp. 1989. 40.
- 84 PVL, 295–297., 301–302.
- 85 PVL, 303–304., 308., Isztorija Kijeva, 130., Pasuto, 80., 419.
- 86 Pasuto, 123.
- 87 Jaroszlav lányainak francia és magyar házasságához: Pasuto, 50–52., 132., 419.
- 88 A menekülők befogadásához: Pasuto, 38., 52., 135.
- 89 Isztorija Kijeva, 158.
- 90 Lazarev, 26.
- 91 A György-kultuszhoz: Lazarev, 58.
- 92 A Szófia-székesegyház külső képének és belső díszítésének változásaihoz: Isztorija Kijeva, 169., 177., Mozaiki i freszki (oldalszám megjelölése nélkül).
- 93 PVL, 309.
- 94 Isztorija Kijeva, 188–189.
- 95 Ebben a megtiszteltetésben mindössze néhány óorosz, illetve orosz uralkodó részesült, köztük Andrej Bogoljubszkij vlagyimir-i fejedelem (1157–1174) és Iván, az első orosz cár (1547–1584).
- 96 PVL, 309., Isztorija Kijeva, 152.
- 97 Polnoje Szobranije Russzkih Letopiszej. Tom I. M. 1962. 351.
- 98 PVL, 302–303.
- 99 Isztorija Kijeva, 155–156.
- 100 PVL, 280., Isztorija Kijeva, 155.

ITÁLIAI UTAZÓK OROSZORSZÁG-KÉPE A 15–16. SZÁZADBAN

Mikor I. Péter birodalma iparát európai színvonalra akarta emelni és ehhez külföldi szakembereket keresett, nem tolongtak a vállalkozók. Az emberek félnek Oroszországba utazni – panaszkolt a cárnak egy nyugati udvarba küldött diplomatája –, úgy tartják, ez az ország a „világ vége”, a mesebeli „Indiákkal határos”.¹

Ilyen és ehhez hasonló elképzelések éltek Európában a 18. század elején az orosz államról. Pedig ekkorra már több tucat Oroszországot bejárt utazó írta meg visszaemlékezéseit, a cári kormány Európa minden nagyobb hatalmával diplomáciai kapcsolatban állt, és a nagy kiterjedésű keleti birodalmat a kereskedelem már századok óta összekötötte a Nyugattal. Mégis, az európai közvélemény keveset hallott I. Péter államáról, nem is beszélve az ezt megelőző korok Oroszországról.

„Különös dolog! Ugyanazon a kontinensen, néhány nép által elválasztva, Európa és Oroszország sok századot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve mindenféle közeli érintkezést. Európa rólunk semmit nem tudott és tudni sem akart; mi sem akartunk semmit tudni Európáról” – írta a múlt század derekán Kavelin, a nyugatos jogtörténész.²

Megállapítása azonban nem teljesen felel meg a valóságnak. Noha az igaz, hogy az oroszok saját vallásukat, állami berendezkedésüket, törvényeiket, szokásaikat általában minden más népénél magasabb rendűnek tartották (mint ez kiderül az orosz földön járt utazók beszámolóiból), és néhol tényleg tájékozatlannak bizonyultak az európai viszonyokban, mégsem mondhatjuk, hogy nem kísérték figyelemmel a nyugati eseményeket. A 18. század előtti Európában azonban a hírek igen lassan terjedtek. A középkorban, mikor a szomszédos országokról az információkat főleg kereskedők, diplomaták, illetve szerzetesek (e két utóbbi gyakran egybeesett) hordozták, jelentéseik, beszámolóik egy meglehetősen szűk kör számára voltak hozzáférhetőek, és még ez a rendkívül korlátozott számú közönség is nagyon lassan szerezhette be értesüléseit. Még inkább igaz ez a megállapítás, ha egy távoli és a többi európai országtól annyira különböző államról, Moszkóviáról esik szó.

Az 1480-tól 1613-ig terjedő időszak voltaképpen minőségi határt jelent az orosz történelemben. Ez az ún. „hosszú 16. század”, melyben kibontakozik és végleges formájában megszilárdul a (gyakorlatilag 1917-ig változatlanul fennmaradó) korlátlan cári egyeduralom.³ Ez az az időszak, melyet dolgozatomban – az idegen, elsősorban itáliai utazók, elbeszélők írásainak felhasználásával – megpróbálok bemutatni abból a szempontból, mit tartottak ez idő táj nyugaton Oroszországról, milyen kép élt Európában, ezen belül Itáliában erről a távoli, titokzatos birodalomról.

Lényeges, hogy az oroszországi eseményekről mekkora relatív és abszolút késéssel értesült a nyugati „közvélemény”. M. V. Fehner és F. Braudel számításai szerint a 16. században Moszkvából Konstantinápolyon keresztül az Adria fővárosáig, Velencéig 3–4 és fél hónapig tart az út.⁴ Herberstein adatai alapján az orosz követek Itáliába nem kevesebb mint 4, de átlagosan 7–8 hónap alatt érnek el – Alberto Campense 5 hónapra teszi az utat Róma és Moszkva között. A relatív késés tehát elég nagy – Moszkva

messze van. Összehasonlításul vehetjük, hogy Velencébe – mely igen szerteágazó, kiterjedt információs hálózattal rendelkezett – egy hét alatt értek el a hírek Angliából.⁵

A felhasznált források és szerzőik

Munkámban nyolc itáliai szerző művét használom forrásként, ezek alapján próbálok rávilágítani arra, mit tudhatott meg az érdeklődő a 15–16. századi Oroszországról. A legkorábbi írárok Barbaro és Contarini tollából származnak a 15. század második feléből, ezt követik Alberto Campense és Paolo Giovio írásai az 1520-as évekből. Barberini 1565-ös utazását örökíti meg, Alessandro Guagnini műve 1578-ban jelenik meg nyomtatásban, az utolsó felhasznált források Antonio Possevino és a kíséretébe tartozó Campani jelentései, melyek 1584-ben jelentek meg először a jezsuita rend évkönyvében. Ezek mellett szó esik természetesen más európai utazókról is, akik megerősítik, netán az ellenkezőjét állítják, mint elemzett forrásaink, esetleg az itáliai szerző forrásként használta munkájukat, vagy fordítva, ők merítettek egy-egy korábbi itáliai író művéből. A legelső mű, melyben utalás található Oroszországra, Marco Polo széles körben ismert, 13. századi utazásáról szóló munkája, melyet Itáliában először 1484 és 1490 között adtak ki.⁶ Ebben ugyan csak egy elképesztő kis történet vonatkozik az orosz földre, amelyben az iszonyatos hideg és a részegeskedés játssza a főszerepet – valamilyen valóságmagva azonban ennek is lehetett, hiszen az orosz tél kegyetlenségéről, a moszkoviták részegeskedésre való hajlamáról minden utazó megemlékezik a későbbiekben is.

A 15. századra már a komolyabb útibeszámolók a jellemzők. A két legismertebb utazó Josaphat Barbaro és Ambrogio Contarini. Barbaro két utazásán szerzett tapasztaltait írja le. 1436-tól 1452-ig Tanában (a mai Azov) él kereskedőként, majd 1473–79 között a Velencei Köztársaság követe Uzun Hasszánnál, Perzsiában. Barbaro idős korában írta meg könyvét, és utazását Tanába kiegészíti későbbi tapasztalataival, perzsiái visszaemlékezéseiben pedig néhol ifjúkori élményeihez fordul.

Egy évvel Barbaro Perzsiába utazását követően a megváltozott politikai helyzet miatt (II. Mohamed nagy győzelmet aratott a perzsák felett 1473 augusztusában) új követet keresnek Velencében Uzun Hasszánnhoz. Ezt a tisztséget végül a jó üzleti érzékkel megáldott, igen előkelő patríciuscsaládból származó Ambrogio Contarini kapja. Tevékenységével nem nyeri el a perzsa uralkodó rokonszenvét (8 hónap alatt, míg a perzsa udvarban tartózkodott, a sah 4 alkalommal szólította fel, hogy menjen már haza Itáliába, és Barbaro maradjon nála követként), diplomáciai megbízatását nem tudja teljesíteni (támadásra bírni Perzsiát a török ellen), de hosszú utazásáról (38 hónapig tartó követségéből 30 hónapot „utazgat” és csak nyolcban foglalkozik diplomáciai ügyekkel) részletes, pontos útinaplót vezet, dátumról dátumra, városról városra haladva jegyzi föl az eseményeket, élményeit.

Contarini 1477 áprilisában tér haza Velencébe, és 1487-ben jelenik meg művének első kiadása, jóval megelőzve idősebb kortársa, Barbaro visszaemlékezéseit. Barbaro nehezen szánta rá magát az írásra, csak Contarini könyvének megjelenése után fogalmazza meg munkáját végleges formában a dózse többszöri kérésére, azzal a szándékkal, hogy segítségére legyen a későbbi utazóknak. Már kész műve sem azonnal jelent meg nyomtatásban: először Aldo Manuzio adta ki 1543-ban gyűjteményes kötetében, melyben velencei utazók írásait tárta az olvasók elé. Barbaro munkája (Utazás Tanába)

mellett ebben újból megjelent Contarini beszámolója, valamint más 16. századi indiai útleírások és egy konstantinápolyi tudósítás is. Az első kiadás példányszáma kevésnek bizonyult, így 1545-ben újra megjelentették ezt a gyűjteményt, majd ezt követi 1559-ben a harmadik kiadás, a híres Ramusio-féle „Navigationi et Viaggi” második kötetében – természetesen ugyanitt Contarini műve is olvasható. A későbbiekben, a 16. és a 17. században ezt a gyűjteményt még többször is kiadták.⁷

A „Navigationi et Viaggi”-ban – melyben szinte minden megtalálható, amit ez idő tájt a világról tudni lehet – Marco Polo, Barbaro és Contarini művein kívül 1559-ben már Alberto Campense és Paolo Giovio írásai is olvashatók.⁸

Időrendben előbb Campense VII. Kelemen pápához írott levelével kell foglalkoznunk. Bár e szerző nevét olaszos formában ismerjük, valójában holland származású teológus és csillagász volt. Valódi neve Albert Piggius, a Campense nevet szülővárosáról (Campen) vette fel. VI. Hadrián, VII. Kelemen és III. Pál pápákat szolgálta diplomataként.⁹ Számunkra érdekes levelét valószínűleg 1523-ban vagy 1524-ben írta¹⁰ (bár A. A. Zimin 1525-re datálja¹¹). Ő maga soha nem volt Oroszországban, művét apja és bátyja – akik kereskedőként hosszú időt töltöttek ott, és így jól megismerték a moszkoviták szokásait, erkölcsseit, nyelvét és írását – elbeszélései és Matthias Michowia „Értekezés a két Szarmatiáról” című műve (Krakkó, 1517) alapján készítette el. Levelében ugyan meglehetősen részletességgel ír Moszkóviáról, a fő hangsúlyt azonban arra helyezi, hogy meggyőzze a pápát: „, kis fáradtsággal és csekély erővel is vissza lehetne terelni az igaz útra, Krisztus nyájába a megtévesztett pravoszlávokat.”¹² Campense műve nyomtatásban először 1543-ban – azaz mintegy 20 évvel a levél megírása után – jelent meg Velencében.¹³

Lényegesen gyorsabban, megírásának évében, 1525-ben olvashatták Paolo Giovio Dmitrij Geraszimov orosz követ elbeszélésének felhasználásával írt könyvét – latinul. Hogy nagy volt iránta az érdeklődés, mutatja az is, hogy 1545-ben Velencében olasz fordításban kétszer is megjelent.¹⁴ Giovio nem csak Geraszimov elbeszélésére támaszkodott műve megírásakor. Ismerte ókori szerzők (Sztrabón, Ptolemaiosz) írásait, ezt már könyve címe is mutatja, és bár nem ír róla, több egyezés is elárulja, hogy forgatta Matthias Michowia művét is,¹⁵ melynek olasz fordítása „csak” 1561-ben jelent meg.¹⁶

Hogy a 16. század közepén hirtelen így megsűrűsödnek a Moszkóviával foglalkozó publikációk, az a pápai állam politikájának is köszönhető. A török terjeszkedés miatt a 16. század elejétől kezdve Oroszország egyre jelentősebb helyet foglal el a pápaság diplomáciai elképzeléseiben. A pápa egységbe próbálja tömöríteni a keresztényeket a pogány török ellen, és ehhez a pravoszlávok együttműködését is el akarja érni. 1501-ben VI. Sándor pápa kéri III. Ivánt, hogy kössön békét Litvániával, és vegyen részt a törökök elleni harcban. A pápai beavatkozást ugyan a nagyfejedelem kategorikusan elutasítja, X. Leó és VII. Kelemen mégis folytatják az elődjük által megkezdett politikát. Így gyakoribbá váltak a követváltások Moszkva és Róma között. Dmitrij Geraszimov követsége válasznak is vehető Paolo Centurione 1524-es moszkvai útjára.¹⁷

A két Moszkóviát meg nem járt szerző műveit időrendben Raffaello Barberini római kereskedő munkája követi, aki 1565-ben magánemberként járt Moszkvában, az angol királynő ajánlólevelével. Tapasztalatait hazatérte után apjához intézett leveléből ismerhetjük meg, melyben elsősorban azt törekszik leírni, amit maga látott, de az érdekesnek ítélt elbeszéléseket is felsorolja, még ha nincs is meggyőződve igazukról.¹⁸

Barberini után Alessandro Guagnini munkája következik a felsorolásban. Guagnini Verona szülötte, de apjával már fiatalon Lengyelországba kerül, ahol hadiszolgálatba

állnak, és belőle hadmérnök lesz. III. Zsigmond és Báthory István hadműveleteiben vesz részt, lengyel alattvaló lesz, így 18 évig Vityebszk parancsnoka, később Krakkóban királyi lovaskapitány, itt is hal meg 1614-ben, 76 éves korában.

Írói munkásságát történelmi, földrajzi, néprajzi művek jelzik, számunkra „Moszkóvia leírása” érdekes, amelyben a IV. Iván uralkodása alatti Oroszországot mutatja be. Könyve 1578-ban jelenik meg Krakkóban latin nyelven. Ezt igen gyorsan követik a német, cseh, lengyel fordítások, a 17. században részleteiben már oroszul is olvasható.¹⁹

Adelung szerint Guagnini kissé sokat kölcsönöz Herbersteintől, kevés újat nyújt Oroszországról.²⁰ Ez igaz a földrajzi leírásra, valamint az uralkodói hatalomról és a vallásról írtak esetében, de műve alapján Guagninit nem is ez érdekelte. Amit a legizgalmasabbnak, legérdekesítőbbnek vélt, az IV. Iván „tirannusa”. Őt fejezetre tagolódnó könyvéből a Ioann Vasziljevics kegyetlenségét bemutató rész majd a felét teszi ki az egész műnek. Ez utóbbi keltette fel Báthory figyelmét is, aki csupa figyelmességből a könyv egy példányát ajándékba küldi IV. Ivánnak, hadd tudja meg, mit tartanak róla Európában.²¹

Ez az ajándékozás nem történhetett előbb, mint 1578-ban (ekkor adták ki a könyvet, és Báthory is ez évben lett lengyel király), mikor már 20 éve tartott a livóniai háború. És ez az 1578-as, valamint az ezt követő évek nem hoztak az oroszok számára sikereket. Báthory lett a kezdeményező fél, aki gyorsan nagy orosz területeket foglalt el, 1581-ben már Pszkov falainál állt. Miután a svédek elfoglalták Narvát, így elveszett a közvetlen kereskedelmi és diplomáciai kapcsolat lehetősége Európával, délen pedig állandó tatár betörések fenyegettek, IV. Ivánnak mindenképpen tárgyalnia kellett ellenfeleivel, fegyverszünetet, békét kényszerült kötni. A tárgyalások azonban nehezen indultak, és itt lép színre Possevino pápai legátus.

Antonio Possevino, egy mantovai aranyműves gyermeke, Rómában tanult, ahol Gonzaga bíboros felfigyelt tehetségére, és titkárává fogadta. Possevino ezután belépett a jezsuita rendbe, így indult egyházi karrierje. Jezsuitaként eredményesen harcolt a reformáció ellen, egyre magasabb beosztásokat kapott, majd a rend generálásának titkára lett. Ezzel kezdődött diplomáciai tevékenysége. A béketárgyalások Báthory és IV. Iván között már az ő közreműködésével zajlanak. A pápai kúriától – mielőtt 1581-ben kíséretével elindulna Moszkva felé – részletes instrukciót kap. Eszerint küldetésének alapvető célja: IV. Ivánt egy törökellenes ligába bevonni, aztán fokozatosan a katolicizmus felé irányítani, előkészítvén ezzel a talajt Oroszország katolizálásához.

Possevino tevékenységéről, az általa tapasztaltakról részletes jelentést tesz Rómába. Ugyanakkor kíséretének egyik tagja, Giovanni Paolo Campani is készített feljegyzéseket, melyeket szintén Rómába küldenek. Itt jelennek meg a jezsuita rend évkönyvében írásaik 1584-ben.²²

A következőkben azt nézzük meg, mit tartottak figyelemre méltónak, mit örökítettek meg a felsorolt szerzők Oroszországról.

Az idegenekkel való bánásmód Moszkóviában

„A muszkák... oly epikur gonosz, istentelen, csalárd és hazug emberek, hogy lehetetlen róluk eleget írni... ez az ország a fajtalanságnak, paráználkodásnak és egyéb bűnöknek oly fészke, aminő nincs több a világon” – borzasztja el olvasóit Zalánkeményi

Kakas István *Iter Persicum* című művében, melyben részletesen leírja, miket tapasztalt 1602-ben Moszkvában.²³

„Az összes bennszülött nagy barbár” – summázza észrevételeit Barberini moszkvai útja után.²⁴ Ezzel szemben büszkék és dölyfösek, magukat minden más népnél magasabbra értékelik, tartja többek közt Mayerberg az oroszokról, bár csak a nagy hideg tette őket hasonlatossá az európaiakhoz, ugyanis az fehéritette ki sötét, ázsiai bőrüket egy „művelt” nyugati utazó szerint.²⁵ Possevino se sorolja őket az európaiak közé, de az a véleménye, hogy „létezik valami közös, ami rokonítja (velük) a mi embereinket (...) az egyszerűsége, önmegtartóztatásra, engedelmességre és az istenkáromlástól való irtózásra gondolok.”²⁶

Csaknem minden utazónál találunk ilyen és ehhez hasonló megállapításokat, melyekkel az egész orosz népet jellemzik. Tömören, velősen, néhány odavetett mondattal próbálják leírni a leglényegesebbnek tűnő, legszembeötlőbb vagy legjellegzetesebbnek vélt tulajdonságait, vonásait az oroszoknak. De vajon mit láthattak Oroszországból, a moszkovíták életéből a külföldiek? Milyen közeli kapcsolatba kerülhettek azzal a néppel, melyet az előzőekben leírt módon jellemeztek? Egyáltalán beszéltek-e – legalább tolmács közvetítésével – az érintettekkel? Ha elemzendő forrásainkhoz fordulunk, azokból kiderül, hogy megállapításait többnyire felületes benyomások alapján fogalmazták meg.

A külföldi ugyanis nem mozoghatott szabadon az országban. A határhoz érve feltartóztatták, onnét csak nagy kísérettel, szigorú őrizetben haladhatott tovább az ország belseje felé, miután megjött az engedély a nagyfejedelemtől. Egyedül egy lépést sem tehetett, kísérői azt is megakadályozták, hogy szót váltson valakivel. Moszkvában egy külön házat építettek a követek számára, előtte őrség állt, és nem engedett senkit se ki, se be.²⁷ Mint Campani írja, a követeket „tisztas rabságban” tartják, figyelik, mit tesznek, kivel beszélgetnek. Míg Moszkvában tartózkodtak, ki sem mehettek a házból, még lovaikat megitatni se (azt az oroszok tették meg helyettük), és esténként rájuk zárták a hálósobát.²⁸ Possevino is megerősíti, hogy míg ő Lengyelországban tárgyalt, Moszkvában hagyott kíséretét bezárva tartották a követek szállásán, melyet olyan magas kerítés vesz körbe, hogy onnét nem lehet látni a város házait. Leveleit a cár elolvastatta, lefordíttatta, ahelyett, hogy átadták volna a címzettnek.²⁹ Mikor az orosz határhoz érkeztek, nekik is várni kellett, hogy megjelenjenek vezetőik, akik azon túl, hogy az utat mutatják, vezetik őket a főváros felé, testőrként is szolgálnak, mivel az utak nem elég biztonságosak.³⁰

Jó 50 évvel később, 1634-ben Adam Olearius is csodálkozva írja, hogy a cári audiencia után megengedték nekik, hogy szabadon járkáljanak a városban, sőt találkozhattak a svéd követség tagjaival is, holott ez addig nem volt szokásban.³¹

A 17. századra már a régi szokások fellazulása a jellemző. Ekkor már „csak” az első hivatalos cári fogadásig izolálták a követeket, akik aztán kapcsolatot kereshettek más követségek tagjaival (Olearius idejében már állandó angol és svéd követség él Moszkvában), ámde saját uralkodójukkal minden összeköttetésük megszakadt, míg újból át nem lépték a határt. Többek közt Mayerberg sérelmezte, hogy a cár többszöri kérésére sem engedte, hogy hírt adjon magáról Bécsbe, és onnét küldött levelei egyszerűen „eltűntek”.³² Mindenesetre Moszkviában követnek lenni nem lehetett könnyű mesterség. Hiszen nem csak az előbb idézett utazók panaszkodtak, hogy „rosszul bánnak a követekkel, igazi barbár módjára”, hanem valamennyi idegen.³³ Minthogy igen éberrel felügyeltek a külföldiekre, azok általában kevesebb információval rendelkeztek, mint amennyit feltételeznénk. Mélyreható vizsgálat nem előzhet meg tapasztalataik meg-

örökítését, mivel közeli viszony egyáltalán nem jöhetett létre moszkoviták és idegenek között.

Hogy miért igyekeztek ilyen távol tartani az idegeneket a lakosságtól, azt Possevino azzal magyarázza, az oroszok úgy tartják, a külföldiekkel való túl szoros kapcsolat még valami bajt hozhat az uralkodóra. Ezenfelül okolja IV. Iván gyanakvó természetét, szinte beteges bizalmatlanságát, félelmét. A legártalmasabbnak mindenestre azt vélték, ha egy külföldi követ Moszkvában élő idegennel találkozik. Ezért aztán egy gyónni és áldozni kívánó katolikus orvos, aki találkozni akart a jezsuitákkal, a szentségek felvétele helyett csak egy vészjósló figyelmeztetésben részesült: „Ha nem akarsz meghalni, óvakodj a jövőben egyáltalán felvetni is ilyesmit!”³⁴

És nemcsak az idegen származású orvost tiltották a külföldi követekkel való érintkezéstől (a cár kivételes kegyének tulajdonítható, ha orvosának megengedi egy beteg követ megvizsgálását – ritkán is fordult elő ilyen), de még a cár diplomatái, akik már jártak nyugaton, sem beszélhettek velük. Így történt többek között Foma Sevriginnel is, aki pedig személyesen ismerte Possevinót, hiszen 1580-ban őt, Sevrigint küldte IV. Iván a pápához, hogy közreműködését kérje a Báthoryval kötendő béke előkészítéséhez, és együtt utazott vissza hazájába Possevinóval.³⁵

Az idegenek szigorú felügyeletéért, az oroszok életétől való távoltartásáért persze nem csak IV. Iván rettegését tehetjük felelőssé. Az említettekhez hasonló korlátozások elég régóta szokásban voltak Moszkvában. 1476-ban Contarini írja útinaplójába, hogy „a helyi szokások elfogadhatatlanok számomra”, és ezért szeretne minél hamarabb hazaindulni Velencébe.³⁶ Bár ekkor, III. Iván idejében még nem volt a követek számára kijelölt szállás, akárhol Contarini sem telepedhetett le. Nem messze a nagyfejedelemi udvartól talált magának szállást Mark (III. Iván követe Uzun Hasszánhoz) segítségével, abban a házban, amelyben Aristotele Fioravanti, a nagy hírví bolognai építőmester lakott, de pár nap múlva a nagyfejedelem megparancsolta, hogy távozzék onnan, s ezek után csak a városfalakon kívül lakhatott.³⁷

Az uralkodói hatalom

A Moszkóviában megfordult idegenek mélyszégyenű csodálkozással írnak az uralkodó és népe viszonyáról. Barberini szerint „ennek az országnak az ura a világ leghatalmasabb uralkodójának tartja magát”.³⁸ Hatalma felülmúlja az összes többi monarcháét mind világi, mind egyházi alattvalói felett. Hivatalosan vallják, hogy az uralkodó akarata Isten akarata – erősíti meg a fentieket valamivel később Guagnini.³⁹ Bámulatos tisztelettel veszik körbe, szinte istenítik, meggyőződésük, hogy mindent tud, mindenre képes – tapasztalta Paolo Campani.⁴⁰ Ugyanígy látja Possevino is, aki szerint a cár személyében a főpapi és imperatori méltóságot kívánja egyesíteni. Nem is királyi, hanem szinte pápai nagyságot törekszik kifejezni ruházatával, környezetével, és alattvalói istenként magasztalják.⁴¹

Igaz, Possevinónak sejtenie kellett, mi vár rá Ivan Vasziljevics birodalmában, hiszen ismerte többek közt Herberstein és Campense műveit. Ezekben már olvashatott arról, hogy az uralkodó – Herberstein és Campense idejében III. Vaszilij – alattvalói felett korlátlan uralommal bír, szabadon rendelkezik életükkel és vagyonukkal, ellentmondani pedig senki sem mer neki.⁴² Herbersteint azonban még megdöbbenette, hogy a nagyfejedelem hírnöke verítékben úszva, lóhalálában vágatott Moszkvába tartó követ-

ségük elé, hírül hozván, hogy bojárok várják az úton az idegeneket. Mikor megkérdezte, hogy miért a nagy sietség, a hírnök ezzel válaszolt: „Nálunk másképp szolgálják az uralkodót, mint nálatok, Sigismund!”⁴³

Valóban másképp szolgálták, mint bárhol másutt Európában. És mint ez kiderül az előző történetből, nemcsak Rettenetes Ivánt, hanem elődeit is. A korlátlan egyeduralom kialakulását Possevino a tatár iga lerázásától számítja. Az 1480-ban kivítt függetlenséget megvédeni, az országot egységes egészgé kovácsolni, valamint az egységbe forrasztott területeket tovább növelni III. Iván és utódai feladata lett. E célkitűzések megvalósításának voltak többé-kevésbé tanúi az Oroszországot megjáró utazók, akiket annyira meglepett, hogy a nagyfejedelem milyen toronymagasan emelkedik alattvalói tömege fölé. Ennek az óriási hatalomnak alapja az volt, hogy az uralkodói állami és magánföldesúri funkciója nem vált szét az idők folyamán, és az oroszok egész országot a monarcha tulajdonának tekintették.⁴⁴ Ezért aztán teljesen magától értetődő dolog volt, hogy a fejedelem saját belátása szerint áttelepíti a bojárokat egyik helyről a másikra,⁴⁵ földet, vagyont annak ad, akinek akar és azt bármikor el is veheti.⁴⁶ Mint-hogy senki semmit nem mondhat magáénak, mindenki egyformán holop a nagyfejedelem előtt, aki a legszorosabb függésben tartja alattvalóit.⁴⁷

Bármit tehet, dicsérik – ha az állam a kárát látja, akkor is isteni jótéteménynek tartják tetteit. Ha megdühödik, veréssel büntet, méghozzá nemcsak rabszolgákat, hanem tisztességben megőszült bojárokat is. Ezek pedig nem tartják szégyennek az effajta fenytést, s még meg is köszönik az uralkodónak, hogy méltónak találta őket botütésekkel jóra oktatni.⁴⁸ Ebből a tényből vonta le Guagnini a következtetést: „Uralkodójuk teljesen megfelel természetüknek, és a moszkoviták alávett helyzetüket többre becsülik a szabadságnál.”⁴⁹

Possevino ugyan nem ért egyet Gauginival, nem bizonyos abban, hogy az oroszok számára ez a legkívánatosabb állapot, de ő is rájött arra (mint a círral szembeni hajbókolást és szolgálalkúséget az anyatejjel magába szívó nép), hogy a magát Isten kiválasztottjának tekintő uralkodót feltétel nélkül kell szolgálni, mert csak így élhet és boldogulhat valaki országában. Erre utal az a megállapítása is, mely szerint: „Úgy tűnhetne, hogy ez a nép sokkal inkább szolgásra született, mint azzá lett, ha nagy többsége nem ismerte volna fel ezt az elnyomást és nem tudná, hogy gyermekeit és mindenét, amit birtokol, elpusztítják és megsemmisítik, ha valahová elszökik.”⁵⁰

IV. Iván uralkodása alatt a legkisebb „kihágások” is indokul szolgálnak a fej- és jószágvesztéshez. Különösen vonatkozik ez az opricsnyina idejére, melyről Guagnini számol be részletesen. Munkájában apró részletekbe menően írja le a despota tetteit. És bár kifejezetten IV. Ivánt marasztalja el kegyetlenségben, „vadállati gyilkosságokban”, azzal kezdi az ezzel foglalkozó fejezetet, hogy Ioann Vasziljevics csak azt folytatta, amit apja és nagyapja megkezdett: „A fejedelmeket és más előkelőket (Polock bevétele után) kezdte megfosztani városaiktól, birtokaiktól és erődtímenyeiktől, aztán a régi és nemes famíliákból minden férfit, aki ellenezte az ő zsarnokságát, megöletett és eltávolított.”⁵¹ Később a rettegésbe beleőrült uralkodó ezt a tevékenységet szinte a tökélyig vitte, IV. Iván, aki „alattvalói vagyonának, testének, lelkének, sőt, mintegy gondolatainak is teljes urala lenni”,⁵² ha valakit megöletett, annak lehetőség szerint – nehogy ellene forduljon – egész rokonságát is kiirtotta.⁵³

Bár valójában léteztek írásos törvények – 1497-ben III. Iván adta ki szügyebnyikét, majd 1550-ben IV. Iván is életbe léptetett egy törvénykönyvet –, a nyugati utazók ezeket jelentéktelennek ítélik a cári hatalom korlátozatlan, mindenható volta mellett. A 16.

század végén Giles Fletcher angol utazó szerint ezek csak a bíraskodási időszakokat és az ülések rendjét határozzák meg, egyébként pedig az oroszoknak „egyetlen, szóbeli törvényük van, tudniillik a Cár, a bírák és más hivatalos személyek akarata. Mindez a szerencsétlen nép siralmas helyzetét mutatja, mely törvényei forrásának és az igazságszolgáltatás őreinek azokat kénytelen elismerni, akiknek igazságtalansága és szélsőséges elnyomása ellen feltétlenül szükséges volna sok jó és szigorú törvény.”⁵⁴

A nép

A népről, szokásairól, és főleg vallásáról, a pravoszláviáról írtak esetében újból meg kell említeni a forráskritika fontosságát. Ez esetben nem csak azért mert szerzőink általában meglehetősen kevés információhoz (lásd a követekkel való bánásmódot) jutottak, nemritkán több áttételen keresztül, s ezek alapján általánosítottak, vonták le konzekvenciáikat. De a 15–16. századi reneszánsz, humanista műveltséggel rendelkező nyugati utazó gyakorta eleve elutasító módon, értetlenül közeledett a számára szokatlan, idegen kultúrához, a más elvek, eszmék szerint élő népek felé. Figyelmét sokszor a furcsaságok kötötték le, személyes indulatai és elfogultsága vezették, így többen is viszonylag egyoldalú képet rajzoltak az orosz hétköznapokról. Mégis igen nagy szolgálatot tesznek a későbbi korok kutatóinak, mert amit az életmódról, szokásokról írnak, arról más forrásokból igen ritkán értesülhetünk, a korabeli orosz források pedig ilyesmikről – mint nomális, hétköznapi dolgokról – nem írnak.

A legszínesebb, legbővebb beszámolók a moszkoviták ivászati szokásairól, italairól, italkészítési módjairól maradtak fenn. Ezzel a területtel, úgy látszik, minden utazó behatóan megismerkedett. Nem csak a férfiak, az asszonyok is hozzászórtak az italozáshoz, sőt, bár népének tiltja, az uralkodó is tekintélyes mennyiségű szeszes italt fogyaszt el.⁵⁵ Némely követ, mikor leírja a cárral együtt elköltött ebédeket, bámulattal jegyzi meg, hogy a nagyfejedelmek nem látszik a részegség, míg bojárjai és a meghívottak alaposan eláznak egy-egy lakoma végére. Ráadásul (egy-egy követ nem kis ijedelmére) az uralkodó abban a kegyben szokta részesíteni az idegent, hogy saját kezűleg nyújt át neki egy hatalmas kupa bort, amit a követnek egy szuszra illik felhajtani. Ha ez sikerül, kitüntetésképpen némelyikük emlékül is kapja a díszes serleget.⁵⁶ S ha mindezt az idegen aránylag józanul átvészeli, az éjszakába nyúló lakoma után következik a „követ-ítatás” ceremóniája, melyet igen nehéz volt elkerülni, és melynek egyetlen célja volt: a követet eszméletvesztésig leitatni.⁵⁷

Guagnini, aki lengyel alattvalóként a livóniai háború idején írt könyvével arra törekedett, hogy olvasóiban borzadályt, megvetést ébresszen IV. Ivánnal és birodalmával szemben, leírja a cár alattvalóinak jogi helyzetét. Így ír a vásárolt, illetve hadifogoly rabszolgák sanyarú helyzetéről, meg arról a szokásról, hogy egy apa négyszer is eladhatja fiát, és csak ezután szűnnek meg apai jogai felette.⁵⁸ Erre reflektál a későbbiekben Olearius, mikor kijelenti, hogy ez a szokás már a múlté, ellenben gyermekeket elzalogosítani, adósság fejében cselédnek adni egyáltalán nem ritkaság.⁵⁹

Ha már szóba került az apa gyakorlatilag korlátlan hatalma gyermekei felett, nézzük meg, milyen volt a nők helyzete a családban. Erről minden utazó egyöntetűen ír, s úgy tűnik, a Domosztrój, azaz a Házirend nincs túl messze a valóságtól, nem egy csak ideálisnak vélt képet sugall, mikor az asszonyokkal való bánásmódról ír.⁶⁰ Íróink szerint az asszonyokkal rabokként bánnak, csak igen nyomós indok alapján hagyhatják el a

házat,⁶¹ ugyanis egyébként senki sem bízik erkölcsükben – magyarázza Guagnini.⁶² S a gyanú nem alaptalan: a köznép asszonyai kis ajándékok fejében hajlandók egy-egy titkos találka lebonyolítására a külföldiekkel.⁶³

Még templomba is ritkán, alig-alig engedik őket, lakomákra is csak a legritkább esetben. Kedvelt szórakozásuk pedig a hintázás és a kórusban való éneklés – ezt főleg a Péter és Pál apostolok ünnepe előtti hetekben teszik. Mindenesetre az ütlegetek a szeretet jelének veszik, és mint a szolgálók, ők is hajlamosak megsértődni, ha uruk időnként el nem páholja őket – írja a jól értesült külföldi.⁶⁴

Egyébként közepes termetűek, általában formásak, és még szépek is lennének, de – „szégyen és gyalázat” – rengeteg pirosítóval, festékkel pingálják ki arcukat, míg az így elcsúfult.⁶⁵ A férfiak pedig magasak, erősek, tagbaszakadtak,⁶⁶ igaz, Giovio szerint inkább középtermetűek, de egészséges testfelépítésűek, mindegyiküknek kék szeme van, rövid lába, és óriási törzse.⁶⁷

Az egészségességet, kövérséget, minden nehézség elviselését többen is emlegetik a 16–17. század folyamán. Mayerberg szerint a késő öregkorig élnek, a 70 éves öregek erősebbek, mint Európa többi részén a fiatalok és még hírből sem ismerik a betegségeket.⁶⁸ Orvosi segítséget, gyógyszereket csak az uralkodó használ, a köznép egyáltalán nem. Igaz, orvos, gyógyszerész egyáltalán nincs is Oroszországban a cárn kívül, mint erre Possevino és Campani fel is hívják az utazók figyelmét. Ha netán valaki mégis megbetegszik, megvannak a jól bevált népi gyógymódok: bort kell innia, melybe puska- vagy összetört fokhagymát szórnak, és felkeresni egy fürdőt.⁶⁹ A fürdőt Olearius is megjegyzi (leírásában egy szaunára ismerhetünk rá), és a legjobb orvoságnak ő is a fokhagymát és a pálinkát véli.⁷⁰

A nép lakásviszonyairól általában igen lesújtóan nyilatkoznak az utazók. A fagerendákból durván összeácsolt házak falai – a gazdagoké sem nagyon különböznek a szegényekétől – feketék a füsttől és koromtól, mivel nyílt tűzhelyük van, nem ismerik a kéményt. A füst így az ablakon és az ajtón át távozik – már amennyire –, de mivel legtöbbször vízes fával tüzelnek, a füstöt nem lehet kibírni a szobában. A házakat Barberini nagy kunyhóként emlegeti, ahol semmi kényelem nincs, a tűzhelyet, illetve a kemencét használják fekhelynek is.⁷¹ Az ajtók olyan alacsonyok, hogy mélyen meg kell hajolni belépéskor Guagnini elbeszélésben, Reutenfels szerint pedig együtt laknak kunyhóikban a teheneikkel is.⁷² Possevino leírja, hogy Moszkvában is kihajtják mindennap a legelőre a teheneket, a házak pedig olyanformán vannak sövényvel körbeke- rítve, mint az itáliai majorok, úgyhogy a cári fővárosnak jócskán falusias jellege van. Lakosainak száma nem haladja meg ottlétekor a 30 ezer főt. A többi város pedig még kisebb, sőt gyakorta olyan helységeket is városnak tüntetnek föl, melyek nem azok, csak katonai-adminisztratív funkciókat ellátó „várok”.⁷³

A vallásról

Talán ez az a téma, mely leginkább foglalkoztatta a 16. századi írókat, olvasókat, ezért rengeteget tudhatunk meg a pravoszláviáról. Az utazók munkáit feldolgozó könyvek, tudományos munkák szerzői is gyakran fordultak e témakör felé. A legkedvezőbb képet mindenesetre Alberto Campense festi a pravoszlávokról. Szerinte csak annyiba különböznek a katolikusoktól, hogy az egyház egységét elutasítják. Egyébként különbség az ő hitük és a katolikusoké között csupán néhány jelentéktelen dogmában van, melyek

nem is igazán fontosak az üdvözüléshez. Ráadásul ők jobban követik az evangélium tanításait. „Egymás becsapása szörnyű, ocsmány cselekedetnek számít náluk, a házasságtörés, az erőszak, a nyilvános kicsapongás szintén igen ritka, a természetellenes bűnök teljességgel ismeretlenek, esküszegésről, istenkáromlásról egyáltalán nem hallani. Általában ők mélyen tisztelik az Istent és az Ő szentjeit, és mindenütt, ahol csak feszületet látnak, azonnal őszinte áhítattal borulnak arca. (...) Mindenesetre a moszkoviták sokkal jámborabbak lennének a katolikusoknál, ha a szégyenletes egyházszakadás nem akadályozná őket ebben” – vonja le a konzekvenciát az 1520-as évek elején Campense.⁷⁴ Azaz szerinte az oroszok jóval jobbakként, mint bármely más keresztény nép – legalábbis ezt bizonygatja VII. Kelemen pápának.

Azok a kis különbségek, melyeket főképp mások írnak le, és az ortodoxiára jellemzők (például: hogy nem hisznek a tisztítóűz létezésében, és szerintük a templomi könyörgés, a barátok, rokonok imái a halott lelkéért hatástalanok,⁷⁵ hogy a gyermekeket más szavakkal és szertartással keresztelik, hogy a papnak felesége is kell, hogy legyen⁷⁶), szerinte jelentéktelenek. Ő is azt vallja, mint Paolo Giovio püspök, aki szerint a firenzei zsinaton végérvényesen kiderült, hogy a görögök és a latinhitűek csak szavakon, de nem gondolatokon, eszméken vitatkoznak, és a legfőbb kérdésekben megegyezik az álláspontjuk.⁷⁷

Possevino, akinek legfőbb megbízatása arra irányult, hogy előkészítse az uniót, nem volt ennyire derűlátó, nem ítélte meg ilyen naivan a helyzetet. Szerinte a katolikus vallás bevezetése Moszkvában nagyon nehéz lesz.⁷⁸ IV. Iván idejében ugyanis a pravoszláv egyház, ha lehet, még inkább megszilárdult. Az uralkodó szigorúan uralma alatt tartja a püspöki kart, hatalmában van a metropolita is, aki semmit nem tehet a cár engedélye nélkül, teljesen alárendelt a világi fejedelemnek.⁷⁹ IV. Iván pedig nem hajlik a megegyezésre. Ez világosan kiderül Possevino és a cár vallásról folytatott beszélgetéseiből. Hisz az orosz uralkodó azzal az indokkal, hogy az efféle viták megzavarnák a baráti szálak erősödését Moszkva és Róma között, sokáig egyáltalán nem volt hajlandó tárgyalni a hit kérdéseiről a pápa legátusával.

S miután Possevino hosszan tárgyalt a cár tanácsadóival és elolvasta a titkos archívumok dokumentumait, úgy találta, hogy IV. Iván és apja, III. Vaszilij minden próbálkozása, hogy meghosszabbítsa a pápával és a többi keresztény uralkodóval a jóviszonyt, kizárólag uralmának, országhatárainak kiterjesztésére irányult, illetve hogy ezeket a célokat elérendő, felfegyverkezessen.⁸⁰ Nem azért fordultak a keresztény uralkodókhoz, hogy igaz hitüket bizonyítsák, összefogjanak velük a török ellen, mint azt Campense fejtegeti levelében, kizárólag az előbb felsorolt célok vezették őket.

Ezért Possevino jóval összetettebb tervet dolgoz ki Moszkóvia katolizálására, mint Campense. Abból indul ki, hogy az oroszok nem is tudják, hogy ők szakadárook, mert erről senki nem beszélt eddig az egyszerű népnek. De nem is lehet hitük ellen szólni, mert kegyetlenül büntetik, aki a pravoszláv dogmák ellen szólni mer, s prédikálni is tilos – habár ez lenne az egyetlen útja az evangélium ismertetésének.

*

Munkámat annak hangsúlyozásával fejezném be, hogy Európában, s így Itáliában is, bár jelentek meg a 16. században Oroszországgal foglalkozó írások, gyakran épp ezeknek köszönhetően nem pontosan a valóságot fedő kép élt Moszkóviáról. S mivel Oroszország annyira távol esett az ismert világtól, s aránylag kevesen is ismerhették meg,

bárki bármit írt róla, még ha kételkedtek is az olvasók, nem tehettek ellenvetést. Ezért lehetséges, hogy egy 18. századi utazó Oroszországba érkezvén kijelenthette: „Az orosz népnek hosszú évszázadokon keresztül az a szerencsétlenség jutott osztályrészül, hogy mindenki az összes lehetséges sületlenséget világgá kürtölhette róla anélkül, hogy félni kellett volna a cáfolattól.”⁸¹

Forráskiadványok

- Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. (szerk.: E. G. Szkrzsinszkaja) Leningrad, 1971.
- R. *Barberini*: Putesesztvije v Moszkoviju v 1565 godu. In: Szkazanyija inosztrancev o Rosszii v XVI i XVII vekah. Szankt-Petyerburg (Szpb.) 1843.
- V. N. *Bocskarjev*: Moszkovszkoje Goszudarsztvo XV–XVII vv. po szkazanyijam szovremennyikov inosztrancev. Szpb. 1914.
- Domosztroj – Házirend In: Régi orosz széppróza. Bp. 1977.
- L. N. *Godovikova*: Szvegyenija o Rosszii konca XVI v. Paolo Kampani. In: Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta 6. 1969. Szer. 9. Isztorija.
- S. *Herberstein*: Zapiszki o moszkovitszkih gyelah. Szpb. 1908.
- Pavel Iovij Novokomszkij*: Knyiga o poszolsztve, otravlennom Vaszilijem Ioannovicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii, Otgy. I. t. 1. Szpb. 1836.
- Piszmo Alberta Kampenze k pape Klimentu VII o gyelah Moszkovii. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii.
- G. G. *Kozlova*: Ob „Opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: Anticsnoszty i szovremennoszty, Moszkva, 1972.
- Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába. Bp. 1969.
- A. *Posszveno*: Isztoriceszkije szocsinyenyija o Rosszii XVI v. (ford., bevez., kommentálja: L. N. Godovikova) Moszkva, 1983.
- Zalánkeményi Kakas István*: Iter Persicum. In: Magyar gondolkodók XVII. század. Bp. 1979.

Jegyzetek

- 1 V. *Kljucsevskij*: Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve. Moszkva, 1916. 5.
- 2 K. D. *Kavelin*: Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. (szerk.: Béládi László, Krausz Tamás, Szvák Gyula) Bp. 1982. 1.
- 3 *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. Bp. 1985. 34–35.
- 4 I. Sz. *Sarkova*: Rosszija i Italija: torgovije odnosenyija XV – pervoj csetvertyi XVIII v. Leningrad, 1981. 18.
- 5 A. L. *Horoskevics*: Russzkoje goszudarsztvo v szisztyme mezsdunarodnih odnosenyij konca XV – nacsala XVI v. Moszkva, 1980. 18.
- 6 I. Sz. *Sarkova*: i. m. 15.
- 7 Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. (szerk.: E. G. Szkrzsinszkaja) Leningrad, 1971. 1–96.
- 8 Uo. 22.
- 9 A. L. *Horoskevics*: i. m. 7. p.
- 10 Piszmo Alberta Kampenze k pape Klimentu VII o gyelah Moszkovii. In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii, Otgy. I. t. 1., Szpb., 1836. 5. és N. A. *Kazakova*: Dmitrij Geraszimov i russzkojevropeszkije kulturnije szvjazi v pervoj treti XVI v. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. (szerk.: N. E. Noszov, V. I. Rutenburg, A. A. Furszenko) Leningrad, 1972. 249.
- 11 A. L. *Horoskevics*: i. m. 7.

- 12 Pismo Alberta Kampenze... 6–12.
- 13 *N. A. Kazakova*: i. m. 249.
- 14 *I. Sz. Sarkova*: i. m. 16.
- 15 *N. A. Kazakova*: i. m. 259.
- 16 *F. Adelung*: Krityiko-lityeraturnoje obozrenyje putyesesztvennyikov po Rosszii do 1700 goda i ih szocsinyenyija. t. 1. Moszkva, 1864. 119.
- 17 *N. A. Kazakova*: i. m. 225.
- 18 *R. Barberini*: i. m.
- 19 *G. G. Kozlova*: Ob „Opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: Anticsnoszty i szovremennoszty. Moszkva, 1972. 434.
- 20 *F. Adelung*: i. m. 146–147.
- 21 *G. G. Kozlova*: i. m. 444.
- 22 *A. Posszevino*: Isztoricseszkiye szocsinyenyija o Rosszii XVI v. (ford., bevez., kommentálja: L. N. Godovikova) Moszkva, 1983. 9–13. és *L. N. Godovikova*: Szvegyenyija o Rosszii konca XVI v. Paolo Kampani. In: Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta 6. 1969. Szer. 9. Isztorija.
- 23 *Zalánkémenyi Kakas István*: Iter Persicum. In: Magyar gondolkodók XVII. század. Bp. 1979. 1090.
- 24 *R. Barberini*: i. m. 5.
- 25 *V. N. Bocskarjev*: Moszkovszkoje Goszudarsztvo XV–XVII vv. po szkazanyijam szovremennyikov-inosztrancev. Szpb. 1914. 133.
- 26 *A. Posszevino*: i. m. 35.
- 27 *R. Barberini*: i. m. 25.
- 28 *L. N. Godovikova*: i. m.
- 29 *A. Posszevino*: i. m. 25. és 53–54.
- 30 Uo. 72.
- 31 Adam Olearius vizsontagságos útja. Bp. 1969. 33.
- 32 *V. Klucsevszkij*: i. m. 50–51.
- 33 *R. Barberini*: i. m. 25.
- 34 *A. Posszevino*: i. m. 25. és 54.
- 35 *A. Posszevino*: i. m. 25., 184–190. és *I. Sz. Sarkova*: i. m. 25–27.
- 36 Barbaro i Kontarini o Rosszii. 230.
- 37 Uo. 227.
- 38 *R. Barberini*: i. m. 34.
- 39 *G. G. Kozlova*: i. m. 440.
- 40 *L. N. Godovikova*: i. m.
- 41 *A. Posszevino*: i. m. 23.
- 42 Pismo Alberta Kampenze... 32.
- 43 *V. Klucsevszkij*: i. m. 67.
- 44 Uo. 75–77. és *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. 37–41.
- 45 Pismo Alberta Kampenze... 32. és *R. Barberini*: i. m. 20.
- 46 *A. Posszevino*: i. m. 24.
- 47 *G. G. Kozlova*: i. m. 435.
- 48 Uo. 441. és *A. Posszevino*: i. m. 26.
- 49 *G. G. Kozlova*: i. m. 441.
- 50 *A. Posszevino*: i. m. 48–49.
- 51 *G. G. Kozlova*: i. m. 443.
- 52 *A. Posszevino*: i. m. 24.
- 53 *G. G. Kozlova*: i. m. 443.
- 54 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 40.
- 55 Adam Olearius vizsontagságos útja. 60.
- 56 Barbaro i Kontarini... 231. és *R. Barberini*: i. m. 30–31.
- 57 *A. Posszevino*: i. m. 194. és *V. Klucsevszkij*: i. m. 62–63.
- 58 *G. G. Kozlova*: i. m. 436–437.
- 59 Adam Olearius vizsontagságos útja. 81.
- 60 Domosztrój – Házirend. In: Régi orosz széppróza. Bp. 1977. 182–193.
- 61 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.
- 62 *G. G. Kozlova*: i. m. 437.
- 63 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.

- 64 *G. G. Kozlova*: i. m. 437.
65 *R. Barberini*: i. m. 19. és Adam Olearius vizsontagságos útja. 75.
66 Uo. 74. és *A. Kampenze*: i. m. 32.
67 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 51.
68 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 19.
69 *V. N. Bocskarjev*: i. m. 20.
70 Adam Olearius vizsontagságos útja. 85.
71 *R. Barberini*: i. m. 10.
72 *G. G. Kozlova*: i. m. 437. és *V. N. Bocskarjev*: i. m. 113.
73 *A. Posszevino*: i. m. 43–44.
74 Piszmo Alberta Kampenze... 33–35.
75 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 42–43.
76 *R. Barberini*: i. m. 17–18.
77 *Pavel Iovij Novokomszkij*: i. m. 41–42. p.
78 *A. Posszevino*: i. m. 31.
79 Uo. 21–22.
80 Uo. 32.
81 *V. Kljucsevszkij*: i. m. 21.

OROSZORSZÁG ÉS A MEDITERRÁNEUM A 18. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN ÉS A 19. SZÁZAD ELEJÉN

Oroszország a 18. századot megelőzően az európai események másodlagos jelentőségű szereplője volt, s földrajzi elhelyezkedéséből következően a Balkán-félsziget és a Mediterráneum is kiesett érdeklődési köréből. A déli irányú orosz terjeszkedés megindítása I. (Nagy) Péter nevéhez fűződik. A 18. század első felében azonban a délorosz, Fekete-tenger menti területek meghódítása meglehetősen vontatottan, váltakozó eredménnyel haladt. 1696-ban sikerült a fontos Azovot megszerezni, de az 1711-es pruti béke nyomán az már vissza is került a Portához. A következő, 1735–39-es – ezúttal már Ausztriával szövetségben vívott – törökellenes háború sem hozott számottevő eredményt, sőt Oroszország számára csak török zászló alatt engedélyezte a fekete-tengeri kereskedelmi hajózást. A belgrádi béke mintegy negyedszázadra stabilizálta a helyzetet a Fekete-tenger térségében.

Az orosz–török viszony II. (Nagy) Katalin külpolitikája nyomán került új alapokra, s alapvetően ekkor alakultak ki a két nagyhatalom egymás közötti viszonyát az első világháborúig meghatározó diplomáciai reflexek. Az orosz külpolitika elsődleges célja nyilvánvalóan a Fekete-tenger mellékének megszerzése volt. Ez – bár részlegesen – már Katalin első török háborúja nyomán megvalósult. Az 1768–74-es orosz–török konfliktus több szempontból is kulcsfontosságú mozzanatként számít a két ország kapcsolatának történetében. Ez volt az első alkalom, hogy Oroszország mint katonai tényező megjelent a Földközi-tengeren. A váratlan eseményt a térség, illetve Európa hatalmi viszonyainak orosz szempontból kedvező irányú alakulása tette lehetővé.

A 16. században a Földközi-tenger medencéje két részre szakadt, két világbirodalom – Spanyolország és Törökország – jogara alatt. A 18. századra azonban mindkét nagyhatalom egyre mélyülő válságba süllyedt, s katonai potenciáljuk gyengülésével a Mediterráneumban hatalmi vákuum alakult ki. Ez önmagában még nem lett volna elegendő a földközi-tengeri orosz jelenlét megteremtéséhez, hiszen a Fekete-tenger kijáratát a Török Birodalom őrizte, amelynek léte összekapcsolódott a szorosok (Boszporusz és Dardanellák) birtoklásával és ellenőrzésével. A nemzetközi kapcsolatok átrendeződése kedvezett Pétervárnak. Anglia a hétéves háborút követően bizonytalanná vált kontinentális szövetségese, Poroszország helyére új partnert keresett tradicionális ellenfele, Franciaország ellensúlyozására. II. Katalin katonailag jelentősen megerősödött Oroszországa tűnt a legalkalmasabb szárazföldi szövetségese. Bár – itt most nem részletezendő okokból – évtizedes diplomáciai huzavona után 1773-ra az orosz–angol meg egyezés lehetősége elúszik, az 1768-ban kirobbant orosz–török háború kezdeti szakaszában Oroszország élvezte Anglia támogatását. Ennek pedig kulcsfontosságú szerepe volt az 1769–70-es orosz földközi-tengeri expedíció megvalósulásában. Egyrészt a Nagy Péter utáni korszakban gondoskodás hiányában erősen leromlott állapotú flottába a hétéves háborút követően partra tett angol matrózok és tengerésztisztek jelentős számban jelentkeztek, másrészt a balti flotta műszaki, logisztikai okokból csak többszöri kikötéssel juthatott el a Földközi-tengerre. A tengereket vitathatatlanul uraló Anglia jóindulata és támogatása elengedhetetlen volt egy ilyen kockázatos vállalkozás megvaló-

sításához. Az angol és portugál kikötők használata mellett az angol flotta támogatásának ténye önmagában visszatartotta Franciaországot attól, hogy megsegítse hagyományos szövetségését, a Portát. Bár az orosz expedíciós erő az 1770. júliusi cesmei csatában legyőzte az oszmán flottát, részben kommunikációs zavarok miatt a vállalkozás nem befolyásolta a szárazföldön zajló harci cselekmények kimenetelét.

A háborút lezáró 1774-es Kücsük Kajnardzs-i béke alapvetően átrendezte az orosz-török kapcsolatok eddigi rendszerét. Oroszország első ízben jutott ki a Fekete-tenger partjára, mégpedig a Bug és Dnyeper folyók között, illetve az Azovi-tengernél. Emellett jogot nyert arra – megszüntetve a korábbi ottomán monopóliumot –, hogy saját zászlaja alatt folytasson kereskedelmi hajózást a tengeren. További gazdasági eredmény volt, hogy Oroszország számára is biztosította a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének alkalmazását. Politikai síkon hasonlóan meghatározó változást jelentett, hogy az orosz uralkodó nyerte el a Török Birodalom pravoszláv lakossága fölötti védnöki jogokat, ami a jövőben gyakorlatilag korlátlan beavatkozási lehetőséget kínált az orosz diplomácia számára.

Az 1768–74-es háború nyomán átértékelődött a Mediterráneum, és azon belül is a Levante jelentősége az Orosz Birodalom külpolitikájában. A fekete-tengeri kijárat megszerzése és az ottani külkereskedelmi áruforgalom látványos felfutása – amely feltehetően is volt a levantei érdeklődésnek – rögtön fel is vetette a tengerszorosok és közvetve a Porta jövőjének a problémáját. Az orosz külpolitikai kapcsolatkeresés új jeleit is ekkor fedezhetjük fel. Az orosz flotta földközi-tengeri expedíciójának egyik célja éppen az akkor lázongó görögökkel történő kapcsolatfelvétel és együttműködés volt. Bár a 19. században az orosz külpolitika egyik domináns irányzatává váló szlavofilizmus kikristályosodásáról még nem beszélhetünk (Katalin görögbarátsága is inkább a korban divatos szellemi áramlatok terméke volt), de mint hatalmi eszköz megjelent a balkáni népekkel való kapcsolattartás igénye. Az 1768–74-es háborúban keresett megoldás azonban nem bizonyult hosszú távon járható útnak, mivel döntően a külső tényezők kedvező összjátékától függött.

Az 1768–74-es háborút követően a Török Birodalom kérdése az orosz külpolitika homlokterébe került. Érezhetően megváltozott a Porta erejének pétervári – és nemzetközi – megítélése. Ekkortól válik egyre elfogadottabbá, hogy az egykori világbírdalom napjai megszámálhattak. Ezt tükrözi a II. Katalin által felvetett ún. görög terv megszületésének pusztá ténye is. A historiográfiában vitatott megítélésű terv keletkezésének alakörülményei ismertek. II. Katalin 1782. szeptember 21-i, II. Józsefnek írott levelében körvonalazza elképzeléseit a Török Birodalom sorsát illetően. Eszerint Bécs és Pétervár közös erővel kiűzhetné a törököket Európából, egyidejűleg újjáalakítva a térség politikai viszonyait. Konstantinápoly székhellyel feltámasztanák a hajdani görög császárságot, a cárnő kisebbik unokájának, a valószínűleg nem véletlenül Konstantin névre keresztelt nagyherceg koronája alatt. II. Katalin hangsúlyozta a leendő császárság függetlenségét (Konstantin minden orosz trónra vonatkozó jogáról lemondana) és közvetlen területi gyarapodásra is csak csekély mértékben tartott igényt a Fekete-tenger partján. Osztrák szövetségese jóindulatát és segítségét volt hivatott elnyerni az Északnyugat-Balkán felajánlása (Szerbia egy része, Bosznia, Dalmácia). A két román fejedelemségből de jure független, de nyilván orosz befolyás alatt álló ütközőállam alakult volna Dacia néven (Patyomkin herceg neve merült fel lehetséges uralkodójelöltként).

A fő vonásaiban vázolt elképzelés történetírói megítélése ellentmondásos. A nyugati – főként angolszász – történetírás általában névértéken kezeli II. Katalin diplomáciai

manőverét, azaz a tényleges megvalósítás szándékát látja a terv mögött. Az utóbbi évtizedek orosz történetírása azonban árnyaltabban közelíti meg a kérdést. Elismeri az expanziós szándékok megerősödését, a terv eredeti formájában történő megvalósításának akaratát és lehetőségét viszont megkérdőjelezi. Az ellenérvekből kettőt érdemes kiemelni. Az orosz birodalomnak eleve nem álltak rendelkezésére egy ilyen nagyszabású katonai vállalkozáshoz nélkülözhetetlen anyagi erőforrások, amint az 1828–29-es orosz–török háború során be is bizonyosodott. Másrészt a fennmaradt korabeli orosz levéltári források között eddig nem bukkant fel a terv megvalósításával foglalkozó dokumentum. Az orosz történetírás II. Katalin lépését diplomáciai figyelemelterelésként értékeli, vagyis csak a Krím-félsziget bekebelezésére vonatkozó tényleges szándékát kívánja így elfedni. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy II. Katalin és II. József között a levelezés e tárgyban 1783 tavaszáig folyt, amikor az orosz cárnő a tervet – a Krím orosz bekebelezésének hivatalos deklarációjával egy időben – túlhaladottnak és megvalósíthatatlannak minősítette.

Ebben az időszakban – a francia forradalomig – a Földközi-tenger csak mint a Török Birodalom elleni katonai fellépés lehetséges színtere jött számításba. De az 1768–74-es háború körülményei is megmutatták, hogy csak korlátozott mértékben alkalmas erre a célra. A század végére azonban a Levante helyzete egymástól független tényezők következtében gyökeresen átalakult. Egyrészt a délorosz területek megszerzését és a Fekete-tenger menti kikötők létrehozását követően dinamikus fejlődő orosz export indult meg a Földközi-tenger irányában. Ebben kulcsfontosságú szerepet töltött be az 1783-ban orosz kézre került – nevét 1796-ban elnyerő – Odessza, amely hamarosan háttérbe szorította az addig vezető szerepet betöltő Taganrogot. A különféle nyersanyagok mellett az ukrajnai gabona vált a vezető exportcikké. Bár pontos adatok nincsenek a kezdeti időszakra, a fejlődés dinamikáját jelzi, hogy míg az 1790-es évek második felében még kevesebb mint 500 kereskedőhajó fordul meg a fekete-tengeri orosz kikötőkben, addig ez a szám 1805-re meghaladja az 1200-at. A teljes orosz exportvolumenen belül a fekete-tengeri kivitel aránya az 1780-as évek 2–3%-áról az 1800 évek elejére a 10%-ot közelíti meg. Ez a szám jelzi, hogy a legfontosabb orosz exportútvonallal mindazonáltal a Baltikum maradt. A fekete-tengeri áruforgalom jelentőségét az adja, hogy az egyébként jelentős deficittel küszködő orosz külkereskedelmen belül itt – a csekélyebb behozatal következtében – pozitív kereskedelmi mérleg alakult ki. Ennek a tényezőnek a szerepét azonban nem szabad felnagyítani, a gazdasági okoknak egyébként kitüntetett szerepet tulajdonító szovjet történetírás is elfogadja a közvetlen hatalmi célok primátusát az orosz külpolitikán belül.

A valódi korszakhatárnak számító esemény Bonaparte tábornok egyiptomi expedíciója volt a térségben. Ez az úttörő próbálkozás nem csak orosz szemszögből teremtett teljesen új helyzetet a Levantében. Az eddigiekben a régió – némi francia kereskedelmi és diplomáciai tevékenységtől eltekintve – gyakorlatilag mentes volt a nagyhatalmi jelenléttől és érdeklődéstől. Az orosz–török vetélkedés szinte hatalmi vákuumban, az európai politikától elszigetelten zajlott. Oroszország számára a Levante addig a Török Birodalom elleni korlátozott erejű fellépés potenciális színterén kívül mint kereskedelmi bázisokat kínáló régió jött számításba. 1798-ban az orosz külpolitikának ezt az álláspontot teljesen át kellett értékelnie.

A Közel-Kelet és a Balkán iránti érdeklődés nem volt előzmények nélküli a francia külpolitikában. Itália 1797-ben történt meghódításakor Bonaparte tábornok elrendelte a Ión-szigetek megszállását, ami az év júniusában meg is történt. A leendő császár, aki

párizsi felhatalmazás nélkül adta ki a parancsot, mintegy indoklásképpen kijelentette, hogy a szigetek többet érnek, mint maga egész Itália. Bonaparte fejében már nyilván ekkor megszületett későbbi közel-keleti vállalkozásának alap gondolata. De nem ő volt az egyetlen a francia politikai életben, aki ebben az irányban tájékozódott. Talleyrand a gyakorlatilag védtelen délorosz területek és a Krím elleni katonai fellépés tervét vetette fel. Ezzel egyidejűleg a Balkánon francia politikai ügynökök folytattak törökellenes felforgató propagandát. Az orosz kormány az előbbieket alapján joggal érezte úgy, hogy a Balkán és a Földközi-tenger irányából veszély fenyegeti biztonságát. Mindezek után Bonaparte 1798 májusában Toulonból kihajózó expedíciója csak az utolsó lökést adta az orosz kormány számára az önvédelem és ellenállás megszervezésére.

Oroszországnak a Mediterráneumhoz fűződő viszonyát ekkor még egy különleges tényező is színezte. A vitatott személyiségű I. Pál cár (1796–1801) az újabb kutatások szerint a máltai lovagrendben látta megtestesülni az általa vallott ideológiai-politikai értékeket. A cár szemében a lovagrend képviselte azt az eszközt, amelynek révén élére állhat egy Európát átfogó konzervatív, középkori reminiscenciákat hordozó antiliberális ellenforradalomnak. Mindezek után érthető, hogy a cárt különösen érzékenyen érintette, amikor Bonaparte útban Egyiptom felé rátette a kezét Máltára is. Paradox módon éppen Málta eleste adott alkalmat a cár s a lovagrend közötti kapcsolat – kortársak előtt nagy visszhangot keltő – szorosabbra fűzésre. A sziget feladása kapcsán kompromittálódott osztrák nagymester helyére ugyanis a rendtagok egy része 1798 novemberében Pétervárott I. Pált választotta meg a rend élére. A jogilag igencsak vitatható választástól (a cárt vallása önmagában is kizárta volna) a lovagok azt remélték, hogy jelentős külpolitikai bázist tudnak az elszigetelődött és eszköztelen rend mögé állítani.

A földközi-tengeri francia készülődés mozgásba hozta az orosz hadsereget is. Már a touloni flottaösszpontosítás hírére felkészítik a fekete-tengeri orosz flottát az esetleges francia támadás elhárítására, majd 1798. augusztus végén Fjodor Usakov altengernagy 16 hajójával a szorosok védelmére indult. Bár a várakozásokkal ellentétben nem Oroszország volt a közvetlen célpont, az egyiptomi expedíció nyomán gyökeresen átdecedztek a korábbi államközi kapcsolatok a térségben. A közös ellenség megjelenése és az angol közvetítés révén a két korábban mereven szemben álló hatalom 1799. január 3-án katonai szövetségre lépett egymással. A Porta és a cári Oroszország közeledését elősegítette, hogy 1798 májusában a volt konstantinápolyi nagykövet, Viktor Kocsubej gróf foglalta el a külügyminiszteri széket. Vele az orosz–török viszonyt közel fél évszázadon keresztül meghatározó külpolitikai irányzat exponense jelenik meg. A korábbi konfrontatív politikai helyett első ízben merül föl az orosz befolyás békés, diplomáciai eszközökkel történő megerősítésének lehetősége, bár ennek teteles megfogalmazására csak két évtized múltán, a régió hatalmi viszonyainak kikristályosodását követően kerül sor.

Az orosz–török ellentét több évtizedes múltjának ismeretében nem meglepő, hogy jelentős orosz és főként brit nyomásra volt szükség ahhoz, hogy a Porta az oroszok számára jelentős stratégiai előnyöket biztosító szövetséget elfogadjon. (A brit kormány – páratlan módon – területi garanciát vállalt a Portával szemben.) Oroszország a háború időtartamára jogot nyert a tengerszorosok használatára, azaz erőszak nélkül teremtette meg földközi-tengeri katonai jelenlétét. Usakov expedíciójának célja az orosz szempontból a potenciálisan legnagyobb veszélyt hordozó, stratégiai fekvésű Ión-szigeteken fekvő francia bázis felszámolása volt. 1799 tavaszára a legutolsó – katonailag legjobban védett – sziget, Korfu is az orosz–török szövetséges erők kezére került. Itt szükséges leszögezni, hogy a Ión-szigetek orosz elfoglalásának defenzív jellege volt: az Oroszorszá-

got közvetlenül fenyegető déli intervenció elhárítását szolgálta. Pétervárott felismerték, hogy az állandó orosz földközi-tengeri jelenlét megteremtésének nincsenek meg sem finánciális, sem katonai feltételei. Az orosz külpolitika taktikája is ehhez igazodott a térségben. Célja a nagyhatalmakkal – Anglia, Franciaország, Ausztria – szemben a kis- és középállamok megerősítése volt. Az orosz diplomácia elsődlegesen a Nápolyi Királyságban látta azt a tényezőt, amelyre támaszkodva ellensúlyozhatja a nagyhatalmak régió belüli túlsúlyát. A kedvező geopolitikai fekvés mellett a Bourbon-királyságnak a korabeli viszonyok között is feltűnően konzervatív, reakciós társadalmi-politikai berendezkedése is erősítette az orosz vezetés Nápoly iránti szimpátiáit. Pétervár elkötelezettségét tükrözte, hogy csapatokat is küldött a nápolyi udvar védelmére.

A mediterrán térség Oroszország számára kiemelt jelentőségét mutatja, hogy Pál cár külpolitikai irányváltása is jelentős részben a régió eseményeihez kötődik. Az orosz törekvésekkel ellentétben Málta nem került harmadik, semleges hatalom birtokába, hanem visszafoglalása után Anglia saját zászlaját tűzte ki, s később az amiens-i békeszerződésben vállaltakkal ellentétben nem vonta ki csapatait a szigetről. De már a Málta körüli nagyhatalmi huzavonát megelőzően megromlottak Oroszország és szövetségesei között a kapcsolatok. Szuvorov hadseregének svájci fölhalmozását követően Pál cár szakításra szánta el magát 1799 őszén. A szárazföldi erők mellett Usakov flottáját is hazarendelte Palermóból, s egyidejűleg bejelentette a koalícióból való kilépését. A cár meggyilkolása vetett véget ennek az orosz külpolitikai vargabetűnek. Pál rövid, alig néhány éves uralkodása azonban fontos fejezetet jelent országa földközi-tengeri politikájában. A cár regionális politikai céljait két tényező határozta meg: a térségből Oroszországot fenyegető katonai veszély felszámolása-megelőzése, összekapcsolva a Portával fenntartott szövetségi viszony megőrzésével, illetve a régió hatalmi viszonyainak orosz szemszögből kedvező alakítása. Az utóbbi nézőpontból kulcsfontosságú szerepet játszott Málta birtoklása, illetve Itália politikai viszonyainak módosulása. Oroszország számára ebben a kérdésben egyértelműen kedvezőtlenül alakultak az események, ami jelentős mértékben hozzájárult a cár által kezdeményezett szakításhoz.

Az 1801-ben, apja meggyilkolása után trónra lépő I. Sándor cár – bár megszüntette az Angliával való fegyveres szembenállást (1801. június 17-i pétervári egyezmény) – alapvetően elődje óvatos politikáját folytatta az angol-francia ellentét ismételt kiéleződéséig, illetve a harmadik koalíció megszületéséig. 1803 végéig finom távolságtartás, biztonságra törekvés jellemezte külpolitikáját. Orosz-francia viszonylatban ennek terméke volt az 1801. októberi párizsi egyezmény, amelyben Franciaország Dél-Itália, Oroszország pedig a Ión-szigetek kiürítését vállalta. Sándor célja Európa két vezető hatalmától való akár pozitív, akár negatív irányú függés lazítása, az orosz külpolitika mozgásterének növelése volt. Ez azonban csak az európai hatalmi egyensúly fennmaradása mellett volt megvalósítható. Az egyre nyilvánvalóbb közép-európai francia expanziós szándékok azonban hamar véget vetettek a különutas orosz politikának.

Már a párizsi egyezmény be nem tartása jelezte a valódi francia szándékokat. Miután 1803-ban megszakadtak Anglia és Franciaország között a diplomáciai kapcsolatok, az újabb európai összecsapásnak már csak a helye és pontos ideje volt bizonytalan. Napóleon eredeti célpontja ugyan a Brit-szigetek volt, de részben az angolok figyelmének elterelésére a Balkánon is megélné a francia diplomácia tevékenysége. Ali janinaí pasa készen mutatkozott együttműködni a franciákkal egy törökellenes balkáni felkelés kirombantásában. Párizs szintén szoros kapcsolatot épített ki a montenegrói vladikával, Petar Njegošsal is, amit megkönnyített, hogy Pétervár – ellentétben a Pál

cár alatti gyakorlattal – megszakította korábbi kapcsolatait Cetinjével, beszüntetve egyben a pénzügyi segítyezést is. Válaszként az 1801 után gyakorlatilag kiűrtett Ión-szigeteken jelentős katonai összpontosításba kezdtek, az ott állomásozó csapatok létszámát 1805-re 12 ezer főre emelve, a hajórajt pedig a balti flotta állományából átvezényelt – magasabb színvonalú – hajókkal töltötték fel.

Az orosz–török kapcsolatok problémája is felszínre került. A közvetlen francia agresszió veszélyének elmúltával a Porta egyre kevésbé lelkesedett az oroszok számára kedvező helyzet fenntartásáért, amelyben a franciák oroszellenes diplomáciai nyomása is megerősítette. Ez a felemás helyzet készítette Oroszországot arra, hogy az erősödő francia háborús készülődést látva az egyébként még hatályban lévő 1799-es orosz–török egyezmény megújítását kérje a Portától. Az 1799-es körülményekhez hasonlóan ezúttal is az angol diplomácia sietett szövetségese segítségére, s sikerült rábírnai a Portát a korábbi feltételek változatlan formában történő megújítására 1805 szeptemberében.

Oroszország megerősítette közép-tengeri pozícióit az újabb háborúra, de a harmadik koalíció sorsa Közép-Európában dőlt el. A francia flotta Trafalgarnál megsemmisült ugyan, és az oroszok pozícióit látszólag nem fenyegette veszély, Napóleon katonai sikereinek mégis volt kihatása az adriai térségre. Velence dalmáciai birtokai az 1797-es Campo Formió-i béke értelmében ugyanis Ausztriához kerültek. Az Ausztria vereségét rögzítő 1805-ös pozsonyi békében Napóleon megszerezte ezeket a nem jelentős kiterjedésű, de stratégiaileg értékes enklávékat, s elrendelte katonai megszállásukat. Ennek nyomán katonai összeütközés robbant ki a megjelenő franciák, illetve a Szenyavin altengernagy által irányított ión-szigeteki orosz expedíciós erők között. Az orosz csapatok – élvezve a helyi szláv lakosság támogatását – megpróbálták kiszorítani a betörő franciákat. Az Adriai-tengert ellenőrzésük alatt tartó orosz erők a szárazföldön – a nehéz terepviszonyok következtében – nem tudak áttörést elérni. A kulcsfontosságú Ragusa francia kézen maradt, de a Pétervárral korábbi baráti kapcsolatait helyreállító Montenegró kikötőkhöz juthatott az Adrián.

Az aktív orosz földközi-tengeri politika 1798-tól datálódó korszakát végül a közép-európai vereséget követő tiltsiti béke zárta le 1807-ben. A megállapodás a teljes összeomlást rögzítette orosz részről: Sándor cár lemondott minden térségbeli birtokáról a franciák javára. A problémát érdemes közelebbről is megvizsgálni, hiszen itt az erőviszonyok ismeretében túlzottan tűnő engedményekkel találkozhatunk a vesztes fél oldalán. Mi magyarázhatta a cár teljes kapitulációját a régiót illetően? Talán Sándor stratégiai elképzeléseiben rejlik a válasz. A 19. század eleji Közép-Európában még egyáltalán nem beszélhetünk kiforrott, megszilárdult hatalmi viszonyokról, állami elrendeződésekről. A volt Német-római Birodalom helyén még nyilvánvalóan átmenetiek az állapotok, az Osztrák Császárság helyzete is meginoghat Napóleon csapása alatt. A cár feltételezhetően ebben a régióban, Kelet-Közép-Európában látta az orosz birodalom előtt feltáruló valódi lehetőségeket (ne feledkezzünk meg a cár ifjúkori barátjának és külügyminiszterének, Czartoryski hercegnek a befolyásáról sem). A távoli, nehezen irányítható, jelentős pénzügyi terhekkel járó balkáni-mediterrán térség másodlagos szerepre degradáltatott a cár szemében. Az apja érzelmi kötődéseit sem öröklő cár adriai birtokait taktikai engedmények elérésére is felhasználhatta Tilsitnél.

1806–7-ben kártyavárként omlottak össze Oroszország földközi-tengeri pozíciói. A franciáktól elszenvedett vereséggel párhuzamosan, de jelentős részben annak következményeként az orosz–török kapcsolatok is megromlottak. A dunai fejedelemségek két ország viszonyát régóta mérgező problémájának a megoldására a Porta kedvező alkal-

mat látott Oroszország és szövetségesei veresége nyomán. A török vezetés döntésében jelentős szerepet játszott az új francia nagykövet, Sébastiani tábornok tevékenysége, aki igyekezett elhíttetni, hogy Napóleon lemondott a Török Birodalom felosztásáról. Mindezek után a Porta 1806. végi hadüzenete a konkrét katonai fenyegetésen túl a földközi-tengeri orosz erők sorsát is érintette. A szorosok természetszerű lezárását követően az orosz hajóhad kilátástalan helyzetbe került. Végül a fekete-tengeri flotta állományába tartozó hajókat a franciák vették át, míg a balti hajókat az Atlanti-óceánon az angol flotta ejtette fogságba. Ezzel Oroszország közvetlen földközi-tengeri jelenlétének rövid periódusa lezárult.

A régió hatalmi átrendeződésében a formai korszakhatárt a bécsi kongresszus húzta meg. Bár érdemben nem foglalkoztak a császárvárosban a Mediterráneum problémáival, az az erőviszonyok ismeretében valóban formálisnak nevezhető döntés, amely a Ión-szigeteket és Máltát Anglia birtokává, illetve protektorátusává nyilvánította, gyakorlatilag egy évszázadra meghatározta a térség helyzetét. Bár Oroszország 1807 után kiszorult a Mediterráneumból, érdemes vázlatosan értékelni a következő fél évszázad térségre vonatkozó orosz stratégiáját (koherens politikáról csak a krími háborúig beszélhetünk), ugyanis markáns változásokat figyelhetünk meg.

A régió európai nagyhatalmi politikában betöltött szerepének megváltozását Oroszország ismeri fel hamarabb: a Kocsubej-bizottság 1828-as memoranduma a krími háborúig az orosz külpolitika vezérfonalául szolgál. A koncepció alapvetően defenzív, az orosz érdekeket konfliktuskerülő módon érvényesítő politikát javasol. A megváltozott helyzetet és az orosz külpolitikai tevékenység lényegét sűrítve mutatja fel az 1841-es londoni tengerszoros-egyezmény. A 18. század utolsó harmadában a Földközi-tengerre történő kijutásra törekvő, a tengerszorosok használatát több évre megszerző Oroszország számára ekkorra már potenciális veszélyforrássá vált a Boszporusz és a Dardanélák. A londoni egyezmény tükrözte és szentesítette a megváltozott erőviszonyokat. Oroszország immár nem a szorosokon való kijutást tűzte ki célul, hanem azok lezárását más hatalmak (nyilvánvalóan Anglia) előtt. Az aktív orosz mediterrán jelenlét múltó in-termezzónak, a kedvező külpolitikai feltételek megismételhetetlen ajándékának bizonyult. Ez a tény viszont egy orosz szempontból sokkal érzékenyebb területen, a Balkánon is éreztette hatását a század során.

Irodalom

- M. S. Anderson*: Great Britain and the Russian Fleet, 1769–70. Slavonic and East European Review, 1952 (XXXI), 148–163.
- M. S. Anderson*: Great Britain and the Russo–Turkish War of 1768–74. English Historical Review, 1954. 39–59.
- Fernand Braudel*: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. t. 1–2. Paris, 1982.
- I. Sz. Doszryan*: Roszszija i Balkanszkij voprosz. Moszkva, 1972.
- T. G. Djuvara*: Cent projects de partage de la Turquie, 1281–1913. Paris, 1914.
- Edouard Driault*: La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours. Paris, 1912.
- Ulrike Eich*: Russland und Europa. Köln–Wien, 1986.
- R. Grousset*: L'Empire du Levant. Histoire de la question d'Orient. Paris, 1946.
- J. C. Hurewitz*: Diplomacy in the Near East. A Documentary Record: 1535–1914. Princeton, 1956.
- J. C. Hurewitz*: Russia and the Turkish Straits. A Revaluation of the Origins of the Problem. World Politics, 1961. 605–632.
- Barbara Jelavich*: Russia's Balkan Entanglements 1806–1914. Cambridge, 1993.

Dieter Langewische: Europa zwischen Restauration und Revolution. Oldenburg, 1985.

O. P. Markova: O proiszhozhgyenyiji tak nazivajemogo greceszskogo projekta. (80-e godi XVIII. v.) Isztorija SZSZSZR, 1958/4. 52–78.

A. L. Narocsnyickij–Ny. I. Kazakov: K isztoriji vosztocsnogo voprosza. (O celjah Rossziji i Franciji na Balkanah v 1807–1808 gg.) Novaja i novejsaja isztorija, 1969/6. 52–66.

A. L. Sapiro: Szregyizemnomorskije problemi vnyesnyej polityiki Rossziji v nacsale XIX. v. Isztoriceszkije zapiszki, 1956. t. 55. 253–288.

A. M. Sztanyiszlavszkaja: Rosszija i Grecija v konce XVIII – nacsale XIX. veka. Moszkva, 1976.

Hans Uebersberger: Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten. Stuttgart, 1913.

V. N. Vinogradov: Mezsdunarodnije odnosenyija na Balkanah, 1815–1830 gg. Moszkva, 1983.

AZ AMERIKAI GÖRÖG KATOLIKUS PÜSPÖKSÉG ELSŐ ÉVEI

Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspök az 1890-es években felismerte, hogy az amerikai görög katolikus egyházi szervezet megszervezése során a vallási tényezők mellett politikai szempontokat is figyelembe kell venni: „A hívőknek lelkipásztor nélkül hagyása – eltekintve a vallási mozzanatoktól – annál is inkább veszélyesebb lett volna, mert a pánszláv propaganda által mozgatott és segélyezett ortodox egyház mindent megtesz, hogy szlávjainkat, kik 3-4 év leforgása után nagyobbára hazatérnek, leginkább anyagi támogatás kilátásba helyezése által magához édesgesse.”¹

A görög katolikus hívek az 1870-es évektől érkeztek egyre nagyobb számban az USA-ba, kezdetben főleg Galiciából, majd a század utolsó évtizedében Magyarország északkeleti részéből. A főleg ruszin származású kivándorlók nem a végleges letelepedés szándékával érkeztek, néhány évnyi amerikai tartózkodásuk során annyi pénzt kívántak összegyűjteni, melyből kifizethetik otthoni tartozásaikat, földet vehetnek, megoldhatják családjuk egzisztenciális gondjait. Az amerikai életformát nem tudták, de nem is nagyon akarták átvenni, számukra a mindennapi kapcsolattartást, védelmet, biztonságot a vallási összetartozás, az egyházi gondoskodás jelentette. Az amerikai görög katolikus egyházi életben 1884-ig, az első görög katolikus pap érkezéséig tartott a szervezetlen időszak, s az első görög katolikus templom 1885-ös felszentelése jelentette a szervezett periódus kezdetét.²

Az első görög katolikus lelkész, Volyánszky János 1884-ben érkezett az USA-ba a galíciai görög katolikus érsek, Szembratovics Szilveszter, a Vatikán által is jóváhagyott megbízásával. Volyánszky a pennsylvaniai Shenandoah-ban telepedett le, és rövid idő alatt több görög katolikus egyházközösséget szervezett.³ Az első magyarországi görög katolikus lelkész, Dzubay Sándor 1889-ben érkezett a munkácsi egyházmegyéből, öt rövid idő alatt több társa is követte.⁴

Az amerikai görög katolikus lelkészek helyzete kezdetben nehéz volt, a római katolikus egyház ellenségesen fogadta a számára idegen rítusú, nő, családos papok megjelenését. A római katolikus templomokba nem engedték be őket, sőt a philadelphiai római katolikus érsek nyilvános imára hívta híveit: „hogy az Isten ne engedje ennek a szektának az elterjedését itt Amerikában”.⁵

Válaszul a görög katolikus lelkészek 1890. október 29-én Wilkes Barre-ban papi gyűlést tartottak, ahol feliratot fogalmaztak meg a Vatikába, melyet megküldtek a munkácsi és eperjesi görög katolikus püspöknek, valamint a lemergi metropolitának is. Feliratukban önálló görög katolikus püspökség szervezését kérelmezték.⁶ A papi gyűlés felhívására Rómából nem érkezett kedvező válasz, a görög katolikus papok továbbra is a római katolikus püspökök fennhatósága alá tartoztak, de az értekezleten kiderült, hogy a görög katolikus egyház szervezésében a magyarországi görög katolikus lelkészek véleménye érvényesül. A Vatikán elutasító válasza után a résztvevők egy része kétségbeejtőnek, reménytelennek találta az amerikai görög katolikusok helyzetét. Tóth Elek – a lelkészi gyűlés egyik szervezője – más megoldást nem látván, San Franciscóban felkereste Wladimir ortodox püspököt, és miután a püspökök viszonzta látogatá-

sát, 1891. április 6-án áttért az ortodox hitre. 1892. november 4-én megszerezte a Wilkes Barre-i görög katolikus templomot és megkezdte az áttérések (skizma) szervezését. 1895-ig 7 hitközség áttérését sikerült elérnie.⁷

Így a görög katolikus lelkészek egyszerre többirányú harc folytatására kényszerültek: a római katolikusokkal egyházi tevékenységük elismeréséért; a skizma ellen; illetve jelentkeztek a belső ellentétek a galíciai és magyarországi származású papok között. Ezen nehézségek leküzdéséhez az amerikai görög katolikus papság még gyenge volt, segítségre volt szüksége. Ez a segítség a magyar kormánytól jött. A magyar kormány számára főleg a skizmatikus áttérések okozhattak gondot, mivel az áttérők kezdetben csak levelezés útján, később, hazatértük után személyesen is a magyarországi skizmamozgalom propagálóivá és ezzel együtt az orosz eszme görög katolikusok közötti terjesztőivé válhattak. A kormányzat azt szerette volna elérni, hogy a megszervezendő görög katolikus egyház vezetése a magyarországi papok kezébe kerüljön. Mind ezt nehezítette, hogy Magyarország és a Vatikán között éppen ekkor romlott meg a viszony az egyházpolitikai harcok miatt. Ennek ellenére a magyar kormány és a görög katolikus püspökök közös terve – az egész Egyesült Államokra kiterjedő görög katolikus egyházi szervezet – egyre többször került szóba tárgyalási témaként Rómában. A külügyi és az egyházi szervek által is szorgalmazott megbeszélések eredményeként Róma hajlott a rendezésre.⁸

A Congregatio de Propaganda Fide a magyar javaslatot – püspökség szervezése – megtárgyalta, de nem fogadta el, mindössze egy ruszin (rutén) vizitátor kiküldését engedélyezte a washingtoni apostoli delegátus mellé. A személy kiválasztását a magyar kormányra bízta, annyi megjegyzést téve, hogy a vizitátor művelt, erkölcsileg feddhetetlen, nőtlen, angolul is tudó személy legyen.⁹

A görög katolikus vizitátor kinevezése után a hívek továbbra is megmaradtak a római katolikus püspökök joghatósága alatt. A vizitátor – aki megbízatásából visszahívható – nem lévén püspök, nem léphetett fel akkora tekintéllyel, amekkorát a skizmatikus áttérésekkel szemben a magyar állam elképzelt. A magyarországi görög katolikus püspökök javaslattetele után a magyar kormány Hodobay Andor volt eperjesi kanonok kinevezését kérte Rómától. A beleegyező válasz megérkezte után Hodobay 1902 tavaszán kiutazott az USA-ba.

Hodobay amerikai tevékenységét az állandó harc jellemezte. A már hosszabb ideje a tengerentúlon működő görög katolikus lelkészek kezdetől fogva ellenségesek voltak vele szemben, a magyar kormány emberének tartották, valamint sérelmezték, hogy a vizitátor kinevezésekor az amerikai lelkészek véleményét nem kérték ki. Hodobay első fellépései során nem is titkolta szorosabb kapcsolatát a magyar kormánnyal.¹⁰ Mindez kedvezett a skizmatikus áttérőknek, amit Tóth Elek ki is használt propagandájában: „Most már a pánszlávok joggal mondhatták a ruthéneknek, hogy lám, nem a hiteteket félti és akarja védelmezni Hodobay, hanem a nemzetiségeteket, a nyelveteket akarja elnyomni, magyarokat akar belőletek csinálni.”¹¹

Hodobay amerikai megérkezése után készített jelentése szerint a kinti görög katolikus lelkészi kar létszáma elérte a 60 főt: 39 magyarországi, 13 galíciai származású lelkész, hozzájuk jött még 2, a scrantoni egyházmegyében felszentelt pap és 6 szír-arab szerzetes. A vizitátor adatai szerint 1902-ig 4624 magyarországi és 3958 galíciai ruszin hívő tért át az ortodox vallásra.¹²

Hodobay 1902. május 20-ra Brooklynba összehívta az amerikai görög katolikus lelkészek első hivatalos értekezletét, ahol úgy mutatkozott be, mint aki egy év eltelte után

püspök lesz. Magabiztos fellépésével nem tudta megnyerni a kinevezését egyébként is bizalmatlanul fogadó papokat, akik 1905. augusztus 1-jén memorandummal fordultak a magyar kormányhoz, Hodobay visszahívását kérve. Azzal vádolták a vizitátort, hogy eltávolodott a néptől, csak saját és rokonai érdekeit tartja szem előtt, s személyén keresztül az USA-ban élő görög katolikusok hajlanak arra, hogy a magyar kormány ellen-ségei legyenek.¹³

A Hodobay személyét bíráló megjegyzések akkor érkeztek Magyarországra, amikor már a magyar kormány is elvesztette bizalmát a vizitátorban. Ennek oka, hogy az áttérések nem szűntek meg, sőt már Magyarországon is számolni kellett a skizmával. 1905. október 31-én bizalmas értekezletre került sor, ahol a kormány és a munkácsi, valamint az eperjesi görög katolikus püspökök egyeztették elképzeléseiket és megállapodtak, hogy diplomáciai úton kérnek engedélyt Rómától püspökség szervezésére. A rendezést segítette, hogy a washingtoni apostoli delegátus is elismerte vatikáni jelentésében az amerikai görög katolikus püspökség létesítésének a szükségességét. Szerinte a fő nehézséget a megfelelő személy kiválasztása jelentheti, mivel fennáll annak a veszélye, hogy akik a kinevezéssel nem értenek egyet, „skizmatizálnak”.¹⁴

A Vatikán 1906 nyarán felkérte a magyarországi görög katolikus püspököket, valamint Szeptycki lemergi görög katolikus érseket, hogy tegyenek javaslatot a kinevezendő amerikai püspök személyére. Abban minden érdekelt egyetértett, hogy Hodobay kinevezése szóba sem kerülhet, mivel a kinti lelkészek nem fogadnák el. Firczak Gyula munkácsi és Vályi János eperjesi püspökre hárult az a feladat, hogy a Vatikánál személyesen is közbenjárva – de akciójukat úgy tüntetve fel, hogy az mentes mindenféle állami beavatkozástól – elérjék, hogy a magyarok jelöltje élvezzen elsőbbséget. Ez nem ígérkezett könnyű megbízatásnak, amit már a miniszterelnökség előre jelzett a két püspökhöz címzett levélben: „Biztos tudomásunk van arról, hogy a Cúria nemcsak az itthoni és az amerikai, de az osztrák görög katolikus papok között is keres püspökjelöltet, tehát nem lesz könnyű Nagyméltóságotoknak rávenni az illetékes köröket, hogy a mi jelöltjeink közül nevezzenek ki püspököt.”¹⁵

Közben az amerikai görög katolikus lelkészek augusztusban két gyűlést is szerveztek: New Yorkban, illetve Pittsburghben, ahol tiltakoztak az ellen, hogy a püspök kinevezését az amerikai lelkészi kar megkérdése nélkül akarják véghezvinni. Mindkét gyűlésen püspökjelölteké választottak: New Yorkban Laurisin Kornélt, Pittsburghben Dzubay Sándort és Laurisint. Ennek ellenére az apostoli delegátus elejtette annak a lehetőségét, hogy a püspöki székbe amerikai papot javasoljon, a felmerült személyek egyikét sem tartotta alkalmasnak a püspöki feladatok ellátására.¹⁶

1906 októberében a magyar közvéleményben olyan hírek terjedtek el, hogy a bécsi udvar és Gołuchowsky gróf egy galíciai jelöltet támogatnak Rómában. A Görög Szer-tartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága veszélyesnek vélte az esetleges galíciai választást, és a bizottság az elnök, Szabó Jenő javaslatára Magyarország hercegprímása, Vaszary Kolos közbenjárását kérte. A hercegprímás már 1906 márciusában próbált közvetíteni, akkor még eredménytelenül. Most annyit sikerült elérnie, hogy a pápa 1906 novemberében fogadta Firczak Gyulát és Vályi Jánost, akik immár hivatalosan is megtették a magyar kormány jelölését a püspöki címre: Hadzsega Bazil, Suba György és Korotnoki János személyében. A jelölés megtétele mellett érdemi tárgyalásokra nem került sor.¹⁷

Döntés 1906-ban még nem született, de Firczak és Vályi sikertelen római útja, a hercegprímás eredménytelen közvetítési kísérlete jelezték, hogy az a magyar kor-

mányra nézve kedvezőtlen lesz. Róma döntésénél sem a hercegprímás és a hazai görög katolikus püspökök, sem az amerikai görög katolikus lelkészek véleményét nem vette figyelembe.

Szécsén Miklós vatikáni osztrák–magyar nagykövet 1907 februárjában bizalmas vatikáni körökből úgy értesült, hogy napokon belül megtörténik a kinevezés. Sikertelen beszélnie Cassetta kardinálissal, aki a görög katolikus püspökség ügyének előterjesztőjeként tudhatott a várható döntésről, de ő csupán jóindulatúan meghallgatta Szécsén javaslatát, hogy a kinevezendő püspök magyar legyen, de érdemben nem válaszolt. A kardinális azért sem válaszolt a nagykövet felvetésére, mert tudta, hogy hamarosan megérkezik Bécs hivatalos jelölése. Ez 1907. március 1-jén meg is történt, és a korábbi hírek igaznak bizonyultak, mivel Bécs Ortinszky István lebergi bazilita szerzetes kinevezését támogatta.¹⁸ 1907. március 8-án a Congregatio de Propaganda Fide nevében Gotti bíbornok hivatalosan értesítette Hodobay Ortinszky kinevezéséről: „... az Apostoli Szék megengedhetően ítélte az Amerikában tartózkodó Ruthén hívek számára, egy ugyanazon szertartású címzetes püspök kinevezését: e méltóságra pedig kegyeskedett Főt. Ortynsky Sotér István Atyát a Nagy Sz. Bazilius szerzetes rend tagját Gácsországból előléptetni. Ezen intézkedés következtében a Ruthének Látogatója hivatalának, amely ideiglenesen Rád volt bízva, véget vetünk.”¹⁹

Ortinszky kinevezését a magyar kormány csalódással, az amerikai görög katolikus lelkészi kar rosszallással fogadta. Laurisin Kornél fogalmazta meg ellenérzésük okát: AZ USA-ban élő görög katolikus hívők száma mintegy 500 000 fő, ebből háromnegyed rész magyarországi származású, így számára Ortinszky kinevezése egyértelműen az osztrák ráhatás eredménye, s véleménye szerint Ausztriának nagyobb szava volt az adott kérdésben, mint a magyar kormánynak.²⁰

A püspök személyének megválasztásában az ausztriai hatás mellett szerepet játszott az is, hogy a lengyel katolikus klérus nagy befolyással rendelkezett Rómában. Ortinszky mellett szólt az amerikai római katolikus egyház érdeke is: nekik olyan püspök kellett, aki nem zárkózik el a latin szokások átvételétől. Erre a feladatra Ortinszky alkalmasnak látszott, ezt bizonyítja X. Piustól kapott „Ea semper” című bullája, mely az amerikai görög katolikusokat próbálta közelíteni a római katolikusok felé.

Ortinszky földműves család gyermekeként született 1866. január 29-én. Gimnáziumi tanulmányai után belépett a Szent Bazil-rendbe, ahol a Sotér nevet kapta. Teológiai tanulmányait Krakkóban végezte. 1891. július 18-án szentelték pappá Lembergben.²¹

A legnagyobb bizalmatlanságra X. Pius pápának az amerikai görög katolikus püspökségre vonatkozó levele – „Ea semper” – adott okot. Az 1907. július 19-én keltezett pápai bulla három részből állt: a püspökről, a papokról és a hívőkről rendelkező fejezetekből. A püspök az apostoli Szentszék közvetlen joghatósága alá tartozott és a washingtoni apostoli delegátus felügyelete alatt állott. A görög katolikus püspök rendes joghatósággal nem rendelkezett, ellenben azon egyházmegyék püspökeitől, akiknek egyházmegyéiben ruszinok éltek, delegált joghatósággal bírt. Ortinszky és a római katolikus megyés püspökök között esetleg felmerülő vitás kérdésekben az apostoli delegátus rendelkezett döntési joggal. A görög katolikus papokról szóló fejezet rendelkezései mutatták legélesebben az amerikai római katolikus egyház befolyását Ortinszky kinevezésében: a jövőben a görög katolikus papok nevelését az USA-ban felállítandó görög katolikus szemináriumokban végeznék, amíg ezeket megszervezik, addig latin szemináriumokban történik a görög katolikus papnövendékek képzése. Ameddig nem lesz Amerikában végzett görög katolikus lelkész, addig az üres missziókba az illetékes ró-

mai katolikus püspök küldhet Ortinszky megkérdezése után papot. A lelkészek csak nőtlenek lehetnek. Az Európából érkező lelkész megmarad otthoni egyházmegyéjének a kötelékében, de otthoni főpáστοra amerikai tartózkodása idején nem gyakorolhatta felette joghatóságát, haza csak akkor térhet, ha az illetékes római katolikus püspök erre írásbeli engedélyt ad, és ezen engedély hiányában a hazai püspökök sem rendelhetik vissza papjaikat.²²

Ortinszky 1907. augusztus 27-én érkezett meg az USA-ba, ahol már folyt a személye elleni sajtóharc. A püspök helyzetét nehezítette, hogy nem nyilatkozott egyértelműen a pápai bulláról. Kezdetben tagadta létezését, majd arra hivatkozott, hogy az tudta nélkül készült. A munkácsi egyházmegyéből származó lelkészek olyan erőteljesen bírálták a püspököt, hogy az kénytelen volt Firczak Gyulát arra kérni, hogy a személyét legjobban bíráló öt lelkészt rendelje haza. Az öt pap visszahívására nem került sor, sőt éppen ők – Csopey Miklós, Jaczkovics Mihály, Kaminszky Ákos, Laurisin Kornél, Vaszócsik Teodor – kezdeményezték a munkácsi papok Ortinszky-ellenes gyűlését, melyre 1908. július 9-én került sor Pittsbrughben. Vádolták Ortinszkyt, hogy a magyarországi papok ellensége, és annak ellenére, hogy az amerikai görög katolikusok négyötöde magyarországi származású, a püspök ténykedésének közel egy éve alatt mintegy 30 galíciai papot hozatott ki.²³

1908 októberéig minden vita ellenére béke volt a hívek között, viszont 1908. október 11-én New Britain görög katolikus templomában már tettlegességre került sor. Miután Ortinszky el akarta távolítani az egyházközség magyarországi papját, elmérgesedett a hangulat. Október 11-én a mise alatt összeverekedtek a magyarországi és a galíciai hívek. A verekedés során többen megsérültek.²⁴

Majdnem hasonló eset játszódott le Homesteadben is. 1908 szeptemberében új lelkész – Roskovics Szilárd – érkezett Firczak Gyula engedélyével, hogy a hazatért Orosz Gyula helyett irányítsa az egyházközséget. Felkereste a pittsburghi római katolikus püspököt, aki szívesen fogadta és Ortinszkyhez irányította, mivel csak tőle kaphatott jurisdictiót. A püspök ezt megtagadta. Roskovics ennek ellenére elfoglalta Orosz Gyula helyét, és október végén 67 hívével együtt a magyar kormánynál tiltakozott Ortinszky eljárása ellen: „A nép kedélye annyira föl van csigázva, hogy a múlt vasárnap New Britainban a mi magyar-ruthén népünk a galíciai ukrainistákkal annyira összejött, hogy a mise alatt gyertyatartókkal és zászlórudakkal ment egymásnak, annyira, hogy a rendőrségnek kellett a templomba bevonulni, azt lezárni és a sebesülteket félholtan kiszállítani” – írták, és hozzátették, hogy hasonló esetre náluk is sor kerülhet, ha a püspök galíciai papot nevez ki az egyházközség élére.²⁵

Az Ortinszky elleni cikkek, beadványok egyre szaporodtak, egyszerre támadva a püspök politikai nézeteit és jellembeli hibáit. A vádak összefoglalását jelentette a „Görög katolikus egyház Amerikában” című, aláírás nélküli röpirat. A már korábbról ismert vádak mellett – a magyarországi papokat háttérbe szorítja, csak galíciai lelkészeket nevez ki a hitközségek élére; az ukrán radikális politikai irányzat híve – Ortinszky galíciai ténykedését is felemlítette. Nevezetesen azt, hogy Ortinszky 1897. június 30-án egy prédikáció alkalmával, többek jelenlétében becsületében sértette meg II. Józsefet. A magyar kormány nem kívánt hitelt adni a névtelen röpiratnak, ennek ellenére kérdésel fordult a Külügyminisztériumhoz, mi az igazság ezen ügyben. A Külügyminisztérium azt a választ adta, hogy a lemergi császári és királyi államügyésztől szerzett értesülések szerint Ortinszky II. József valóban büntetendő nyilatkozatot tett a szószéken, de az ellene folytatott eljárást beszüntették, mert az elmeszakertői vélemény szerint öntudatlan állapotban volt, mikor a sértő szavak elhangzottak.²⁶

A Külügyminisztérium a miniszterelnökségre bízta, milyen súllyal kezeli a püspök „elszólását”. A magyar kormány nem kívánt változtatni a püspökkel szembeni várakozó álláspontján, az amerikai lelkészek támadása kapcsán egyébként is gyengülni vélte Ortinszky pozícióját, bár esetleges visszahívásával nem számolt. A magyarországi püspökök nem kezdeményezték a közeledést, Ortinszky viszont igen. 1908. november 12-én levélben kereste meg Firczákot és „egyházunk általános java érdekében” felajánlotta az együttműködést. Tette ezt akkor, mikor a munkácsi és az eperjesi egyházmegyéből származó papok között gyengülni látszott az együttműködés. Míg a munkácsi lelkészek továbbra is Ortinszky ellen foglaltak állást, az eperjesiek hajlottak a püspök elismerésére.²⁷ Az amerikai görög katolikus állapotok 1909 elején nem a közeli rendezést sugallták. A munkácsi papok a magát püspöknek kinevezetni akaró Laurisin Kornél vezetésével elvetették az Ortinszkyval történő megegyezést; az eperjesiek várakozó álláspontra helyezkedtek; Ortinszky sértve érezte magát, mert békülékeny, közeledést kezdeményező levelére Firczák nem válaszolt. A helyzet kuszaságát jellemzi, hogy a vizitátor működését korábban mindenben akadályozó munkácsi papok képviselője, Kecskés Antal braddocki lelkész nyílt levélben – megjelent az Eperjesi Lapokban is – fordult Hodobayhoz és kérte, hogy térjen vissza az USA-ba rendet teremteni, mert a görög katolikusok ügye végveszélybe került, és „nincs ember ma, aki képes lenne bizalmat és rendet tenni”.²⁸

Hodobay visszahívása komolyabb szinten nem merült fel, s ebben szerepet játszott az is, hogy Firczák és Vályi közbelépésére közeledés indult meg a munkácsi és eperjesi papok között, és 1909. szeptember 23-án közös értekezletet tartottak. A gyűlésen újra létrejött az Ortinszky-ellenes egységfront.²⁹

Az 1910. január közepén Johnstownban megtartott következő összejövetelen már megtörtént a nyílt szakítás deklarálása. A gyűlésen a radikális megoldás hívei kerültek előtérbe, és sikerült határozatban kimondatniuk, hogy Ortinszkyval minden kapcsolatot megszakítanak, tőle új lelkészeket nem kérnek, és ameddig nem lesz püspökük, az egyházi ügyeket egy 25 tagú bizottság intézze. Az ún. Végrehajtó Bizottságra hárult az a feladat is, hogy tevőkhöz a magyar kormánynál és a Vatikánál támogatást nyerjenek.³⁰

A magyar kormány tudta, hogy a Vatikán az apostoli delegátus és néhány amerikai római katolikus püspök véleményét kívánja kikérni Ortinszky működéséről, ezért nem azonosult a johnstowni határozatokkal. A Külügyminisztérium is a megegyezést javasolta. A washingtoni osztrák–magyar nagykövetség, a philadelphiai konzulátus, valamint a washingtoni apostoli delegátus közbenjárására a megegyezés 1910 őszén megtörtént. Ortinszky ígéretet tett, hogy a magyarországi hívekből álló hitközségek élére magyar papokat nevez ki, és 10 évvel elhalasztja az „Ea semper” bulla rendelkezéseinek a bevezetését.³¹

Most a magyar kormányon volt a sor, hogy mérsékletre bírja amerikai lelkészeit. A két görög katolikus püspök közül Firczák Gyula nem bízott Ortinszkyban. Hajlandónak mutatkozott arra, hogy kinti papjainak egyenként magánlevelet írjon, és a püspök elleni harc beszüntetésére szólítsa fel őket, de az ilyen akciókat csak a probléma elodázásának tartotta. Nem változtatta meg korábbi véleményét, hogy a magyarországi híveket el kell választani a galíciaiaktól, számukra külön püspökséget kell felállítani. Ha Ortinszkyt nem kívánják visszahívni, csupán a Galíciából érkezettek püspöke legyen. Így a munkácsi püspök levelében csupán várakozó álláspontra hívott fel. Vályi János a kormány elvárásainak megfelelően a megegyezést, az ellenállás beszüntetését javasolta az eperjesi egyházmegye lelkészeinek.³²

Vályi levelének hatására az eperjesi lelkészek késznek mutatkoztak Ortinszky elismerésére. Ellenben a munkácsiak nem voltak hajlandók a közeledésre. Forster pittsburghi osztrák–magyar konzul szerint olyan hírek terjedtek el közöttük, hogy Firczák nem óhajtja őszintén a békét és a magánlevelet is csak a kormány erőteljes hatására írta.³³ Így 1910-ben a megegyezés csak formálisan történt meg, de Ortinszky pozíciói jelentősen erősödtek, miután a Vatikánt hivatalosan közölte álláspontját: Ortinszky kánoni vétséget nem követett el, így visszahívására nincsen semmi ok, és magyar származású püspök kinevezésének a gondolata fel sem merült.

Az amerikai görög katolikus papság lassan kimerült a többéves harcban; 1912-ben elvesztették a galíciai püspök elleni küzdelem fő szervezőjét, Laurisin Kornélt, akinek a visszahívását sikerült Ortinszkyknak elérnie.³⁴

A magyar kormány a hivatalos vatikáni állásfoglalás ellenére sem adta fel egy önálló magyar görög katolikus püspökség szervezésére irányuló tervét. Csernoch János hercegprímást kérte fel közvetítésre, aki levelet írt Merry del Val bíboros államtitkárnak. A bíboros csak elismételni tudta a korábbi vatikáni álláspontot: amerikai görög katolikus püspökség szervezését nem tervezik. A vatikáni döntést azzal indokolta, hogy nem kívánják az USA-ban a püspökségeket nemzeti szempont alapján elkülöníteni egymástól. A megosztás ellen szólt az is, hogy sok helyütt lehetetlen lett volna a magyarországi és a galíciai hívek szétválasztása. Az utolsó kísérlet jegyében írta újabb levelét Csernoch János 1913. június 27-én. A külön magyar püspökség alapításának indoklásaként azt vetette fel, hogy 249 000 görög katolikus hívő él az USA-ban 89 hitközség kebelén belül, s az ő lelki gondozásukat egy püspök már nem tudja ellátni, amit egyébként Róma is elismert, mikor azt javasolta Ortinszkyknak, hogy a magyar ügyek ellátására egy vikáriust nevezzen ki. A hercegprímás szerint a vikárius kinevezése nem lenne elegendő a skizma megállításához, ehhez mindenképpen püspökre van szükség. Az államtitkár július 22-én kelt levelében tájékoztatta Csernoch Jánost, hogy miután a bíborosi tanács újra megvitatta az amerikai görög katolikus egyház kérdését, elvetette a magyar javaslatot. Tette mindezt az egyházi fegyelemre hivatkozva. Úgy döntöttek, hogy Ortinszky marad egyedüli püspöknek, de az megtörténhet, hogy vádat emelnek ellene, ha erre okot ad. Ellenben a magyarországi papoknak be kell szüntetniük a püspökkel szembeni engedetlenséget, mert „... az is előfordulhat, hogy épp úgy, amint jelenleg Amerika intézményeit galíciai püspök kormányozza, ugyanők a jövőben viszont magyar püspök alá kerülnek, s neki tartoznak engedelmisséggel”. Merry del Val viszont külön kiemelte, hogy a vikáriust feltétlenül a magyarországi papok közül kell kineveznie Ortinszkyknak.³⁵

Az államtitkári válasz után a magyar kormány végleg feladta a második, magyar püspökség szervezésének a tervét. Most már csak annyit kívánt elérni, hogy az Ortinszky mellé kinevezendő vikárius a megbízható lelkészek közül kerüljön ki. Ortinszky választása Dzubay Sándorra esett, akit a magyar kormány is el tudott fogadni.

Ilyen előzmények után az amerikai papi ellenállás értelmét veszítette. 1913. szeptember 3-án New Yorkban görög katolikus papi gyűlést tartottak, ahol 51 lelkész személyesen vett részt, 22 pedig írásban jelezte egyetértését. Itt már csak arról volt szó, milyen formában álljanak Ortinszky mellé, mert a további ellenállást nem találták célravezetőnek.³⁶

Még aznap este felkeresték a Philadelphiában tartózkodó püspököt, aki megígérte, hogy teljesíti kívánságaikat, s így létrejött a „philadelphiai békekötés”. Ortinszky teljes amnesztiát ígért az ellene fellázadt papoknak, még az időközben hazaküldött Laurisin

Kornélnak is. Újból megerősítette az „Ea semper” bulla felfüggesztését, pontjait nem tekintette érvényesnek. Megegyezés született az egyházi vagyonnal kapcsolatban is: ettől kezdve az egyházközségek javai a püspök, a vikárius, a helyi lelkész és két világ személy nevére irattatnak. A megüresedő egyházközségi helyekre pályázatot írnak ki de a püspök ügyelni fog arra, hogy a magyarországi hívekből álló hitközségek élére ne kerülhessen galíciai lelkész.³⁷

Ortinszky ígéretet tett, hogy vikáriusával, Dzubay Sándorral minden ügyben előzetesen egyeztet, megkérdése nélkül nem hoz döntéseket. A püspök által tett engedelményekért cserébe a papság elismerte Ortinszkyt püspökének, a vele szembeni ellenállás feladta.³⁸

Az amerikai görög katolikus püspök a béke létrejötte után Bécsbe és Budapestre utazott, s mindkét helyen kiemelte, hogy minden erejével küzdeni fog a skizma ellen. Ettől kezdve Ortinszky és a magyar kormány, illetve a magyarországi görög katolikus püspökök együttműködése folyamatossá vált, főleg a kivándorlás irányítása, papok küldése, képzése lett a párbeszéd témája.³⁹ A Philadelphiában megkötött egyezséget 1913 decemberében írásban is megerősítették, és ezzel a hosszú ideig tartó amerikai görög katolikus küzdelmek befejeződtek.⁴⁰

Jegyzetek

- 1 Országos Levéltár miniszterelnökségi iratok (továbbiakban: OL-K-26.) 1906.-XXI.-854.-I. rész
- 2 *M. Nasztyaszivskij*: Ukrainszka imigracija v Szpolucsenyih Derzsavah. New York, 1934. 45.
- 3 *A. M. Slepakov*: Ukrainszka trudova imigracija v SZSA i v Kanadi. (Kinec XIX-pocsatok XX. szt.) Kiev, 1960. 81.
- 4 OL-K-26.-1908.-XXIII./13.-1037., valamint *Lehoczky Tivadar*: A Bereg megyei görög szertartású katolikus lelkészségek története. A XIX. sz. végéig. Munkács, 1904. 66.
- 5 Az amerikai görög katolikus egyház rövid története. In: Az amerikai Magyar Népszava jubileumi díszalbuma. 1889–1909. H.n. (USA) 1909. 139.
- 6 Uo. 141.
- 7 *P. Kohanyik*: Nacsalo isztorii Amerikanszkoj Ruszi. Trumbull, 1970. 488–490.
- 8 OL-K-26.-1910.-XIV.-2164.
- 9 OL-K-26.-1906.-XXI.-854.-I. rész. Közli: *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Budapest, 1956. III. kötet 221.
- 10 Hodobay kiutazásakor a magyar kormány 11 pontban határozta meg a vele szembeni elvárásokat: a kivándorlók körében a magyar haza iránti szeretet, ragaszkodás ápolása; a körükben észlelhető pánszláv, skizmatikus áramlat figyelemmel kísérése; jelentést tenni mindenről, ami a magyar érdek szempontjából jelentős. Hodobay évi járandóságát (20 000 korona) is a magyar kormány fizette.
- 11 *Kende Géza*: A magyarok Amerikában. II. kötet. (Az amerikai magyarság története 1853–1926) Cleveland, 1927. 395.
- 12 OL-K-26.-1903.-XVI.-71.
- 13 OL-K-26.-1906.-XXI.-854.-II. rész. Közli: *Kemény G. Gábor*: i. m. III. kötet 248–250.
- 14 OL-K-26.-1906.-XXI.-854.-II. rész.
- 15 OL-K-26.-1906.-XXI.-854.-III. rész.
- 16 Uo.
- 17 Uo.
- 18 OL-K-26.-1907.-XXIII./A.-818.
- 19 Uo.
- 20 *Mayer Mária*: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Budapest, 1977. 202.
- 21 OL-K-26.-1907.-XXIII./A.-818.
- 22 X. Pius Pápnak az északamerikai egyesült államokban fölállított ruthén katolikus püspökségre vonatkozó apostoli levele. Görög Katolikus Szemle, 1910. október 27., november 3.

- 13 OL-K-26.-1910.-XXIII./A.-86.-I. rész
- 14 Vérengzés egy amerikai magyar templomban. Ortinszky kinevezésének a következményei. Magyarországon, 1908. október 30.; Vérengzés egy amerikai magyar templomban. Budapesti Hírlap, 1908. október 30.
- 15 OL-K-26.-1910.-XXIII./B.-616.
- 16 OL-K-26.-1910.-XXIII./A.-86.-I. rész.
- 17 Uo.
- 18 OL-K-26.-1910.-XXIII./A.-86.-II. rész.
- 19 OL-K-26.-1910.-XXIII./A.-86.-II. rész.
- 20 Uo.
- 21 OL-K-26.-1914.-XXV.-2169.
- 22 OL-K-26.-1914.-XXIII./A.
- 23 Uo.
- 24 OL-K-26.-1916.-XXIII./A.
- 25 OL-K-26.-1914.-XXXIII./A.
- 26 OL-K-26.-1914.-XXIII./B. 5229.
- 27 A megegyezés idején 17 magyarországi hívekből álló egyházközségnek volt galíciai lelkésze.
- 28 OL-K-26.-1914.-XXIII./A.
- 29 OL-K-26.-1914.-XXIII./B.-6752.
- 30 Ortinszky 1916-ban bekövetkezett haláláig töltötte be a püspöki tiszteletet.

SZATMÁRI PÉTER

AZ OSZTRÁK MISSZIÓ

Az osztrák nemzettudat kérdéséhez az 1920–30-as években

A keresztényszocialista párt – szemben a szociáldemokratákkal – kényesen ügyelt arra, hogy se hivatalos, se informális módon ne támogassa a Németországhoz való csatlakozás előkészítését. Tette ezt részben taktikai okokból, hiszen a versailles-i békeszerződés, valamint a genfi protokoll szigorúan megtiltotta a csatlakozás felvetését is.¹ A párton belül és körül lassan formálódó nem jelentéktelen csoport (Anton Wildgans, Guido Zernatto, Karl Ernst Winter, Leopold von Adrian stb.) véleménye szerint a Habsburg-ház egyfajta sajátos *osztrák képződményt* jelentett, és a Monarchia tradíciójának és „küldetésének” (a Duna menti népek békés egymás mellett élése) továbbvitelét kifejezetten a keresztényszocialista pártnak kell magára vállalnia. Ignaz Seipel kancellár, az első Osztrák Köztársaság egyik legmeghatározóbb politikusa – aki korábban IV. Károly gyóntatója volt – az Anschluß egészen haláláig nem tartotta „aktuálisnak”, ezzel egyfelől a bizonytalan jövőbe tolta annak megvalósulását, másfelől elfogadva a béke feltételeit, reálisnak tartotta Ausztria létezését, sőt bizonyos egyedi osztrák szerep megletére utalt: „Nekünk, osztrák-németeknek különleges feladatunk volt Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok stb. vonatkozásában.

Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen »haza leszünk zárva« a »Birodalomba« és ott tartományként kerülünk, a többi tartomány mellett, orosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni... Nekünk mindig arra kell gondolnunk, hogy Ausztriának egy olyan országnak kell lennie, amely más államokkal szoros és baráti kapcsolatot ápol. A »vérkeveredés« bennünk éppen annyi, mint a szomszédainkban, mint Európa összes népében.”²

Seipel nevéhez fűződik az „ein Volk in zwei Staaten”³ jelszava: mind kancellárként, mind a politika formálójaként harmonikus viszony kiépítésére törekedett a weimari Németországgal, de mindig került a szorosabb egység lehetőségének a felvetését. Meggyőződéséhez leginkább egy olyan nemzetek feletti királyság állt közel, amely egész Közép-Európában alternatívát nyújthatott a „vörös és a barna kór” ellenében egy stabil tekintély alatt. Megvizsgálva a korszak jelentősebb politikai áramlatait, nyilvánvalónak tűnik, hogy Ausztria önállóságának fenntartása, az osztrák nemzet létezésének elfogadása és ennek történelmi, kulturális stb. igazolása alapvetően a keresztényszocialista párt és tömegbázisa, valamint annak holdudvarához tartozó csoportok érvrendszerében jelenik meg.⁴

„Osztrákság”, tradíciók és a Monarchia

Éppen az eltérő gondolkodású, szokású és vallású népek teremtették meg Ausztria belső területein (a Monarchia évszázadai alatt) azt a sajátos osztrák embertípust, mely „németiségét” megőrizve mégis egy teljesen új közép-európai nemzet megteremtésére hivatott.⁵ Franz Grillpalzer, kora közgondolkodására legnagyobb hatással bíró dráma-

író, történész és publicista, is a Monarchia intézményeiben vélte a különös és egyedi osztrák nemzet gyökereit felfedezni. A nemzetekfelettség és univerzalizmus Grillpalzer szerint könnyen, de nem rövid idő alatt egyfajta sajátos nemzettudattá alakulhat.⁶ Kifejezetten a „gyűjtőtégely” jelleg és az ezt irányító „szent” akarat szimbiózisából nőtt ki egy „tulajdonságokkal megáldott” egységes náció Európa közepén. Ez a nemzet, Grillpalzer nyomán, már tisztázta Poroszországhoz fűződő viszonyát (Poroszország gyakran egyet jelent Németországgal) a 19. század két nagy töréspontja, 1806 és a 1866 után: „*Deutschland ist weniger, als es meint, Österreich ist mehr, als es scheint*”. Ausztriának és Ausztria állampolgárainak a történelem során az Ostmark elnevezésből következően mindig a „német” érdekek és kultúra bizonyosfajta „érdekképviselését és érvényesítését kellett ellátnia”. „Az osztrák ember, a »kelet« démonaitól fenyegetve, ugyanakkor a »nyugat és dél« zsenialitásától megáldva, mindig tisztában volt küldetésével, de egyfajta alázatos féltékenység okán vajmi keveset beszélt küldetéséről.”⁷ Ebből a különleges misszióból és a közép-európai népek ezen „nagy találkozásából” emelkedett ki egy önálló, magát fenntartani és életben tartani képes osztrák nemzet.

A nemzetteremtés kísérlete fölülről „Európa szívében”: az osztrák mitológia

Minden kétséget kizáróan lényeges fordulatként értelmezhető Engelbert Dollfuß hatalomra kerülése. A Monarchia hadseregében dicsőségesen szolgáló, karrierjét látványosan építő Engelbert Dollfuß személyében egy olyan kancellár került Ausztria élére, aki fanatikusan hitt önmaga kiválasztottságában és saját küldetéstudatának lényegét a keresztény Nyugat-Európa szellemi és kulturális örökségének megőrzésében látta Ausztria vezetésével.

Bécsi diákévei során politikus nemzedékének tagjaihoz hasonlóan (Kurt Schuschnigg, Emerich Czermak, Arthur Seyß-Inquart, Anton Rintelen, Oswald Menghin, Othmar Spann stb.) közel került az 1918 végén megalakult, egyetemistákból és értelmiségiekből álló Német Közösség nevű titkos szervezethez, melynek célja a pángermán ideológia népszerűsítése és a marxizmus, szocializmus elleni harc volt. Ebből a kapcsolatból a harmincas évek elejére döntően szigorú és merev katolicizmusát, baloldal-ellenességét, megszállottságát és az újkonzervatív forradalom vonatkozásában a hatalom „akarását” (*Wille zur Macht*) őrizte meg. Gondolkodásmódja és meggyőződése – Dollfuß mint egyén, megegyezően kortársaival, sokkos állapotban fogadta a kisállamiság adottságait – kiegészült egy határozott poroszellenességgel (párosulva a protestantizmus kritikájával, különösképpen Hitler hatalomra jutásától kezdődően) és egy, az osztrák történelmi hagyományokra, illetve egyediségre hivatkozó újkonzervatív autoriter-hivatásrendi állameszmével.⁸

Az 1933–38 közötti időszakot részben felfoghatjuk mint kényszerintézkedések sorozatát, melyben megnőtt a jelentősége az osztrák nemzettudat gondolatának, és melyben önálló életet kezdett élni. A náci Németországban kiépülő etatista-totalitárius struktúra a döntő többségében keresztényszocialista érzelmű osztrák vezető politikai garnitúra számára nem látszott szalonképesnek. Szinte ösztönösen fordultak a viszonylag stabil létkeretet és biztonságot nyújtó, az állami iniciatívát és primátust elfogadó keresztény értékrenden nyugvó egyedien közép-európai „osztrák mitológia” irányába. Ezt a mitológiát markáns attribútumok díszítik és teszik teljessé.

Ezek közé tartozik a küldetés-misszió sokoldalúsága és belső jelentésrendszerének

összessége. Elsőként a németiséghez fűződő viszony tisztázandó. Ebből a gondolkodás-módból, a kor viszonyaihoz igazodva, még hiányzik vagy csak részlegesen van jelen a szecesszió⁹ víziója, pusztán a németiségen belüli különállás és sajátos egyedi jelleg kerül előtérbe. Vagyis elfogadva az osztrákok évezredes együttélését és ezerszálú kötődését a német világhoz, pont az évezredes egymás mellett élés hangsúlyozódik, és nem együttélésről esik szó. Vitathatatlan a német kultúrkörhöz kötődés, de hasonlóan látványos a kölcsönhatás Közép-Európa más népcsoportjaival. Az előbbiekből következik az osztrák ember egyedisége és utánozhatatlansága, azaz hogy része is, de mégis különálló, független és szabad a németiségtől. (A harmincas években mindezt a Német-Ausztria elnevezésnek német nyelvű Ausztriává szelődülése is plasztikusan szimbolizálja.) Az új szerepvállalás „életrevalóságát” a Németországtól eltérő feladatok, földrajzi fekvés és kiválasztottság adhatják meg, és egyben mindezek a függetlenség dinamikáját is biztosítják.

A kultúra (osztrák) hallhatatlansága

Mindehhez szorosan kapcsolódik a kultúrateremtő és -közvetítő szerep-hivatás. A „teremtést” éppen a történelmi hagyományok érlelték: „Ausztria hitvallás és egyben elkötelezettség: keresztény, német, osztrák, hivatásrendi, autoriter...”¹⁰ A korábban már jelzett Ostmark elnevezésből és keretből kilépve az „osztrákság” képviseli és képviselte legszignifikánsabban a befogadó és egyidejűleg átalakító, de közben újat alkotó európai tradíciót, melyben az eltérő kultúrák már említett békés egymás mellett és együttélése testesül meg. „Az egység elemei és erői, a sokféleség elemei és a sokféleség erői.”¹¹ (Ennek a hivatásnak a segélykiáltás-szerű hangsúlyozásával kívánták az 1936–38 közötti időszakban Schuschnigg, Miklas, Adam, Zernatto, Winter és mások a nemzetközi közvéleményben Ausztria esetleges megmentőit „megtalálni”, hivatkozva arra, hogy az európai örökség védelmezője megjelenítőjeként Ausztriának igenis helye volt és lesz a nap alatt.)

A közvetítés¹² gyakorlatilag Európa nyugati és keleti részét kötötte, köti, kötné egymáshoz, biztosítva a „szellem” szabad áramlását a két régió között. Ténylegesen ezen a ponton válik érthetővé a Monarchia hagyatéka, illetve ezt szimbolizálja a megszerzett tudás, az eltérő, szemben álló „szellemek” „megtermékenyítése”, harmonizálása, megbékítése. Az előzőek törvényszerű folytatását adja az ország fekvéséből is adódó közép-európai atmoszféra utánozhatatlanságába vetett hit.

A Monarchia örökségének újabb tartozéka a közép-európaiság. Ennek elkerülhetetlen kimondásával és az ebből adódó feladatok teljesítésével, illetve a hivatás „működésével” az osztrák történelem organikus fejlődése biztosítottnak látszott: „Az összeomlás összetörte a politikai struktúrákat, mégis Ausztria az európai szellem őrzője maradt.”¹³ (Mindez a közép-európaiságnak sokak által megénekelt életérzését is magában hordozta, valamint a Bécs-Prága-Budapest „belső hármas” együttműködésének újjáélesztését is.)

A hit illúziókkal és illúziók nélkül

A kiválasztottság érzését, valamint a küldetésre való alkalmasságot tovább erősítette a katolicizmus mindenkorai súlya Ausztria történetében és mindennapjaiban. „Ausztriában a keresztény mint szó mögött a mindennapi használatban egy egészen egyedi jelen-

tés húzódik. Keresztény a népnyelvben annyit tesz: rendes, tisztességes. Még pontosabban kifejezve: a »keresztényietlen« azt jelenti, tisztességtelen, de istentelen is.”¹⁴ A rendszer „erejét” és másságát önmagában ez is bizonyíthatta a poroszok¹⁵ által vezetett Németországgal szemben, másrészt utal a hovatartozás és a gyökerek kérdésére, vagyis hogy Ausztria Európa „jobbik”, keresztény-katolikus felének része, és nem azonosul a náci rendszerrel.¹⁶

A hithez való kötődés és ragaszkodás egyben a hamis értékrendekkel, gyakorlatokkal és életmódokkal szembeni védettséget is biztosíthatta. Itt alapvetően a fogyasztói tömegtársadalmak, demokráciák hamis értékválasztásáról van szó: látszatdemokrácia, a dekadencia elburjánzása, a szabadság–egyenlőség–testvériség illúziója, a tekintélytisztelet „halála”, a tradíciók súlytalansága, a hagyományos intézményrendszerek, közösségek megkérdőjelezése, a lélektelen lét – mindezek oka és megjelenésük forrása a strukturáltság, a hierarchia és az „egészséges” rend hiánya. A „Nyugat alkonya” elkerülhetetlenné teszi a bejáratott és működő közösségek védelmét, az egyház aktivizálódását. Ausztria ilyen vonatkozásban nem más, mint a „keresztény gondolat állami megtestesülése”.¹⁷ Az egyház szándékolt feladatvállalása lényegileg a hitben látszólag homogén osztrák társadalom megbékítését és egymás iránti szolidaritás és „alázat” markánsabbá tételét célozta a nagy távlati idea irányában: a hit erejével a nemzet politikai egészségének létrehozását.

Világpolgárság–egyetemesség mint nemzeti sajátosság?

Az univerzalizmus és nemzetekfelettség eszménye véleményük szerint a küldetés legmeghatározóbb eleme, hiszen az „österreichische Mission” képviselőinek elképzeléseiben a nemzetekfelettség és egyetemesség „különös házassága” eredményezte a szerves fejlődés hatására a sajátos osztrák nemzettudat kialakulását, azaz a nemzettudat ténylegesen egy nemzetek feletti sokszínű egyetemesség szimbiózisa és példája: Ausztria nem más, mint a Duna-medence, Közép-Európa, Nyugat- és Kelet-Európa népeinek évszázados együttéléséből táplálkozó és megszülető független ország. A benne élők pedig ennek a kultúrának, hagyománynak, egymásrautaltságnak az összességét testesítik meg az osztrák nemzet formájában. Tehát mindig is létezett osztrák nemzet, egy nagyobb politikai egység részeként. A Monarchia felbomlásának tudathasadásos pillanatában a „lenni vagy nem lenni?” kérdésfeltevés után vált önálló, független nemzetté, és nyerte el megkévsé a nemzetállami kereteket. Az előzőekből következően az önállóság „zászlóvivői” nyomán az osztrák történelem érlelte egységes, büszke nációvá az „oszt-rákságot”, de egyben felruházta és felvértezte a múlt tiszteletének fegyverzetével a nemzetek közötti ellentétek elsimításának és feloldásának érdekében.¹⁸ „Ausztria – Európa szívében – minden konfliktustól a leginkább érintve minden más országnál nagyobb érzékenységgel rendelkezik a világbéke problémája iránt.”¹⁹ „Európa Ausztria nélkül halott lenne.”²⁰

A rendszer maga

A vertikális államszervezkedés elkerülhetetlensége éppúgy alapköve az „österreichische Mission” ideájának. A felépítésében részt vevők szerint politikai vészhelyzet eredményezte a hivatásrendi állam kiépítésének igényét és akaratát. Schuschnigg sze-

rint a rendszerváltás és az új alkotmány (1934) kiadása politikai vészhelyzet okán vált elkerülhetlenné. Az autoriter tendenciák erősítésével egy sokkal nagyobb katasztrófa elhárítása volt a cél, azaz az állam (Ausztria) összeomlásának, a függetlenség elvesztésének és az idegen hatalom beavatkozásának megakadályozása, illetve az életképesség igazolása. A fentiek alapján érdemes az akkori osztrák kormányzatot megítélni – véli Schuschnigg.²¹

Ebből következett a rendszer hibrid volta, melyben a helyi, tartományi autonómiák keveredtek az autoriter végrehajtó hatalom túlsúlyát biztosító panelekkel, valamint a „különleges” hivatásrendi érdekképviselőt „szabadságával”. Schuschnigg a második világháború után a hivatásrendi alkotmány kiadásában, illetve az új társadalom felépítésének szükségyszerűségében látta a függetlenség és az önálló állami lét igazolásának a garanciáját.²² Tehát az új struktúrában benne rejtett Ausztria „sajátos” válaszáda a világgazdasági válság kihívásaira és az önálló állami lét jogosultságának alátámasztására. Nem pusztán „a” rendszer felépítésének esélyeiről volt szó, hanem az ország függetlenségének megőrzéséről.

Súlyos és feloldhatatlan problémát jelentett a berendezkedés korlátozott rugalmassága. Nem volt képes pártállásra való tekintet nélkül befogadni egyfelől a náci Németország ellenfeleit (szociáldemokratákat), másrészt kormánypozíciót és hatalmat adni az Ausztria megmentésén fáradozó erőknél, noha ezek a csoportok (legitimisták, mérsékelt keresztényszocialisták, kommunisták és úgy általában a konzervatív csoportok) közel kerültek a hatalom sáncaihoz. Valójában ennek a harmonizáló, egységesítő, mozgósító és felxibilis erőternek a gyakori hiánya döntően befolyásolta az 1938 elején született válaszokat.

A Vaterländische Front mozgalma különösképpen 1936 elejétől egyre határozottabban vállalkozott a fent említett problematika feloldására. Viszonylagos toleranciával és tűrőképességgel fogadta a rendszer legális, szalonképes ellenzékét és biztosította a megszólalás lehetőségét. Erre a célra alakult a Neues Leben nevű kezdeményezés, mely mindamelltt az osztrák küldetés gondolatának terjesztését és népszerűsítését is magára vállalta.

*

Végezetül felvethető a kérdés: miért éppen ez a rendszer „látott hozzá” az önállóság igazolásához? A válaszok között első helyen szerepelhet a nemzetiszocializmus hatalomra jutása Németországban és az ebből következő agresszivitás, fenyegetés és vádaskodás Ausztria irányában. A beavatkozás veszélye, az állandó provokációk és a hegemón ambíciók szinte természetes módon kényszerítették az „osztrák konzervatív forradalom” politikusait és az őket támogató társadalmi csoportokat, szervezeteket az elhatárolódásra mindentől, ami Németországban történik, a különbségek rögzítésére (Ausztria nem ugyanaz), valamint Ausztria létjogosultságának igénylésére.

A keresztényszocialista párt, mely a húszas években még csak „átmenetileg” független Ausztriáról szólt (elegánsan és kényszerűen elkerülve az Anschluß-dilemmát), a harmincas évek elejétől, a „a rendszerváltás pillanatától” és azt követően Ausztria hosszú távú életképességével, fennmaradásával számolt. A fenyegetettség mellett a magárahagyottság, elszigetelődés és a kétségbeesett szövetségépítés sikertelensége is hozzájárult az önálló létezés kényszerű elfogadásához, szellemi (hon)védelméhez és politikai programmá éréséhez.

A kényszerpályák „ölelésében” 1933–38 között megszülető és magára találó nemzet- és küldetésstudat (misszió) – megálmodói és képviselői egy részének rendszer-specifikus kötődése, politikai „szalonképtelensége”, az auriter szisztéma elfogadása és az abban való közreműködése miatt – nehezen válhatott mintává az 1945 után létrejövő demokratikus Ausztria politikai intézményrendszere és közgondolkodása számára.²³

Jegyzetek

- 1 A Saint Germain-i békeszerződéssel kapcsolatos keresztényszocialista állásfoglalást tükrözik Ignaz Seipel gondolatai: „... ha a békeszerződések által létrehozott Ausztria nemcsak egy pillanatra, hanem mindörökké életképtelennek bizonyulna, az azt jelentené, hogy Európa térképének közepén egy lyuk keletkezne...” Idézi: *Manfred Jochum*: Die Este Republik in Dokumenten und Bildern. Wien, 1983. 48–49.
- 2 Idézi: *Raimund Poukar*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 12–13. Lásd még: *Friedrich Rennhofer*: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Eine biographische Dokumentation. Wien, 1978.
- 3 „... számunkra a nemzet, függetlenül az állami hovatartozástól, a nagy kultúrközösség; nekünk, németeknek ez magasabb rendű, mint az állam. Mi nem hisszük, hogy az állam a nemzet számára az egyetlen létezési mód, persze sok német előtt lebeg a nyugat-európai állambfogalom.” A beszédet idézi: *Raimund Poukar*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 11–12.
- 4 *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 386.
- 5 *Claudio Magris*: A Habsburg-mitosz. Budapest, 1988. 13.
- 6 Grillpalzer mellett az osztrák irodalmi élet több meghatározó képviselője is, például Hugo von Hofmannsthal, Stefan Zweig, Joseph Roth is megfogalmazta kötődését Ausztriához. *Ludwig Reiter*: Bekanntnis zu Österreich. Wien, 1946.
- 7 Reichpost, 1932. 39. évf. 318. sz. 1.
- 8 *Gordon Brook-Shepherds*: Engelbert Dollfuß. Wien, 1961.
- 9 Szó szerint értendő ezalatt a kivonulás a „német nemzetestből”, az életképesség elfogadása és vállalása Németország nélkül.
- 10 Ö. S. A. d. R. N. P. A. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 2. Hilfsmaterialien, 2. 7. 1935.
- 11 Der katholische Staatsgedanke. Bericht über die katholisch-soziale Tagung der Zentralstelle des Volksbundes der Katholiken Österreichs am 29. und 30. April 1934 in Wien. Wien, 1934. 67.
- 12 Dollfuß számtalanszor beszélt előadásában a közvetítés fontosságáról: „Amikor én Ausztria kormányának vezetőjeként (...) a Duna és az Alpok Ausztriában található szépségéről, a fényes történelemről, a világhírű zenéről, a művészetekről és a páratlanul gyönyörű Bécsről beszélek, akkor mindezzel Ausztria közép-európai feladatait-küldetését, népek közötti közvetítő szerepét kívánom szolgálni.” A beszédet idézi: *Edmund Weber*: Dollfuß an Österreich. Eines Mannes Wort und Zeil. Wien, 1935. 68–69.
- 13 Schuschnigg spricht. Das politische Gedankengut eines Österreicherers. Wien, 1935. 24.
- 14 *Guido Zernatto*: Die Wahrheit über Österreich. New York, 1938. 81.
- 15 A küldetés képviselőinek felfogásában a poroszok és Poroszország egyet jelentett valamifajta diktatórikus, apparátus ízű politikai modellel: „A poroszság egyenes folytatása a nemzetiszocializmus, a »történelmi tény« ezzel szemben nem más, minthogy Berlin előtt volt Ausztria, és a »történelem azt tanítja«: a poroszok cserbenhagyták Ausztriát és a keresztény Nyugat-Európát... Aki rosszul ismeri a »német történelmet«, velünk, osztrákokkal kapcsolatban téves következtetésre juthat... Senki sem veheti magának a bátorságot, hogy lekicsinyelje-lealacsonyítsa a múltunkat.” *Siegmond Guggenberg*: (Hakenkreuzsymbol) In diesen Zeichen! Was der Katholik vom Nationalsozialismus wissen muß. Wien, 1932. 10.
- 16 *Heinrich Bußhoff* német történész az „osztrák misszió”-ban a náci Németországgal szembeni passzív rezisztencia életre keltését és az önállóság definícióját látja. Das Dollfuß-Regime in Österreich in geistesgeschichtlichen Perspektive unter besonderer Berücksichtigung der „Schönerer Zukunft” und „Reichpost”. (Beiträge zur politischen Wissenschaft. Band 6.) 298.
- 17 Ö. S. A. d. R. N. P. A. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 38. 11. 3. 1937.

- 18 A jelszavak, a lózungok az önazonosság erősítését célozták a dicső múlt felelevenítésével. Dollfuß jó néhányszor tudatosította: „Egy évezreden át Ausztria földjén dőlt el az európai történelem, hatszáz éven át Bécsben uralkodott a német császár, és innen kiindulva irányították a világ történéseit. Az osztrákok ezért is büszkék hazájukra és osztrákságukra. De éppen ezért Ausztriának joga, hogy akaratát, saját jövőjét szabadon kiteljesítse.” So sprach der Kanzler. Dollfuß Vermächtnis. Hrsg. von Anton Tautscher. Wien, 1935. 64.
- 19 Dollfuß an Österreich. Eines Mannes Wort und Zeil. Hrsg. von Edmund Weber. Wien, 1935. 63.
- 20 *Wilhelm Miklas*: Der Bundespräsident spricht. Von Österreichs Wesensart und Sendung. Wien, 1934. 16.
- 21 *Kurt Schuschnigg*: Österreich, eine historische Schau. Salzburg, 1946. 62–63. Ezeket a gondolatokat Schuschnigg 1939 augusztus–szeptemberében vetette papírra, vagyis közvetlenül az osztrák tragédia eseménysora után.
- 22 *Kurt Schuschnigg*: Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlußidee. Wien, 1969.
- 23 Ludwig Reichold szerint a Dollfuß–Schuschnigg-rezsim, miközben hitet tett az „osztrák ember” létezése mellett, fokozatosan jutott el az osztrákság mint egyedi népcsoport elfogadásáig. Ezek alapján – véli Reichold – a rendszer (1933–38), a folytonosságot fenntartva, az 1918 előtti államtudat, majd az 1918 utáni Anschluß-remények szerves folytatásaként „mekezdte” a mai nemzettudat előkészítését és „kidolgozását”. In: *Ludwig Reichold*: Kampf um Österreich. Eine Dokumentation. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen Anschluß 1933–1944. Wien, 1984. 87–88.

SOKCSEVITS DÉNES

A FÜGGETLEN HORVÁT ÁLLAM ÉS MAGYARORSZÁG 1941-BEN

A diplomáciai elismerés

A második világháború utáni jugoszláv történetírás alapján a mai olvasó nehezen kaphat objektív képet az 1941 és 1945 között fennállott horvát államalakulat történetéről, még kevésbé megalakulásának körülményeiről, alapítóinak indíttatásáról és arról, miként viszonyult a horvátság 1941 áprilisában az új államhoz. Ugyancsak a legutóbbi időig a világ csak az usztasák rémtetteiről olvashatott vaskos jugoszláv kiadványokat, melyek szerzői mélyen hallgattak a másik fél-felek (csetnikek, s különösen a partizánok) által elkövetett hasonló méretű tömeggyilkosságokról. Ugyanakkor a horvát emigráció kiadványainak nagy része görcsösen igyekezett megszépíteni a megszépíthetetlen múltat.

A horvát állam megalakulását 1941-ben természetesen nem lehet elvonatkoztatni a tengelyhatalmak Jugoszlávia elleni agressziójától, s nem lehet spontán népi akciónak nevezni, ahogyan azt egyes horvát emigráns szerzők tették, de nem is lehet megérteni, ha nem helyezük bele a horvát függetlenségi törekvések évszázados küzdelmeinek összefüggésébe. A horvát nemzeti ideológiát a múlt század harmincas éveitől kezdve áthatja a függetlenségi eszme burkolt vagy nyílt formája.¹

Ebben az összefüggésben is kell vizsgálni a délszláv egység eszméjének megjelenését Gajék illír mozgalmaiban. Ez az ideológia tulajdonképpen Horvátország Bécstől és Pesttől (illetve 1848 előtt Pozsonytól) való függetlenedését volt hivatott szolgálni. Ljudevit Gaj és követői azért hangoztatták a délszláv népek testvéri egységét, mert úgy ítélték meg, hogy a horvátok maguk képtelenek megszabadulni a magyar és osztrák uralomtól. Mivel ez volt az illírismus létrejöttének fő motivációja, s a délszláv testvérnépekre a mozgalomnak elsősorban ezért lett volna szüksége, nem csoda, ha sem a szerbek, sem a szlovénok körében alig talált követőkre. Különösen az előbbieket fogadták idegenkedve az illír gondolatot, s a későbbiekben a jugoszláv eszmét, hogy azután a 20. században, amikor a horvátok elvetették az egység hagyományt, Belgrád, majd a jugoszláv kommunista elit uralmi céljainak leplezésére felhasználják. Az előbb említett indokok egyben megmagyarázzák, miért keletkezett minden jugoszláv egység gondolat a 19. században horvát földön, így a strossmayeri jugoszlavizmus és a szerb–horvát koalíciós idők vagy a Jugoszláv Bizottság horvát tagjainak egységtörekvései is. Ugyanakkor már a 19. században, pontosabban 1861-ben a horvát saborban Ante Starčević és Eugen Kvaternik révén megjelent a horvát függetlenségi eszme nyílt formában is, és különösen Starčević politikai munkássága révén a múlt század utolsó harmadában a horvát nemzeti ideológia alaptézisévé vált. Eugen Kvaternik, a hivatalos forradalmár pedig 1871-ben a horvát függetlenség megteremtése céljából felkelést próbált meg kirobbantani. Ez utóbbi katonai szempontból nem vált veszélyessé a Monarchia számára, de ideológiai hatása jelentős volt. Meg kell említeni, mert Kvaternik és társai az újkori horvát történelem folyamán először proklamálták Horvátország teljes függetlenségét.

A horvát függetlenség gondolata megjelent az első világháborúban is, amikor Frano Supilo – felismerve Pašić és a szerbek hegemonisztikus törekvéseit – kivált a Jugoszláv

Bizottságból és a horvát állam megteremtése érdekében memorandumot intézett az antant hatalmakhoz. Miután Sándor trónörökös és a szerb hadsereg aktív közreműködésével Belgrád terveinek megfelelően alakult meg az első Jugoszlávia (SZHSZ Királyság), a Stjepan Radić vezette Horvát Parasztpárt köreiben lelt otthonra ismét a függetlenségi gondolat, bár a későbbiek folyamán Radić hajlott a kompromisszumra (föderalizmus) is. Radić meggyilkolása és a sándori királyi diktatúra bevezetése után jelent meg az európai politikai színpadon az a radikális horvát politikai erő, amely minden áron és minden eszközzel (értsd: terrorista merényletek) a horvát függetlenség megvalósítására tört. Ez Ante Pavelić Usztasa Forradalmi Szervezete, illetve Mozgalma volt. Pavelić a starčevići Jogpárt utódszervezetének volt a vezetője, s ideológiájára is eleinte a starčevići-kvaterniki eszmék hatottak. Szervezete alapításakor még nem nevezhető nyíltan fasiszta alakulatnak, nagymértékben a ma is létező szélsőségesen nacionalista terrorszervezetekre hasonlított.² Szeparatista mozgalomként persze kénytelen volt támaszt keresni a jugoszláv állam ellenfeleinél, s hamarosan segítséget is kapott, elsősorban Mussolini Olaszországtól, illetve kisebb részben a revíziós törekvései miatt a szomszéd államok gyengítésében érdekelt Magyarországtól. Olasz hatásra közeledett azután Pavelić a fasiszmushoz, hogy azután hatalomra kerülve már a náciizmus fajúldozó gyakorlatának is teret engedjen Horvátországban.

Az első Jugoszláviára jellemző nagyszerb hegemonizmus és Sándor király véres diktatúrája főszerepet játszott abban, hogy a német támadás idején a horvátság döntő többsége egyáltalán nem érezte magáénak a jugoszláv államot és megkönnyebbüléssel fogadta annak gyors összeomlását. Ez magyarázza meg a horvát lakosság viszonyát a bevonuló német csapatokhoz, s ezért sikerült az egyébként csekély társadalmi bázissal rendelkező usztasáknak 1941. április 10., a Független Horvát Állam (NDH) kikiáltása után elfogadtatni a horvátság zömével az új államalakulatot. A horvát tömegek üdvözölték a Belgráddal való szakítást, s csak később tudatosult bennük, hogy az usztasa állam nem egészen az, amiről ők maguk és a megelőző horvát generációk álmodtak, s szembefordulva a rezsimmel, sokan csatlakoztak a partizánokhoz.

Csak az ismertetett tények után térhetek rá az 1941-es magyar–horvát viszony taglalására. A két világháború közötti magyar külpolitika irányát és mozgásterét köztudottan meghatározta a trianoni békeszerződés által létrehozott határok revíziójára irányuló törekvések. Ennek érdekében Magyarország igyekezett külső támogatók keresése mellett a Magyarország ellen szövetségbe (kisantant) tömörülő szomszéd országokat belső ellenzékük támogatásával gyengíteni. A magyar vezető körök már 1920-ban kapcsolatba léptek az akkori emigráns horvát monarchistákkal, majd később Stjepan Radić parasztpártjával, s 1929-ben az usztasákkal is.³ A Gömbös-kormány idején szorosabb kapcsolatok jöttek létre Magyarország és az usztasa mozgalom között (ekkor létesült a hírhedt Janka-pusztai kiképzőtábor), de Pavelićék mozgalmanak fő támogatója Olaszország maradt, sőt usztasa körök jó kapcsolatokat építettek ki a hitleri Németországgal is. Ugyanakkor azonban Magyarország már a marseille-i merénylet előtt megkezdte usztasa kapcsolatainak részleges, majd szinte teljes felszámolását, s újra a parasztpártra próbált építeni.⁴ A harmincas évek második felében Németország erősen közeledett Jugoszláviához, s hasonló okokból Olaszország is talonba tette – internálta – az usztasákat. Miután azonban 1941. március 27-én az angolok biztatására Simović tábornok megbuktatta a háromhatalmi egyezményhez csatlakozó Cvetković-kormányt, a németeknek és az olaszoknak újra eszébe jutottak az usztasák. Mussolini 1941. március 29-én személyesen találkozott Pavelićcel, míg Ribbentrop személyes kiküldötte, Ed-

mund Veesenmayer és Walter Malletke Zágrábba utazott, ahol miután tárgyalta Vladimír Mačekkel, a Horvát Parasztpárt vezetőjével, másnap találkozott a Zágrábban élő usztasákkal. Ezek a tárgyalások vezettek el végül ahhoz az akcióhoz, amely 1941. április 10-én zajlott le. A német támadás után négy nappal a lépést Veesenmayerrel egyeztető Slavko Kvaternik kikiáltotta a Független Horvát Államot.⁵

Ezeket az ismert eseményeket másként magyarázta a horvát emigráns sajtó, s az utóbbi időben néhány, a korszakról szóló horvátországi kiadvány is. Nevezetesen a horvát állam 1941-es létrejöttében Magyarországnak tulajdonítanak döntő szerepet. Így pl. Milan Blažeković a Független Horvát Állam nemzetközi státusáról írott tanulmányában,⁶ vagy Kazimir Katalinić Argumenti, illetve Radjanje države (Az állam születése) című könyveiben.⁷ Mindketten azt állítják, hogy a horvát állam létrehozására először Horthy tett javaslatot Hitlernek, s Horthy volt az, aki 1941. április 10-én megfogalmazott és 11-én közzétett kiáltványában elsőként ismerte el (de facto) a horvát államot. Ezeket az állításokat mindketten arra alapozzák, hogy Magyarországnak szüksége volt Jugoszlávia megtámadásához Horvátország létrejöttére, vagyis Jugoszlávia megszűnésére. Az utóbbi állítás megfelel a tényeknek, a magyar kormányzatnak tényleg szüksége volt ilyen casus bellire. Túl azon hogy a két horvát szerző érzésem szerint a valóságosnál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a korabeli Magyarország nemzetközi politikára gyakorolt hatásának, sok más tény is cáfolni látszik azt, hogy Magyarországnak ilyen sok köze lett volna az usztasák hatalomra jutásához. Először is, Pavelićre Hitler figyelmét Mussolini hívta fel még március 28-án a Führerhez küldött választáviratában.⁸ Két nappal később, március 30-án Ribbentrop érdeklődött Sztójay berlini magyar követnél a horvát ügyekről. Felvilágosítást kért Pavelić, valamint Maček szervezeteiről. Sztójay válaszában Maček pártját befolyásosabbnak mondta, de megemlítette Pavelićet is.⁹ Másnap Bárdossy külügyminiszter Sztójajnak írt táviratában határozotlan kijelentette, hogy „Pavelić szervezeteire vonatkozólag a német kormány az olasz kormánytól kaphat felvilágosítást – tekintettel arra, hogy Pavelić az olaszok illegális szervezeteinek vezetője... Mačekkel zágrábi konzulunk útján kapcsolataink vannak, és így Horvátország felé semmilyen illegális szervezettel nem szándékozom operálni.”¹⁰ Ennek megfelelően a magyar kormány Bartók László magyar konzulon keresztül április 1-jén megüzente Mačeknek, hogy a magyar kormány „teljes megértéssel nézné a horvát szuverenitásra irányuló törekvéseket”.¹¹ Igen ám, csakhogy Veesenmayer tárgyalásai Mačekkel nem jártak sikerrel, mert a horvát pártvezér angolbarát volt és egyáltalán nem hitt a németek győzelmében.¹² A németek ugyan később is próbálkoztak Mačeknél,¹³ de az idő sürgetett, s Veesenmayer gyorsan megkereste a Németország-hoz húzó usztasákat Zágrábban. Április 10-én azután Veesenmayer Slavko Kvaternikkel együtt ment be a zágrábi rádióba, ahol utóbbi beolvasta az NDH megalakulását kimondó nyilatkozatot. A németek végül elfogadták Pavelić személyét is. Ezzel kapcsolatban idézném Sztójajnak Bárdossyhoz írt április 11-i keltezésű számjeltáviratát: „[Ribbentrop] közölte, hogy Mačeket elejtették, mert jugoszlávokkal paktált. Pavelić kellő időben helyszínen lesz és Kvaternikkel együttműködik. Úgy látom, e tekintetben minden elő van készítve és megbeszélve az olaszokkal.”¹⁴

Az előbb említett horvát szerzők állítását Magyarországnak a horvát állam létrehozásában játszott meghatározó szerepéről még inkább megcáfolja Jodl vezéreztetésnek március 27-én az olasz vezérkarnak a német főparancsnokság nevében tett javaslata, melyben ez áll: „A jugoszláv államterület belpolitikai szétverése érdekében minden tekintetben elébe kell menni a horvát függetlenségi törekvéseknek, és a horvátokat mint

a tengely barátait kell kezelnünk.”¹⁵ Ebből egyértelművé válik, hogy a németek máj Horthy válaszában március 28-i megérkezése előtt állást foglaltak a horvátok Jugoszláviából való kiválása mellett, s a magyar vezetés április 10–11-én csak kihasználta a kínálózó casus bellit. Ami a konkrét diplomáciai elismerést illeti, azzal Magyarország megvárta Németország és Olaszország egyeztetett lépését (előbbieket április 15-én, Magyarország április 22-én).

A pavelíci horvát államot az említettekén kívül még néhány, a tengelyhez közel álló (vagy megszállás alatt levő) állam ismerte el: így Szlovákia, Bulgária, Románia, Finnország, Dánia, Spanyolország, Japán, Mandzsukuo és Thaiföld. Argentína csak ígéretet tett az elismerésére, de nem realizálta, a Vatikán pedig csak de facto volt hajlandó elismerni, de jure továbbra is fenntartotta kapcsolatait a jugoszláv emigráns kormányral. Érdekességként viszont végezetül megemlíteném, hogy a Horvát Kommunista Párt egykori titkára, Ante Ciliga állítása szerint Sztálin a berlini szovjet követségen keresztül felajánlotta Benzon horvát követnek, hogy elismeri a horvát államot, sőt állítólag elküldte ügynökét Zágrábba a kommunista vezetőkhez, hogy szándékairól értesítse őket. Tito, Kardelj és Djilas azonban határozottan elvetették ennek lehetőségét, ráadásul állítólag Pavelić sem fogadta el az ajánlatot, így a szovjet elismerésből nem lett semmi.¹⁶ Természetesen ez a szovjet lépés még a Molotov–Ribbentrop-paktum jegyében folyó szovjet–német barátkozás utolsó szakaszában történt. Mindenesetre érdekes firtóra lett volna a történelemnek, ha szovjet részről valóban sor kerül az NDH diplomáciai elismerésre.

Magyarország és az NDH viszonya 1941 áprilisától egészen július 21-ig, a Muraköz státusának megváltoztatásáig (a magyar katonai közigazgatás bevezetéséig) igen szívéllyes volt, ezután azonban érezhetően megromlott, és a tervezett nagyszabású gazdasági és egyéb együttműködésből semmi sem lett.¹⁷

Végezetül talán érdekes lenne megvizsgálni, hogy az említett horvát emigráns szerzők állításukat Magyarország kihangsúlyozott szerepéről a Független Horvát Állam létrejöttében milyen forrásra alapozzák. Magyarország szerepének ekkora fontosságát először Mladen Lorković, az NDH akkori külügyminisztere tulajdonított a zágrábi *Spremnost* című lapban 1944 áprilisában,¹⁸ az usztasa állam megalakulásának harmadik évfordulóján. Tudni kell azonban, hogy ekkortájt Lorković Ante Vokić hadügyminiszterrel együtt Horvátország háborúból való kiugrását készítette elő, a horvát állami-ság pusztá létének megmentése céljából. Talán nem megalapozatlan a feltételezésem, hogy Lorković ebben a cikkében tudatosan igyekezett kisebbiteni a náci Németország szerepét az NDH megalakulásában, s ezért tulajdonított Magyarországnak nagyobb szerepet a valóságosnál. Lorković és Vokić kísérlete nem sikerült, Pavelić letartóztatta összeesküvő minisztereit, s a leopoglavi börtönbe szállította, ahol 1945-ben, az NDH összeomlása előtti napokban mindkettőjüket legyilkolták egykori harcostársaik.¹⁹

Nem tudjuk, mit hozhatott volna egy sikeres horvát kiugrás és szakítás a német szövetséggel. Ekkorra ugyanis a Szovjetunió is egyértelműen Titóék és Jugoszlávia feltámasztása mellett volt, míg Anglia korábban is a status quo ante quem híve volt.

Lorkovićsal kapcsolatban még egy érdekes információt érdemes közölni. Akárcsak más vezető usztasa személyiségek (Benzon, Budak, Kvaternik), Lorković is már a háború kitörése előtt szoros kapcsolatban állott vezető német körökkel. Erről érdemes idézni Bartók László zágrábi magyar diplomata egy 1939. október 6-i jelentését: „Az itteni német főkonzul nagy reményeket fűz Lorković itteni működéséhez, s azt hiszi, hogy a szeptatisták között előkelő szerepet fog játszani. Úgy látom, német kollégám-

nak előre jelezhették Lorković határátlépését és figyelmét felhívták arra is, hogy Lorkovićnak német származású felesége van. Német kollégám egyébként a horvát nacionalista mozgalom közeli akcióba lépését várja.”²⁰

Mindebből kiderül, hogy noha a német kormány hivatalosan jó kapcsolatot tartott fenn Belgráddal, az usztašák tevékenységét hallgatólagosan mégis támogatta, tudott róla, sőt diplomatái útján is kapcsolatban állt velük. Ezért azután 1941 áprilisában Németországnak voltaképpen nem volt szüksége Magyarország tanácsaira és közvetítésére, hogy a Horvát Parasztpárttal folytatott tárgyalások kudarca után az usztašákkal vegye fel a kapcsolatot.

Jegyzetek

- 1 *Dinko Šokčević*: Ideja hrvatske neovisnosti kroz povijest. Hrvatski glasnik, 1991–92.
- 2 Sem az usztašák 1932-es (mások szerint 1929-ből származó) pártprogramja, sem a második világháború előtti usztaša kiadványok nem tartalmaznak nyíltan fasiszta vagy náci eszméket.
- 3 A horvát ellenzék és a magyar kormánykörök kapcsolatait az 1920-as években Kristóffy József ismertette. *Kristóffy J. : A magyar–horvát kapcsolatok az 1920–26-os években.* illetve: Horvát–magyar kapcsolatok 1927-től. Kézirat. Magyar Országos Levéltár.
- 4 *Ormos Mária*: Merénylet Marseille-ben. Budapest, 1984. 115–116.
- 5 Erről részletesebben: *Bogdan Krizman*: Ante Pavelić i ustaše. Zagreb, 1978., illetve *Franjo Tudjman*: Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, 1918–1941. Zagreb, 1993.
- 6 *Milan Blažeković*: Proces protiv nadbiskupa Stepinca i međunarodni status NDH (1941–45). In: Stepinac mu je ime. Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata. Zagreb, 1991. I. kötet, 323–368. M. Blažeković szerint „...megalapozott az a vélemény, hogy a horvát állam elismerésénél Magyarország játszott elsőrendű szerepet”.
- 7 *Kazimir Katalinić*: Argumenti. NDH, BiH, Bleiburg i genocid. Buenos Aires–Zagreb, 1993., illetve *K. Katalinić*: Radjanje države. NDH, Tito, „hrvatsko proljeće” i 1991. Buenos Aires–Zagreb, 1994.
- 8 K. Katalinić szerint a magyar kormány tett először javaslatot az önálló horvát állam megalakítására. Ismerve Teleki Pál külpolitikai elképzeléseit és taktikai módszereit, aligha valószínű, hogy ennyire sietett volna tanácsokat adni Németországnak.
- 9 OL Küm. K. 64. 1941–67. t. Sztójay Döme berlini magyar követ 1941. március 30-án feladott 71-es számú számjeltávirata.
- 10 OL Küm. K. 64. 1941–67. t. Bárdossy külügyminiszter Sztójay részére küldött választávirata.
- 11 OL Küm. K. 64. 1941–67 t. Bárdossy Bartók László zágrábi magyar konzulon keresztül üzentte ezt meg Mačeknek, 1941. április 1-jén.
- 12 *Vladko Maček*: Memoari. Zagreb, 1992. Eredetileg angol nyelven jelent meg *Maček, V.*: In the Struggle for Freedom. New York, 1957.
- 13 Először Alfred Feundt zágrábi német konzul tárgyalt Mačekkel, közvetlenül a március 27-i belgrádi puccs után – sikertelenül, majd a Veessenmayerrel együtt Zágrábba érkezett Walter Malletke próbálta meg rávenni a legnagyobb befolyással bíró horvát párt vezetőjét az együttműködésre (vagyis a horvát állam kikiáltására) – ismét sikertelenül. Ezután Veessenmayer csak az usztašákkal próbálkozhatott. Bővebben *Hrvoje Matković*: Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb, 1994.
- 14 OL Küm. K. 64. 1941–67 t. Sztójay Döme berlini követ 1941. április 11-én kelt 98-as számú számjeltávirata.
- 15 Lásd: Documents on German Foreign Policy. Idézi *F. Tudjman*: Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, 1918–1941. II. kötet, 357.
- 16 *Katalinić, K.*: Radjanje države. Eredetileg in: Čiliga, A. Bilten HDS-a, 34–36. szám, 46.
- 17 Erről tanúskodik az NDH külügyminisztériumának 1942-es kiadványa az 1941-ben kötött nemzetközi szerződésekről, melynek alapján látszik, hogy a horvát állam más államokkal sokkal több és fontosabb egyezményt kötött, mint Magyarországgal. NDH Ministarstvo vanjskih poslova. Međunarodni ugovori. 1941. Zagreb, 1942.
- 18 *Mladen Lorković–dr. T. Drezga*: Postanak i priznanje NDH. Spremnost, 1944.
- 19 *Matković, H.*: i. m.
- 20 OL Küm. K. 64. – 1941–67. t.

A FRANCIA FORRADALOM BICENTENÁRIUMÁNAK MÉRLEGE

Egy jelentős történelmi évforduló mérlegének megvonása mindenekelőtt módszertani kérdéseket vet fel. Megvalósítható deskriptív módszerrel, vagyis az előzményeknek, majd maguknak az évfordulós eseményeknek az ismertetésével, megtoldva a tömegkommunikáció szerepvállalásának bemutatásával. Bár ez a módszer is felkínálja a lehetőséget bizonyos alapvető tanulságok levonására, a francia forradalom esetében célszerűbbnek tűnik, ha elvégezzük a jelenkori történetírás fő irányzatainak összehasonlítását. Mindazok, akik ennek a feladatnak az elvégzésére vállalkoztak, egyöntetűen azt vallják, hogy – a francia forradalom különösségéből következően – egy ilyen összeállításnak nem csupán historiográfiai, hanem politikai és ideológiai összetevői is vannak, mert a téma „történetírói kidolgozásába organikusan belejátszanak a történész politikai és ideológiai elkötelezettségei”.¹ Céлом tehát az, hogy pontosan ezt: a politikai, ideológiai és a szűkebben értelmezett historiográfiai szempontok szimbiózisát bebizonyítsam.

A 200. évforduló legtágabban vett „környezetét” a szovjet tömb 1989-ben bekövetkezett összeomlása határozta meg. Jack Lang kulturális miniszter nem is mulasztotta el, hogy jellegzetesen francia nézőpontú párhuzamot vonjon a két évszám között, mondván senki sem gondolta volna, „hogy 1989-ben tanúi leszünk annak, hogy a forradalom előnyomul az egész földkerekségen”.² Az év végén a párizsiak a „szabadság által meglátogatott” európai fővárosok: Prága, Berlin, Moszkva, Budapest és Szófia nevét harsogták, Václav Havelt és Andrej Szaharovot éltették.

A nagybetűs történelem tehát tálcán kínálta fel a perdöntő bizonyítékot részint a francia jobboldal, részint a hagyományos forradalomábrázolásnak hadat üzenő, s ellenfelei által „revizionistának” nevezett történetírói iskolának. A jakobinus gyökereivel kezdetektől büszkélkedő bolsevizmus történelmi veresége után számukra úgy tűnt, hogy igazukat többé senki sem vonhatja kétségbe.

Kézenfekvő egy pillantást vetni a 100. és 150. évfordulóra. 1889-ben a köztársasági érzelmű történetíró, Alphonse Aulard karmesteri pálcájának intésére a nemzet Georges Dantont emelte magasba, Odeon téri szobortalapzatára, ahol kinyújtott karral mutat a határok felé, amelyeknek megvédésére szólított fel. A poroszoktól elszenvedett katonai vereség után, revansra készülve a néptribun Dantonra volt szükség, a hazafias érzület felkorbácsolására. A 150. évfordulón, 1939-ben, szinte napokkal a második világháború kitörése előtt pedig a fasizmus, vagyis ismét a közös ellenség elleni harc volt napirenden. Napjainkban ilyen össznemzeti cél nem lebegett (és nem is lebeghetett) a franciák előtt. A III. köztársaság 1880 után felívelő korszakának optimizmusa is hiányzik, mivel az országot súlyos társadalmi problémák gyötrik. A jövő sok tekintetben bizonytalan. Valószínűleg részben ezzel függ össze az a jelenség is, hogy a nemzeti identitást a helyi, regionális azonosságtudat kialakítására tett sikeres erőfeszítések helyettesítették. „Nekem úgy tűnik, hogy a helyi identitás keresése a bicentenárium valóban markáns vonása.”³ Az idézett szerző, Patrick Garcia szerint ebben az értelemben lehet beszélni „mikro-eseményesítésről” („micro-événementalisation”).

Még egy fontos, döntően belpolitikai megfontolásokra visszavezethető sajátossága van a bicentenáriumnak: rövidege. Már ami a hivatalos megemlékezéseket illeti. Ezeket a kormányzat 1989-re időzítette és decemberben be is fejezte. Ebben a hónapban „pantheonizálták” a forradalom három új reprezentánsát (jelképes temetést rendeztek számukra a nemzet nagyjainak végső nyughelyet adó Pantheonban), Jean Condorcet filozófust, Gaspard Monge tudóst és Henri Grégoire abbét. „A gyűlölet nélküli emberek”, a „tolerancia forradalmárai” nyilvánvalóan ellensúlyt képeztek a hatalmi vágytól megrészegült néptribunokkal, az egymást felfaló pártpolitikussal szemben. Kiválasztásuk döntően François Mitterand köztársasági elnöknek és a bicentenáriumért közvetlenül felelős környezetének műve volt. Az elnök nem akarta elnyújtani a történelmi évfordulót, hogy ne adjon ürügyet a jobb- és baloldalnak régi ellentétek felelevenítésére, hiszen a forradalom 1790-től kezdve radikalizálódott. Ezen túlmenően Mitterand, ahogy egy amerikai szerző rámutat, ezzel a gesztussal (a mai ideálokat képviselő három történelmi személy hőssé avatásával) nagyon is konkrét belpolitikai célt követett: a mérsékelt jobboldal támogatását akarta elnyerni.⁴ Erre vall az is, hogy az elnök több alkalommal is elítélte a forradalom tévedéseit, beszélt barbár tetteiről, a karmelita atyák kivégzéséről. Más kérdés, hogy kinyújtott jobbát nem fogadták el, így például a katolikus egyház és az ellenzék képviselői távol maradtak a Pantheonnál rendezett ünnepségtől.

A történetírástól egy-egy képviselői az utóbbi években szóvá tették, hogy a kormány túl gyorsan nyilvánította befejezetnek a bicentenáriumi rendezvényeket. Michel Vovelle, aki Albert Soboul utóda a Sorbonne híres intézetének (Institut d'Histoire de la Révolution Française) élén, annak a véleményének adott hangot, hogy „bármit gondoljon is valaki a mi bicentenáriummunkról, túlságosan hamar lezárták, jóval azelőtt, hogy időnk lett volna kellő alaposítással szembenézni 93-mal és 94-gyel. Tegyük hozzá 1795-öt, ezt a kulcsfontosságú időszakot is, amely más irányt adott a forradalom folyamának.”⁵ (Vovelle e helyütt kétségtelenül arra célzott, hogy Thermidor nemcsak a fehérterrort eredményezte, hanem ki is szorította a népi tömegeket a politikából-politizálásból, és létrehozta a gazdagok köztársaságát.)

Ezek után áttérek a francia történetírás jelenkori irányzatainak elemző bemutatására. Ennek során legfőképpen egy amerikai szerző, Steven L. Kaplan vaskos, több mint 800 oldalas monográfiájára támaszkodom, amely „Adieu 89” címmel jelent meg.⁶ Nem véletlen, hogy egy külföldi historikus végezte el a legalaposabban a bicentenáriumi mérlegének elkészítését. A magyarázat kézenfekvő: Kaplan nem tartozik a francia történészek egyik csoportjához sem, független a kormány által létrehozott bicentenáriumi bizottságtól is, egyszóval nem tartják fogva azok a sokszor láthatatlan kötelékek, amelyek gátolhatták volna abban a törekvésében, hogy objektív mércével mérje valamennyi francia történetst. Nem állíthatom, hogy az övé az utolsó szó, az idő mutatja majd meg munkája valódi értékét, azonban nem vonható kétségbe, hogy az egyes szerzőkről közzölt portréi, állásfoglalásai a szóban forgó irodalom alapos ismeretéről tanúskodnak, és – véleményem szerint – helytállóak.

A jobboldalinak vagy inkább ellenforradalminak nevezett irányzatot Pierre Chaunu nevével kapcsolják össze. A különben kiváló szaktörténésznek elismert Chaunu az évfordulón azzal a vulgáris kijelentésével tett szert nevezetességre, hogy valahányszor elhalad a Lazare Carnot-ról elnevezett gimnázium épülete előtt, köp egyet, mivel Carnot adott parancsot a vendée-i lázadók leverésére. Számptalan újságcikkben (főként a Le Figaróban), interjúban és előszóban támadta a francia forradalmat, mégis a vendée-i pol-

gárháborúról elterjesztett tézisével okozta a legnagyobb feltűnést. Genocídiumnak, azaz népirtásnak minősítette a köztársasági hadsereg által okozott pusztítást, vagyis a fasizmusnak fenntartott fogalmat alkalmazta Vendée-ra. Ő írt előszót tanítványának, Reynald Secher-nek „Francia-francia népirtás” című művéhez, amely a sok ezerre tehető bicentenáriumi könyvtermés szenzációja lett. Kaplan idézi Chaunu büszke kijelentését, hogy „én vagyok az, aki megalkotta ezt a kifejezést”.⁷ A megtorlás áldozatairól szólva csak úgy dobálózott a százezrekkel; elsősorban neki köszönhető, hogy mind Franciaországban, mind pedig külföldön számosan átvették – a legcsekélyebb kritika nélkül – adatait.

E helyütt kívánom megjegyezni, hogy a bicentenárium alkalmából készült filmeket, tévé-vetélkedőket és a különféle kiállításokat is számításba kell venni, hiszen a nagyközönség köztudottan nem monográfiákból, hanem pontosan ilyenfajta megemlékezésekből tájékozik. Divatba jött Vendée, a fanatikusan vallásos, a központi, forradalmi kormány ellen fegyverrel harcoló vendée-i paraszt. Magyarországra is „begyűrűzött” ez a divathullám, 1991 és 1994 között a magyar televízió is sugárzott filmeket, melyeknek hősei az említett parasztok és vezérek, a gögös nagyurak voltak. Hadd emlékeztessék továbbá a „Vörös Pimpernel” című angol filmalkotásra. Volt olyan hazai újságíró, aki lelkendezve méltatta Pimpernelnek, a glaszékesztyűs angol gentlemannek a hőstetteit, aki sok áldozatot mentett ki a francia kormányzat karmaiból. Ez utóbbinak a képviselői természetesen valamennyien szadista hajlamú, sőt vérszomjas lények voltak, akik szórakozásképpen emberfejekkel labdázta. (A történeti valóságról csupán annyit, hogy a francia történészek ma katasztrofálisnak ítélik a forradalom gyarmatpolitikáját. Amíg a forradalmárok belső problémákkal, többek közt a rabszolgaság kérdésével voltak elfoglalva, Anglia egymás után foglalta el a Karib-térség francia szigeteit.)

Külön említést érdemel Andrej Wajda világhírre szert tett „Danton”-ja. Ez a film mondanivalóját közismerten az 1980-as évek lengyel valóságából merítette, azonban sok francia olvasatában Wajda nem volt objektív, „örjögésnek” minősítve a forradalmat. A film szerintük a pragmatikus Dantont, az „emberarcú forradalom” hívét élesen szembeállította Robespierre-rel, aki a „jeges és embertelen” forradalom megtestesítője volt. (A szóhasználat jellemző az 1970–80-as évtizedekre.)

Visszakanyarodva Chaunu genocídium-téziséhez, több francia történész, így pl. a nálunk nem ismert Maurice Agulhon, Jacques Godechot és mások szembeszálltak vele. Vovelle a forradalmi mentalitásról publikált művében tárgyalja Turreau de Garambouville tábornok „pokoli hádoszlopainak” brutális megtorló akcióit Vendée-ban. Mindazonáltal tagadja annak az eljárásnak a jogosságát, hogy egyes vidékek ténylegesen nagy emberveszteségeit az egész térségre kivetítve 600 ezer áldozatról írjanak. Komoly történészek haboznak megtenni ezt a lépést – írja, verzója szerint „valójában egy régi típusú háborúról van szó”.⁸

Térjünk most át a francia historiográfia másik jelentős, a közelmúltig domináns irányzatára, amelyet jakobinus-marxistának, forradalminak, klasszikus történetírói iskolának is neveznek. Ennek az irányzatnak az élén Soboul állt, köréje tanítványainak népes csoportja tömörült. Soboul neve feltételezhetően a legismertebb Magyarországon, hiszen az utóbbi 40 évben a történelemtanárok nemzedékei az ő monográfiájából tanulták a francia forradalom történetét. A Sorbonne „fellegvárában” ülve, élete utolsó időszakában (1982-ben halt meg) el kellett viselnie François Furet heves, koncentrált támadásait. Kaplan „ultrakonzervatívoknak” nevezi beállítottságát, és azt emeli ki, hogy ezekben az években már stagnált a tevékenysége, nem tudott a korábbihoz hasonlóan

meggyőző módon reagálni az őt ért támadásokra.⁹ Mint a Francia Kommunista Párt tagja, másoknál közelebről megtapasztalta a marxista reflexek gyengülését, a Nyugat-Európában általánossá váló konzervatív politikai klímának a humán értelmiségre gyakorolt hatását. A bicentenárium előestéjén utóda, Vovelle vette át a szerepét. Soboul neve alatt jelent meg 1989-ben – több mint 1000 oldalon – a Dictionnaire historique de la Révolution française, ténylegesen Jean-René Suratteau és François Gendron szerkesztésében. Az egyes szócikkeket Soboul barátai és tanítványai írták. Elég felütni az állásfoglalás szempontjából rendkívül fontos, nyolc oldalt kitevő és Claude Mazauric által írt „Jakobinusok – jakobinizmus” címszót, hogy meggyőződhezzünk arról, jóllehet a korábnál árnyaltabban, de határozottan képviseli ez az iskola a sobouli koncepciót. Mazauric záró mondata szerint „hidegvérrel tekintünk akcióikra, amelyekben mindenekelőtt egy szigorúsággal és hősiességgel végrehajtott akaratot fedezünk fel, hogy kikényszerítsék 1789 nagy egyenlősítő eszméjének a diadalát, s ily módon befejezzék a forradalmat”.¹⁰

A történészeknek ez a köre 1992-ben megemlékezett Soboul halálának 10. évfordulójáról, 1995-ben, a 200. évfordulón pedig konferenciát rendezett az 1795. május 20–22-i, a forradalmi naptár szerint Prairial 1–3-i népi felkelésről, „Prairial mártírjairól”. A lengyel származású, de Nyugaton élő történész, Bronislaw Baczko arra mutatott rá, hogy „talán Prairial 1. volt az egész forradalmi korszak »legnépibb« napja”, s hogy a Konvent üléstermék előzőnlő tömeg által alkalmazott erőszak „kettős értelemben is vad: ösztönös és kegyetlen volt”.¹¹ A feldühödött tömeg „kenyeret, de azonnal” és az 1793-as (jakobinus) alkotmány bevezetését követelte. Anélkül, hogy eltúloznám ennek a konferenciának a jelentőségét, egy következtetés levonása mégiscsak indokolt: megrendezése – a kormányzati szándékkal ellentétben – a bicentenáriumi megemlékezések „meghosszabbításának” minősül. És mivel a forradalom öntörvényű fejlődése következtében Prairial a „nagy” forradalmon belüli „népi” forradalmat jelöli, e téma újbóli napirendre tűzése egyben kutatási célkitűzést is jelent, ahogy ez több hozzászólásban is megfogalmazódott.

A forradalom historiográfiájának harmadik irányzatát képviselő Furet üstökösként robbant be a francia tudományos életbe. Nevét-hírét Denis Richet-vel közösen írt monográfiájával alpoztta meg.¹² Amikor a bicentenáriumi előkészítő „gépezet” beindult (nagyjában-egészében az 1980-as évek derekán), ő lett a média koronázatlan királya. Két ujjából v betűt formázva, szóban is megfogalmazta azt a meggyőződését, hogy „én győztem!” Vitathatatlan tehetsége, meghökkentően újszerű gondolatai, kiváló debatterei képességei, „mindenütt-jelenléte”: mindezek a tulajdonságai szinte predesztinálták arra, hogy magára vonja nemcsak a szakemberek, hanem a történeti kérdések iránt érdeklődő szélesebb rétegek figyelmét is. Sokat nyomott a latban az a körülmény is, hogy rendkívül kombattáns volt a forradalomértelmezés terén korábban egyeduralkodó egyetemi körökkel, elsősorban persze a Soboullal folytatott polémiákban.

Legfontosabb elméleti újítása az ún. dérapage (megcsúszás)-tézis kidolgozása volt. Ennek lényege az, hogy a francia forradalom 1789-ben demokratikus eszmék jegyében bontakozott ki, azonban a következő években, egyes diktatórikus hajlamú forradalmárok tevékenységének eredményeként beletorkollott a jakobinusok véres diktatúrájába. Talán legnagyobb hatású munkájában, az 1983-ban piacra dobott és immár magyar nyelven is hozzáférhető, „Gondoljuk újra a francia forradalmat” címet viselő tanulmánykötet¹³ nyitó fejezetének címével tulajdonképpen formába is öntötte jelmondatát: „A francia forradalom befejeződött”. Ezt kiegészíti az a szlogenje, hogy „a for-

radalom hideg tárgy”, tehát semmi köze sincs sem a jelenhez, sem a jövőhöz. Legfőbb célkitűzésének azt tekintette, hogy megtisztítsa a mítoszoktól a forradalom történetírását. „Itt az ideje, hogy megszabadítsuk azoktól az elemi szintű üzenetektől, amelyeket maga a forradalom hagyott örökösire, s átengedjük a történész primum movens-e, az intellektuális kíváncsiság és a múlt megismerésére irányuló érdekek nélküli tevékenység birodalmába.”¹⁴

A furet-izmus foglalatla, kézikönyve az a „Dictionnaire critique de la Révolution française”, amelyet 1988-ban jelentetett meg legközelebbi munkatársával, Mona Ozouffal közösen¹⁵. Érdemes felütni a jakobinizmust taglaló terjedelmes címszót, amelyet maga Furet írt, és idézni a „jakobinus” vagy a „jakobinizmus” fogalmi meghatározását. Eszerint olyan különleges vonzalmak jellemzik a jakobinusokat, mint „a nemzeti szuverenitás oszthatatlansága, az állam elhivatottsága a társadalom átalakítására, kormányzati és adminisztrációs centralizáció, az állampolgároknak a törvényhozás azonos elbírálása által biztosított egyenlősége, az emberek belső átalakítása köztársasági nevelés segítségével, továbbá vonzalom a nemzeti függetlenség iránt”.¹⁶ A szövegből az is kitűnik, hogy Furet szemében a jakobinizmus igazi veszélyessége nem egyes képviselőinek nézeteiben vagy akár tetteiben, hanem a „hálózatban”, az általuk létrehozott és igen eredményesen működtetett „gépezetben” keresendő. Az utóbbi két kifejezés alatt a központi, vagyis a párizsi Jakobinus Klubot kell érteni, amely a királyság 1792 nyarán bekövetkezett megdöntéséig 500 vidéki fiólkát hozott létre, s tartott velük igen szoros kapcsolatot egy levelező bizottságon keresztül. A következők, 1793-as évben (a forradalom híres II. évében) a jakobinusok már nem csupán egy politikai társaságot alkottak, hanem vidéki klubok ezreit is ellenőrizték, 100–200 ezer militáns személyt („aktivistát”) tömörítettek, egyszóval intézménnyé alakultak át, amely a forradalmi kormány központosító politikájának alapvető eszköze lett. Furet végkövetkeztetése: a bolsevikok már az 1903-as pártszakadástól kezdve példaképüknek tekintették a Jakobinus Klubot, így a jakobinizmus legegységesebb érvényű hagyatéka a 20. század számára egy forradalmi párt eszméje, amely nélkül lehetetlen a (szocialista) forradalom győzelme.

Már az eddigiekből is kitetszhet, hogy Furet a jakobinizmus eszméinek 19–20. századi kontinuitását keresve túllépett Franciaország határain és lényegében egyenes ívet húzott Robespierre-től Leninig és Sztálinig. (Sőt, a 20. század úgyszólván valamennyi nagy és kis diktátoráig.) Szerinte „a sztálinizmus a némileg módosított jakobinus tradícióban gyökerezik”.¹⁷ 1793 és 1917: lényegi összefüggést kifejező történeti párhuzam. Vitathatatlan, hogy a bolsevikok (mellesleg nemcsak ők, hanem az orosz szociáldemokrácia más irányzatai is) rokonszenveztek a jakobinusokkal, és fordítva, a francia értelmiségiek is saját forradalmuk folytatását látták az 1917-es októberi forradalomban, és ez a kontinuitástudat megkönnyítette számukra a csatlakozást a kommunista párthoz. (Nem érdektelen tény, hogy tudomásom szerint a forradalom majdnem valamennyi kiemelkedő történésze, Furet-t is ideértve, hosszabb-rövidebb ideig a Francia Kommunista Párt tagja volt. Godechot kivétel, ő viszont haláláig nem fogadta el Furet koncepcióját.)

Természetesnek tarthatjuk, hogy Furet nézetei már a bicentenárium előtt is kaptak bírálatokat. Ezek hatását azonban jelentős mértékben gyengítette, hogy szétszórtak, töredékesek, vagy a nagyközönség számára túlságosan „szakmai” jellegűek, következőképpen érdektelenek voltak. A legelső valódi, tehát következetesen felépített kritika az Olivier Bétourné és Aglaia L. Hartig szerzőpáros könyvében olvasható.¹⁸ Mindketten

Soboul-tanítványok voltak, s hogy elfogulatlanságukat bizonyítsák, mesterüket is élesen bírálják. Elismeréssel adóznak Furet tehetségének, aki egész egyszerűen megrendítette a történészek közösségét és a Le Nouvel Observateur-tól „a Forradalom királya” nevet kapta (1988. november 3–9.). Ugyanakkor a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy Furet-nek nem voltak igazi ellenfelei, tulajdonképpen esata nélkül győzött, s hogy győzelmét sokkal inkább a rendkívül kedvező politikai és társadalmi feltételeknek, mint intellektuális teljesítményének köszönheti.

A Bétourné–Hartig páros könyvének címe sokatmondó: „Gondoljuk újra a Forradalom történetét”. Ez félreérthetetlen utalás Furet már tárgyalt művének címére, tudatos utánpótlás, amely egy roppant lényeges kérdésre világít rá, jelesül Furet történetírói módszerére. Erről Agulhon úgy vélekedett, hogy a forradalomról folytatott vitában ki kell jelölni a tisztán eszmetörténeti megközelítés határait, mert hatóerőinek globális történetét kell megírni. „Figyelembe kell venni mindent, amit gondoltak róla, de ugyanígy mindazt, ami történt.” Régis Debray tovább szőtte ezt a gondolatot: „A francia forradalom újragondolása nem azt jelenti, hogy a történéseket leszűkítjük arra, amit róluk gondoltak.”¹⁹ Röviden: kritikusi szerint Furet szóban forgó művében nem a forradalom *történetének*, hanem a historikusok koncepcióinak újragondolására szólított fel. Ő maga választotta ki a 19. századból Edgar Quinet-t és Alexis de Tocqueville-t, a 20. századi történetírók közül Augustin Cochint. Az arisztokrata származású, 1916-ban frontkatonaként elesett Cochint azért ásta elő a feledés vagy az ismeretlenség homályából, mivel – akárcsak Quinet és Tocqueville – olyan elméleti konstrukciót dolgozott ki a jakobinusokról, amelyet be tudott építeni a sajátjába. Kaplan szerint végső elemzésben filozófiával foglalkozik Furet. Másik jogos észrevétele az, hogy Furet kevés figyelmet szentel a gazdasági és társadalmi tényezőknek, elsőbbséget biztosítva az eszméknek, az ideológia primátusát vallja. A „körülményeknek” csak másodrendű fontosságot tulajdonít, holott ez a fogalom lényegében azonos a forradalom eseményeivel. Kaplan nagyon kemény bírálatot mond Furet-nek a levéltári kutatáshoz való viszonyáról, azt állítva, hogy „bizonyosan sohasem szállt le a levéltárak mélyére, hogy ott tanulmányozza a forradalom történetét. Soha nem fogta el a levéltári kutatás öröme. Az ő szemében a levéltári búvárkodás kevésbe átható intelligenciát igényel, mint a szövegek elemzése. Mintha bizony a tulajdonképpeni kutatás nem követelne sem képzelőerőt, sem pedig ítélőképességet.”²⁰ Magától értetődik, hogy ebben a kérdésben jelen sorok szerzője nem tud nyilatkozni. Furet minden bizonnyal ismeri a forrásokat, azonban nem ez a döntő kérdés, hanem az, hogy ténylegesen mekkora szerepet szán elméleti építkezései során a levéltári dokumentumoknak.

Még egy észrevételt szeretnék tenni, mégpedig azt a jelentős változást, amelyen Furet nézetei az utóbbi években keresztülmentek anélkül, hogy erre a legcsekélyebb utalást tette volna. Ez a szüntelen változás arra a kérdésfeltevésre ingerelte a már többször idézett szerzőpárost: „Vajon annyi Furet létezik, ahány mű és cikk kikerült a keze alól?”²¹ Erről a zavaró jelenségről különben a magyar nyelven rendelkezésünkre álló Furet-írásokból is meggyőződhetünk. Nem kell mást tennünk, mint fellapozni az Élet és Tudomány 1994. 30. számát, amelyben egy szerencsés kézzel kiválasztott, némileg rövidített beszélgetés olvasható Furet-vel („Sztálin, a Robespierre-utód?” Alcíme: „Robespierre a szovjet totalitarizmus előfutára?”). A francia tudósító legfontosabb kérdésére Furet úgy válaszolt, hogy „ma már nyugodtan mondhatom, nem hiszem, hogy a francia forradalomnak lennének XX. századi követői”. Tagadta továbbá, hogy ami Vendée-ban lejáródott, összehasonlítható a zsidó genocídiummal. „Először is azért,

mert a francia forradalom ideológiájában még csak utalás sincs egy etnikum kiirtására... Inkább »archaikus« módon gyilkolták le ezeket a parasztokat... Ugyanakkor a bolsevik terror sokkalta inkább volt a rezsim része, benne foglaltatott a pártállam filozófiájában. Megszüntethetetlen volt, mert a rezsim lényegénél fogva kizárt minden véleményütköztetést. Mindez nem áll a francia forradalomra.”

Furet azt is kijelentette, hogy nem kívánja Robespierre-t Stálinhoz hasonlítani, és ma már árnyaltabban ítéli meg a 20. századi totalitárius rendszereket is. A jakobinusok vezérére vonatkozó kitartó faggatózásra úgy felelt, hogy nem volt a II. év „legterroristább” embere. „Ő a terror megtestesítője lett, és ez különbség.” Korábbi nyilatkozatainak ismeretében a legkevesebb, amit mondhatunk, hogy Furet-nek ezek az állításai meglepik az olvasót.

A bicentenárium krónikájában fontos hely illeti meg az 1990-es történész világtalálkozást. Itt mindössze annyit kívánok megjegyezni, hogy mindennemű egyoldalúságtól mentesen, a nézetek pluralizmusának jegyében zajlott le, s hogy szervezőjének, Vovelle-nek a sikerét hozta meg. A sokak által neoliberaisnak nevezett irányat vezéralakja, Furet nem ment el a kongresszusra.

Szorosan témánkhoz tartozik a furet-izmus magyarországi megjelenése. Furet nézeteinek propagálására, műveinek lefordítására, röviden az irányzat hazai (harcos) képviselőjére a pécsi tudományegyetemen tanító Hahner Péter vállalkozott.²² „François Furet a forradalom történetírásának királya” címmel cikket írt a rendszerváltás után a Rubicon hasábjain. (Ugyanebben a számban jelent meg a „Forradalomról és más efféle emberi lomról” című tanulmánya is.) Ebben többek között az olvasható, hogy „házánkban az elmúlt évtizedekben Furet egyetlen művét sem adták ki, arra hivatkozva, hogy vitában áll a marxista Soboullal, Akadémiánk tiszteleti tagjával.”²³ Ki hivatkozott kinek? Próbáltam érdeklődni a könyves szakmában járatos embereknél, de ilyen visszautasításról senki sem tud. Bizonyítékok említése nélkül Hahner állítása pusztán feltevés, tetszetős fordulat. Fetevésem szerint Soboul tényleges dominanciája miatt fel sem merült az igény, hogy Furet-től vagy más francia történésztől bármit is megjelenessenek a forradalom történetéről.

Hahner 1994-ben Pécsen megjelentette Furet már említett művét „Gondoljuk újra a francia forradalmat” címmel. Ennek Hahner által írt utószava megérdemli fokozott figyelmüket. Az 1991–92-es periódusra jellemző diadalittassága csökkent ugyan, álláspontja azonban lényegében nem változott. „Felmérhetetlen jelentőségű *politikai és ideológiai* (kiemelés tőlem – V. S.) változást képvisel az a tény, hogy az 1980-as években mind Franciaország, mind a nemzetközi történésztársadalom egy liberális, a hagyományokat elvető (vagy inkább más módon értelmező) történelmet »koronázott« meg a forradalom történetírásának uralkodó tekintélyévé.”²⁴ Érvelésének új eleme Furet-nek az ellenállási mozgalomban játszott (rövid) szerepére vonatkozik. (1944-ben nyáron, érettségije után, kis időre csatlakozott az egyik ellenálló csoporthoz.) Hahner elmeséli, hogy „e korból származik legszörnyűbb emléke is: hat foglyul ejtett német tiszt kivégzése. »Iszonyattal töltött el ez a jelenet«, nyilatkozta negyvenöt év múlva. »Nem sokat számít, hogy igazolható volt-e a kivégzés vagy sem.«”²⁵ A logika szigorú szabályai szerint nem gondolhatok másra, mint arra, hogy Hahner e visszaemlékező szavak idézésével kívánja bizonyítani, hogy Furet már gimnazista korában elutasította az erőszak minden formáját, s így mintegy anticipálta későbbi, tudósi álláspontját és magatartását. Ezzel kapcsolatban két megjegyzésem van. 1. Mit lehet tenni, ha a francia (és más nemzetiségű) patizánok sehogy se voltak képesek arra, hogy az életükre törő

Wehrmacht-tisztkben meglássák a hajdani szőke hajú, kék szemű kisfiút, aki anyukája ölében ülve mogyorós csokoládét majszolt? 2. Mindezek dacára lehetne ez magánvélemény is, ha nem kapcsolódnék ahhoz a tendenciához, amit Furet egyes bírálói tettek szóvá, hogy ti. a „revizionizmusban” a jakobinizmus-, a diktatúraellenesség valamilyen módon összefonódik a második világháború alatti Résistance jelentőségének lekicsinylésével. Ez a jelenség is világossá teszi, hogy számos ága-boga van ennek a kérdés-komplexumnak, amelyeket csak felvillantani lehet egy rövid tanulmányban.

Szeretnék eloszlatni egy esetleges félreértést: szükségesnek vélem Furet alapvető műveinek magyar nyelvű kiadását. Ismerkedjék csak az olvasó az ő koncepciójával, gondolkozzék el történetírói módszerén, hasonlítsa össze másokéival. Azt azonban félreérthetetlenül le kell szőgezni, hogy szó sincs „királyságról”, egyeduralomról, hogy az „uralkodói” hasonlatnál maradjunk; elmúlt az 1989–90-es évek eufóriája, érkezett a józan számvetés ideje. A furet-izmus nem az egyedül üdvözítő tanítás. A helyzet komikuma abban áll, hogy mint oly sok mással, ezzel is megkéstünk, mármint a furet-izmus hazai elterjesztésével. A viták résztvevői – maga Furet is – már régóta más történeti problémákkal foglalkoznak, ahogy ez a francia folyóiratokból kitűnik (már amennyire ez nálunk nyomon követhető). Továbbra is fennáll a nézetek, a koncepciók pluralizmusa, és ez felel meg a francia forradalom történetírásában kialakult hagyománynak.

Furet ellenfelei soha nem tagadták, hogy a jövőben nem lehet megkerülni az általa felvetett problémákat, sokszor igen szellemes elméleti megoldásait. Minden történész rákényszerül arra, hogy szembenézzen önmagával, újból végiggondolja a forradalom történetét, saját nézeteit. Számos kérdés vár még megoldásra. A tekintélyes nagyságú gombolyagból egyetlenegy szálat ragadok ki, mert ez okozza a legfőbb dilemmát: szükség volt-e egyáltalán erre a forradalomra? Nem lehetett volna elkerülni? Idézem Agulhon válaszát. „Talán, ha XVI. Lajos I. Ferenc vagy IV. Henrik lett volna. XVI. Lajos azonban az volt, aki.”²⁶ Legyen szabad hozzátenni: és ha lett volna egy angol típusú arisztokrácia, amely nem utasított volna el makacsul minden reformkísérletet. Ha...

Ennyit a bicentenárium mérlegéről. Nem többet – de nem is kevesebbet.

Jegyzetek

- 1 *Simi, Maria*: La Révolution française entre histoire et politique. Annales Historiques de la Révolution Française (a továbbiakban: AHRF) 1996. jan.–márc. 139.
- 2 *Vadász Sándor*: A tolerancia forradalmárai. Élet és Tudomány, 1990. III. 2. 265.
- 3 *Garcia, Patrick*: Les territoires de la commémoration. AHRF 1995. júl.–sept. 457.
- 4 *Kaplan, Steven*: Adieu 89. Paris, 1993.
- 5 AHRF 1996. ápr.–jún. 457.
- 6 Ide kíváncsnék egy utalás Kaplan művének franciaországi recepciójáról, erről azonban – sajnos – nincsenek információim.
- 7 Secher, Reynald: Le génocide franco-français. La Vendée–Vengé. Paris, 1986. és *Kaplan*: i. m. 655.
- 8 *Vovelle, Michel*: La mentalité révolutionnaire. Paris, 1985. 254.
- 9 Vö. *Kaplan*: i. m. 631. és *Vovelle*: Combats pour la Révolution française. Paris, 1993. 61–86.
- 10 *Soboul, Albert*: Dictionnaire de la Révolution française. Paris, 1989. 592.
- 11 AHRF 1966. ápr.–jún. 452.
- 12 *Furet, François–Richer, Denis*: La Révolution française. I–II. Paris, 1965–1966.
- 13 *Furet, François*: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Pécs, 1994.
- 14 Uo. 23–24.
- 15 A javított kiadás 1992-ben jelent meg négy kötetben.

- 16 *Furet-Ozouf*: Dictionnaire critique de la Révolution française. Idées. Paris, 1992. 243.
- 17 *Furet*: Gondoljuk... i. m. 25.
- 18 *Bétourné, Olivier-Hartig, Aglaia L.*: Penser l'histoire de la Révolution. Paris, 1989.
- 19 *Kaplan*: i. m. 717.
- 20 Uo. 751.
- 21 *Bétourné-Hartig*: i. m. 200.
- 22 A személyeskedésnek még a látszatát is kerülve, nem sorolom fel tételesen, hol, mikor és milyen hangnemben támadott engem Hahner Péter, miután a fő hazai „soboulianus” történésznek minősített. Minimális önbecsülésem azonban arra késztet, hogy egy vitathatatlan *tényt* leszögezzek: hét éve nem volt módom álláspontom kifejtésére, mivel a szerkesztőségek ajtai bezárultak előttem.
- 23 Rubicon, 1991. 12. sz. 11.
- 24 *Furet*: Gondoljuk... i. m. 201.
- 25 Uo. 195.
- 26 *Agulhon, Maurice*: Débats actuels sur la révolution en France. AHRF 1990. jan.–márc. 7.

NŐI LAPOK A 18–19. SZÁZAD EURÓPÁJÁBAN

A sajtó történetében külön helyet foglalnak el azok az újságok és magazinok, melyek a nők számára íródtak az elmúlt évszázadokban. A legelső női lapok a 17. század végén jelentek meg. Ilyen volt például a Francisca de Aculodi által szerkesztett, San Sebastiánban 1687–89 között kéthetente megjelent újság, a Noticias Principales y Verdaderas (Legfontosabb és Igaz Hírek), vagy az angliai Ladies Mercury (Hölgyek Hírmondója) 1693-ban.

E korai kezdeményezések folytatásaként a 18. század közepétől indult meg szélesebb körben olyan lapok kiadása, melyeket szerkesztők női olvasóközönségnek szántak. E tény azzal magyarázható, hogy a felvilágosodás századában egyre nagyobb teret szenteltek Európa-szerte a lányok oktatásának-nevelésének. A mind jelentősebb számú olvasni tudó hölgy (akik a 18. század közepén a nyugat-európai női lakosság kb. 20–25%-át tették ki) alkotta a legelső női magazinok olvasótáborát. 1750 körül az angol nőknek kb. 40%-a, a francia nőknek pedig kb. 27%-a tudta aláírni a nevét. Ebből ugyan csak nagyon óvatos becsléseket lehet levonni az írni-olvasni tudó nők arányát tekintve, más kiindulópontunk azonban alig van. A városlakók és a protestánsok között úgy a nők, mint a férfiak többen tudtak írni-olvasni, de a katolikusok között is elegendő számú írni-olvasni tudó nő akadt ahhoz, hogy saját újságjaik és olvasmányaik legyenek.

Ekkoriban még – legalábbis mai fogalmaink szerint – nagyon kis példányszámban jelentek meg a lapok. Gottsched Die Vernünftigen Tadlerinnen (Értelmes Kritikus Nők) című lapja, melynek első száma 1725-ben Lipcsében jelent meg, hetente 2000 példányban került eladására. 1763-ban Cadizban Beatriz de Cienfuegos még ennél is kisebb példányszámmal jelentette meg hetilapját, a La Pensadora gaditana-t (A Cadizi Gondolkodó Nő).

A lapok ez idő tájt nem voltak túlságosan vastagok, Angliában például Elisabeth Haywood lapja, a Female Spectator (Női Szemlélő) igen jelentősnek számított a maga 50–70 oldalával, melyeken esszéket és románcokat olvashattak havonta, 1744–46 között a hölgyek. 1771-ben jelent meg egybekötve e lap összes száma, és 7 kiadást ért így meg. (Jellemző volt ez a jelenség Európa-szerte, hogy a lapokat évkönyv- vagy kalendáriumszerűen, egybekötve árulták.)

A 18. század végétől kezdve megfigyelhető, hogy egyre több női lapot szerkesztettek nők (pl.: 1764-től a francia Journal des Dames [Hölgyek Lapja] címűt, mely 1759–78 között jelent meg). Egyre inkább hozzáférhetőkké váltak bizonyos lapok a munkásnők számára is, természetesen ők nem csak irodalmi műveket és kotákat szerettek volna viszontlátni a lapokban. A 18–19. század fordulójától kezdve a női lapok tartalma egyébként is kezdett átalakulni és olyanná válni, mint amilyen gyakran napjainkban is. Helyet kaptak a magazinokban a divatképek, a receptek, a háztartási munkát megkönnyítő ötletek és a gyermeknevelési tanácsok. Belekerültek ezekbe a lapokba a napi, heti, havi főbb társasági és politikai eseményekről szóló rövid híradások is, valamint színikritikák és a tudomány legfrissebb eredményeinek olvasmányos összefoglalása.

A 19. század női lapkiadásának alakulását több tényező is befolyásolta. Az egyik az, hogy nőtt az emberek szabadideje, így több időt tudtak szentelni az olvasásnak is, ez pedig elősegítette a női magazinok szaporodását. Másfelől, a századelőtől kezdve egy-egy női lap alapítása gyakran egy női társaság létrejöttével párhuzamosan történt. Azokban az országokban, ahol a század közepétől felerősödtek az emancipációs mozgalmak, egyes csoportok, egyletek a nők oktatásáért, egyenjogúságáért fellépő – olykor nagyon radikális hangú – újságokat jelentettek meg (pl. az USA-ban, Angliában vagy Franciaországban). Az angol szabadgondolkodók és a francia saint-simonisták gyakoroltak különösen nagy hatást az első „nőmozgalmi” lapok íróira. Az angol Elisabeth Sharples például Isis (Ízisz) című lapjában nyíltan megkérdőjelezte az egyház és az állam jogát az uralkodásra.

1832-ben a francia saint-simonisták kiadták a La Femme libre (A Szabad Nő) című lapot, azután pedig a La Femme nouvelle (Az Új Nő) és a La Tribune des Femmes (Nők Emelvénye) címűeket. E lapok nagy visszhangot keltek, az ország valamennyi részéből érkeztek különféle adományok és üdvözetek. Ezekben az újságokban is, miként a korszak több más lapjában, szó esett a főbb gazdasági, politikai kérdésekről, és olyan problémákról, melyek az évtized asszonyait biztosan érdekelték: a nők munkába állásáról és a szabad szerelemről.

Spanyolországban a századelőn szintén több női újságot adtak ki: 1822-ben jelent meg, és mindössze 6 hónapon át létezett az El Periódico de las Damas (Hölgyek Lapja), mely a hasonló című angol Ladies' Journal

mintájára készült, s amelyet Madridban és még 17 tartományban terjesztettek. Az 1830-as évektől kezdve spanyol földön gyakran lírai, romantikus címmel ellátott női magazinok láttak napvilágot. A *La Mariposa* (Pillangó) 1839–40 és 1866–67 között került kiadásra, a *Correo de las Damas* (Hölgyek Futára) 1833-ban, az *El Defensor del Bello Sexo* (A Szép Nem Védelmezője) 1845–46-ban, a *La Elegancia* (Elegancia) és a *Gaceta de las Mujeres* (Nők Lapja) 1846–47-ben, a *La Ilusión* (Illúzió) pedig 1846–50 között. E lapokról és további társaikról – Morell gyűjtése alapján – elmondható, hogy rövid életűek voltak, újra meg újra megszűntek, egymásba olvadtak, vagy más címmel éltek tovább.

Az újságok a múlt század közepén leginkább férfiak tollából származó írásokat közöltek, s noha a szerkesztők vagy tulajdonosok között akadtak nők, az újságírás elsősorban férfi szakmának számított. A cikkek leggyakrabban a divatról szóltak, „kiegészítve” irodalmi alkotásokkal, de emellett állandó téma volt sok lapban a nők erkölcsének megőrzése, a jótékonykodás, a nevelés. Több lapról is elmondható, hogy illusztrációkkal látták el őket, és – amennyiben hetilapok voltak – hétvégén jelentek meg.

Valamennyi ország esetében megállapítható – így Magyarország vonatkozásában is –, hogy egyes városokban rendre megpróbálkoztak külön, helyi lap életre hívásával, melyben a város társasági életének eseményeiről is tudósítottak.

Az 1848-as forradalmi események több országban arra ösztönözték a hölgyeket, hogy külön lapokat alapítsanak, melyek hasábjain kifejezhetik saját követeléseiket. Franciaországban ekkor jött létre a *La Voix des Femmes* (Nők Hangja) és a *L'Opinion des Femmes* (Nők Véleménye), Lipcsében pedig ekkor született meg Louise Otto Frauenzeitung (Nők Lapja) című újságja. Több lapot üldözött a rendőrség bátor hangja, a nők jogainak határozott követelése miatt.

A forradalmak leverése után a női mozgalmak – és így a női lapkiadás – terén bizonyos hanyatlás volt érezhető Európában. A politikai tárgyú lapok kis időre háttérbe szorultak, inkább az irodalom és a divat újdonságai szerepeltek a nőknek szóló újságokban. A történészek kutatásai szerint az 1860-as évek hoztak újabb fordulatot. Marie Goegg-Pouchoulin Genfben 10 éven át szerkesztett egy lapot *La Solidarité* (Szolidaritás) címmel, mely a nőmozgalmi aktivisták első nemzetközi újságja volt. Itáliában 1868-ban Anna Maria Mozconi a *La Donna* (A nő) című kozmopolita lapot jelentette meg. 1869-ben francia földön Léon Richter lépett színpadra a *Le Droit des Femmes* (A Nők Joga) című újsággal, Angliában pedig a *Ladies' National Association* adta ki a *The Shield*-et (Pártfogó), melynek hasábjain többek között kampányt kezdtek a prostitúció törvényesítése ellen.

Az 1880-as évekre, amikor is a sajtótermékek száma jelentős mértékben megemelkedett, sokszorosára nőtt mind a lapok, mind pedig az eladott példányok száma, a sajtó valódi tömegsajtóvá vált. A városokban mindenütt megjelentek az újságosbódék, és valamennyi társadalmi réteg tagjai megtalálhatták a nekik tetsző lapokat. Jóllehet, az általános és kötelező népoktatás mindenütt bevezetésre került, s ezzel nagymértékben nőtt az írni-olvasni tudók száma, egy ideig még a műveltebb és tehetősebb családok (nő)tagjai alkották a lapok olvasóközönségének nagyobb részét. A lapkiadást általában gazdasági vállalkozásként fogták fel, az újságok próbálták egymást túlllicitálni érdekes hírek, kuriózumok, levelezési rovatok, illusztrációk és vonzó reklámok tekintetében.

Ha rövid kitékintést teszünk az amerikai lapkiadás történetére, akkor tapasztalhatjuk, hogy a múlt század végére európai fogalmak szerint szinte elképesztő mennyiségű sajtóterméket – köztük igen nagy számban női magazinokat – adtak ki az USA egyes államaiban. Ez nem csupán a terület és népesség nagysága miatt volt így, de árulkodik ez az adat a nőkérdés, az emancipáció előtérbe kerüléséről is; arról, hogy a nők társadalom fontos tagjai voltak, és arról, hogy potenciális vásárlóerőt jelentettek az áruházak, boltok számára, ami egyáltalán nem volt utolsó szempont a magazinok kiadásánál. Számos lap például kifejezetten termékei reklámozását helyezte a középpontba. A *Harper's Bazar* (Harper Bazár), a *Frank Leslie's Ladies' Journal* (Frank Leslie-féle Nők Lapja), a *Wood's Household Magazine* (Wood-féle Háztartási Magazin) széles olvasóközönségre számíthatott. Városonként és államonként lehetne hosszasan sorolni a megjelent divat-, és egyéb témájú, nőknek szánt lapokat. Míg Bostonban a *Woman's Home Journal* (A Női Otthon Lapja) (1878–1909), addig Minneapolisban a *Housekeeper* (Háziasszony) (1877–1913), San Franciscóban a *Ladies' Home Journal* (Hölgyek Otthona Lap) (1877–87), Chicagóban a *Chicago Magazine of Fashion, Music and Home Reading* (Chicagói Divat, Zene és Házi Olvasmányok Magazinja) (1870–76) bizonyult viszonylag hosszú életűnek. Természetesen voltak lapok, melyek a gyermek-, illetve nőneveléssel foglalkoztak, mások pedig a nők jogaival.

Az európai – s így a magyar – sajtóban is kimutatható az amerikai lapok a hatása, számos cikket és tudósítást vettek át a szerkesztők. Magyarországon főként az amerikai nők munkába állásával, jogi helyzetével kapcsolatos írások kaptak helyet a női magazinokban és hetilapokban, valamint érdekes, sokszor vitatható értékű hírek.

A századforduló európai színterén a női lapok és a női újságírók már jelentős szerepet tölthettek be a kulturális életben. Több meghatározó jelentőségű lap is kiemelhető, például az 1897 és 1903 között megjelent fran-

cia havilap, a La Fronde (A Front), mely a korabeli feminista kultúra igazi tükré, és amely a korszak párizsi nőinek egy új életstílust jelenített meg. Margueite Durand szerkesztőnő utat nyitott a hivatásos női újságírásnak, és kolléganője, a „Séverine” álneven ismert Caroline Rémy volt az első női újságíró, aki cikkírásból élt. Szintén nagy jelentőségre tett szert német földön az 1891-től Hamburgban megjelenő Arbeiterin (Munkásnő) című lap, amelyet Clara Zetkin személyesen támogatott, valamint a Gleichheit (Egyenlőség), melynek szerkesztésében és írásában a szocialista nőmozgalom olyan neves alakjai közreműködtek, mint Angelica Balabano, Adelheid Popp vagy Inés Armand.

*

A magyar sajtótörténetnek mindeddig viszonylag feltáratlan területe a női lapok története. Néhány korábbi kezdeményezéstől eltekintve hazánkban is a 19. század második felében és századunk elején figyelhető meg a nőkről és nőknek szóló különféle újságok és magazinok kiadásának fellendülése. Rendkívül sokféle divattal és szépirodalommal foglalkozó lap létezett ekkoriban, melyek gyakorta közöltek külföldi divatlapokból átvett modellrajzokat és szépirodalmi írásokat. Elsősorban előfizetés révén lehetett e lapokhoz hozzájutni, így leginkább a felső középréteg, illetve az arisztokrácia hölgytagjainak kezében fordultak meg. Ilyen lap volt például a Divat című, a fővárosban kiadott és szerkesztett lap, mely 1866-tól jelent meg, a Divat Újság 1894–1914 között, a Divatcsarnok, mely már az 1850-es években is működött, a Divattudósító, melyet Miskolcon szerkesztettek 1905-től, valamint a Divatkép, a Divat-Nefejejs, a Divat Értesítő, a Divat és Irodalom és számos más, hasonló magazin. Szintén a divat volt az egyik témája a Nővilág című lapnak, mely 1857-től jelent meg, és Vajda János szerkesztette. A lap hasábjain híres szerzők, tudósok tollából közöltek írásokat, mint például Vámbéri Ármin, Prévost-Paradol. A Nővilág című lap olyan hagyományokat indított el a nőknek szóló újságírás történetében, amelyek aztán később, a dualizmus évtizedeiben is tovább éltek más lapok szerkesztésénél. Egyrészt tudósított a külföldi divatújdonságokról, különös tekintettel a francia divatra, másrészt világhírű színésznők és énekesnők fellépéseit követte nyomon; harmadrészt pedig nagy hangsúlyt fektettek a lap újságírói idegen tájak, elmúlt történeti korok nőinek bemutatására. Az újság számos cikket külföldi lapokból „ollózott”, kissé átalakítva az eredeti sorokat, amely eljárás a későbbiekben is bevett szokás volt az újságírás gyakorlatában, sőt manapság is gyakorta találkozhatunk e módszerrel. Emellett a lapban megjelentek a lakberendezéssel, háztartással, kertműveléssel, utazással és főzéssel kapcsolatos hírek, és számos irodalmi mű („beszélyek”, tárcák, levelek). Az újság fő munkatársai közé tartozott Vajdán kívül két hölgy: Jósika Júlia és Heckenast-Bajza Lenke.

1870-től jelent meg egy másik folyóirat, az Új Regélő, melyet Beniczky Irma szerkesztett, a könyveiről is híres író. Noha Beniczky Irma könyveiben általában a divattal, háztartással, női hivatással kapcsolatos témákról írt, ez a lap – miként alcíme is mutatta – „Regény- és beszélytár” volt, „mindennemű kalandokat, mulattató történeteket s egyéb érdekes apróságokat tartalmazó egyveleggel”. Nem csupán ebben a lapban, de számos más, nőknek készült folyóiratban is rendszeresen közöltek „szerezmes regényeket” részletekben, novellákat és költeményeket. E műveknek a színvonala nagyon eltérő volt, többségük nem bizonyult maradandó alkotásnak.

Nők Lapja címmel két lap is indult az 1870-es években, az egyik 1871-ben, és ezt Egloffstein Amália szerkesztette; és egy másik, 1872-ben, Kráthy János szerkesztésében. Ez utóbbi nem volt hosszú életű. A 20. század elején pedig ilyen címmel – Spády Adél szerkesztésében – a Feministák Egyesülete adott ki lapot.

Színvonalas és nagyon gazdag témakínálatot nyújtó lap volt az 1880-as években a Magyar Háztartás. Felölelte mindazokat a kérdéseket, amelyek a háztartás vezetését megkönnyítették, és így a magyar háziasszonyokat érdekelhették. Ugyanakkor például színházművészeti rovat is volt benne; ezenkívül modern, századvégi témaként cikkek a tornászatról; irodalmi levelek, nőegyleti hírek és receptek, rejtvények és sok reklám. A varrógéptől a látszóig, a kávétól a függönyig terjedt a reklámozott áruk skálája.

Az 1880-as években bontakozott ki egy másik lapnak, a Nemzeti Nőnevelés című, nagyon színvonalas folyóiratnak a működése, amely a dualizmus korában talán a legkiválóbb magyarországi nőkről és nőknek szóló folyóirat volt. Amint címe is jelezte, kifejezetten a nők, leányok neveléséhez kívánt segítséget nyújtani, egyrészt nevelési, oktatási tárgyú cikkeivel, másrészt tudományos témájú tanulmányokkal. Havonta jelent meg, a budapesti Sugárúti Állami Tanítónő-képző Intézet tanárai szerkesztették. Olyan nagyságok írtak a lapba, akik meghatározó személyiségei voltak a magyarországi leánynevelésnek, mint például Zirzen Janka, Damjanich Jánosné, Veres Pálné, De Gerando Antonia, Péterfy Sándor és mások.

Több újságnak volt – különösen a századforduló után – nőknek szóló melléklete, ami feltétlenül azt jelzi, hogy a nők mint potenciális olvasóközönség ekkorra már nagyon jelentős táborot alkottak. A századelőn például ilyen mellékletként jelent meg a Nő mint házi orvos a „Tolnai Világlapjában”, vagy a Nők Világa a Kolozsváron kiadott „Unitárius Közlöny” mellett. Magyarországon tipikus jelenség volt a századforduló tá-

ján, hogy egyes országos vagy regionális egyesületek, nőszervezetek lapot adtak ki alkalmanként vagy rendszeresen. Ilyen volt például a Feminista Egyesület Értesítője, amely 1906-1907-ben jelent meg, Glücklich Vilma szerkesztette, 1907-től A Nő és a Társadalom címmel, továbbá a Magyarországi Nőegyletek Szövetségének lapja, a Székesfehérváron kiadott Egyesült Erővel 1909-14 között. A század végétől jelent meg Tutsek Anna színvonalasnak mondható, érdekes lapja, a Magyar Lányok, melyet gyakorta hirdettek a női magazinokban is.

A nőmozgalom erősödésének, a nők társadalmi, gazdasági, kulturális színtereken való előrenyomulásának eredményeként a századvégen már egyre több napi- és hetilap is közölt számos, nőkről és nőknek szóló hírt, cikket. A 20. század későbbi évtizedei pedig – építve az újságkiadás korábbi hagyományaira és tapasztalataira – több száz hosszabb-rövidebb életű női lap kialakulását segítették elő.

Felhasznált irodalom

- A History of American Magazines IV. 1885–1995. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957.
- Anderson, Bonnie S.-Zinsser, Judith P.: A History of Their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present. I-II. London–New York–Victoria, 1988.
- Aparicio, Pedro Gomez: Historia del periodismo español. Madrid, 1967.
- Evans, Richard J.: The Feminists. Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australia 1840–1920. London, New York, 1977.
- Histoire mondiale de la femme. IV. Dir.: Pierre Grimal. Strasbourg, 1966.
- Historia de las mujeres en Occidente IV. – El Siglo XIX. Szerk.: George Duby–Michelle Perrot. Madrid, 1993.
- Livois, René de: Histoire de la presse française. II. De 1881 à nos jours. Lausanne, 1965.
- Morell, Inmaculada Jiménez: La prensa femenina en España. Desde sus orígenes a 1868. Madrid, 1992.
- Sullerot, Evelyne: A női munka története és szociológiája. Budapest, 1971.

SZEMLE

EGY NEM CSAK MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNETI TÉMÁJÚ MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNETI KIADVÁNYRÓL

A demokratikus és szociális megújulás.
Tervek és valóság 1942–1945

The Democratic and Social Progress 1942–1945

SZERK.: JEMNITZ JÁNOS, MOHAROS ÉVA, PHILIP RAWLINSON,
SZÉKELY GÁBOR

Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 1997. 195 p.

1. Az első világháború után, az 1920-as években a háborúban győztes hatalmak és a fejlett országok megkísérelték – természetesen tartva ezt – úgy folytatni a gazdaság- és pénzügyi politikát, mint ahogyan a hosszú 19. század végén, a világháború előtt. Nem ismerték fel, hogy *új történeti szakaszról van immár szó*, s hogy egy rossz békerendszer, a háborús jövedételek szerencsétlen kezelése (a háborús adósságoknak a jóvátétellel való összekötése a győztes hatalmak között), az USA izolacionizmusa az 1920-as években, a weimari Németország demokratikus berendezkedésének nem kellően megalapozott volta, a német munkásmozgalom megsztottsága, pártjainak szembenállása és ezek „egyíthetősége” gazdasági világválsághoz (1929–1933, 1931-ben nemzetközi pénz- és hitelválsághoz), majd újabb világháborúhoz vezet. A világgazdasági válság tette nyilvánvalóvá az előző és addigi gazdaság- és pénzügyi politika teljes ellehetetlenülését, és persze azt, hogy az új történeti szakaszban reménytelen e gazdaságpolitika változatlan alkalmazása (amit egyébként Keynes már 1919–20-ban leírt!).

Utalni kell azokra a közismert tényekre is, hogy Európában a két világháború között – persze nem a valóban fejlett régiókban – a bolsevizmus, majd a fasizmus-nácizmus a maguk módján új típusú, a demokráciával átlósan ellentétes politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális s mentalitásbeli modelleket hoztak létre; s ezekre a rövidebb-hosszabb, történelmileg perspektivikusan zsákutcás modellekre és tendenciákra – totális, monolitikus jellegűknél fogva – egész fennállásuk alatt nem jellemző semmiféle *érdemi* útkeresés – saját öntörvényszerűségüket követték.

Az útkeresés a fejlett európai és észak-amerikai régiókban a gazdasági világválság alatt és főleg után jelentkezett. Idetartozik Roosevelt New Dealje az USA-ban, Mannheim korai és az angol planisták elképzelései, illetve a szociáldemokrata (szocialistának mondott) „tervgazdasági”, valójában a piaci vegyes gazdaságot megcélzó elgondolások: de Man, Vandervelde, s a modern keresztényszocialista elgondolásokat sem mellőzném.

2. Miért kellett mindezt előrebocsátani? Nem egyetlen okból. „Gyakorlatiasan” például azért, mert ezek nélkül nem lehet valójában megérteni a szóban forgó könyvben foglaltakat, magát a munka rendkívül fontos *témáját*. „Gyakorlatiasan” azért, mert ezeket is rögzíteni kellett volna – röviden persze – az olvasók tájékoztatására a bevezetőben. De el kellett volna mondani 1995-ben, a konferencián is – márcsak a vita kedvéért is. Ezt természetesen nem pótolhatja Jemnitz Jánosnak a téma fontosságát kiemelő, a konferenciaszervezés és a kiadvány megjelentetésének nehézségeit korrekten bemutató *előszava*. Elméletileg pedig azért, mert az – ismétlem – igen fontos témáról szóló előadások-írások nem szorítkoztak volna lényegében egyedül a munkásmozgalom történetére, illetve az e szemszögből történő tárgyalásra. Fentiekből adódik tehát szerintem a könyv (és a megelőző konferencia) fő hibája: a téma leszűkítése, és így a munka nem szervesen egységes volta.

Más – de egy recenziónál ugyancsak igen fontos – kérdés, hogy a kötetben közölt, részben a konferencián elhangzott, részben az azóta kapott *írások majd mindegyike jó, szakmailag megalapozott, új ismereteket is hozó, igen hasznos munka*. (A konferencia vitájának anyaga sajnos nem fért bele a kötetbe; amiről a szerkesztők természetesen nem tehetnek.) A kötetben szereplő írások magyar, angol és német nyelvűek, a kötet a végén magyar vonatkozású visszaemlékezéseket is, továbbá angol nyelvű Appendixet tartalmaz.

A szerkesztők (és konferenciaszervezők) érdeme, hogy 1945 ötvenéves évfordulóján megrendezték ezt a konferenciát, s anyagát részben ki is bővítve közreadták 1997-ben.

A téma fontosságát azért is emeltem ki, mivel sem a világban, sem nálunk nem szerveztek konferenciát, és nem jelentettek meg tanulmánykötetet 1945-ről, ami pedig világtörténelmi fordulópont, de legalábbis rendkívül fontos dátum az európai és a világtörténelemben (bár terveztek konferenciát Londonban, Stockholmban és az USA-ban egyaránt). A témaválasztás tehát – kritikai észrevételeimről függetlenül – feltétlenül érdeme a szerkesztőknek és a szerzőknek.

Nem látom értelmét (s a recenzio terjedelmi kerete sem engedi meg), hogy a kötet írásait érdemben részletesen ismertessem. Az általam legfontosabbnak tartott magyar és külföldi szerzői a kötetnek: *Jemnitz János* (az angol és angol–francia munkásmozgalomról közölt írások), *Horváth Jenő* (Olaszország 1945), *Harsányi Iván* (Spanyolország 1945), *Székely Gábor* (a nemzetközi szocialista mozgalomról), *Philip Rawlinson* (az 1945 utáni angol munkáspárttól), *Inge Kircheisen* (a Labour Party és a brit uralkodás vége), *Kate Hudson* (a Labour Party és a kommunisták), *Malcolm Sylvers* (az USA-beli irányzatokról), *Johannes Klitz* (a Német Szocialista Egységpárttól), *Klaus Misgeld* (a demokratikus szocialisták nemzetközi csoportjáról Stockholmban), *Niels Wilum Olesen* (a Dán Szociáldemokrata Párt 1944–47 között), *Andrea Panaccione* (Szocialisták a második világháború próbakövén: Pietro Nenni és Fjodor Dan).

A mondottak mellett említem, hogy a cikkek egy része azt tükrözi, hogy különböző országokban a szóban forgó időszakban mi és hogyan történt. A cikkek másik fele azt mutatja be, hogy 1945-ben a „nyitás” – az a remény, hogy ezután Európa új és demokratikusabb lesz, mint 1939-ben, a háború kitörésekor – hogyan tükröződött, és hogyan ütközött a (történelmi) valósággal. Ám – hogyan a szerzők látják, és amit a kötet sugall – a nyitás akkor valóban nyitást volt.

Incze Miklós

ANTONIO CABEZAS

EL SIGLO IBERICO DE JAPÓN. LA PRESENCIA HISPANO-PORTUGUESA EN JAPÓN, 1543-1643

(Japán ibériai százada.

Spanyol–portugál jelenlét Japánban, 1543-1643)

Valladolid, Universidad de Valladolid, 1994. 618 p.

Ki az, aki igazán hivatott megírni Japán 1543 és 1643 közé eső történetét? Az angolszász történészek (Boxer, Ruischauer, Knauth, Sansom, Hall, Murdoch, Webb vagy Elison), akiket a kötet szerzője azzal vádol, hogy sok hibával írták történelmi munkáikat? Vagy a japánok, akiknek életében egy amerikai újságíró szerint az a legfontosabb, hogy „japánok”, ezért a szerző szerint elfogult történétírók? Netalántán a portugálok, akik jobbra csak saját forrásait tanulmányozták Japánban való jelenlétüket illetően? – Ezeket a kérdéseket a „Japán ibériai százada”-nak szerzője, Antonio Cabezas fogalmazta meg könyve bevezetőjében, kétséget sem hagyva az olvasóban afelől, hogy ő alkotta meg a témával kapcsolatosan „a művet”. Cabezas, aki 37 éven át élt műve megírását megelőzően Japánban, s noha nem történész (a Kyotói Idegen Nyelvek Egyetemének professzora), hosszú időn át gyűjtötte adatait könyvéhez japán, spanyol és portugál történelmi forrásokból.

1543-ban érkezett Japánba Fernando Mendes Pinto, akit aztán szép számmal követték portugálok és spanyolok a partraszállást követő évszázadban, akik között a hittérítők és kereskedők voltak legtöbben. Valamennyiük közül a legismertebb Xavier-i Ferenc. Ebben a mintegy 100 éves időszakban, egészen addig, amíg Japán nem zárta be kapuit hosszú időre az európaiak (a kereszténység) előtt, számos forrás született a kultúrák találkozásáról. Ezeknek egy – jelentős – részét gyűjtötte össze Cabezas Toledo, Salamanca, Zaragoza, Madrid, Manila, Lisszabon levéltáraiban, japán könyvtárakban, levéltárakban és irattárakban, valamint a British Museumban.

Könyvét enciklopédiaszerűen építette fel, négy nagyobb részre, hét fejezetre és megszámlálhatatlanul sok alfejezetre osztva. Az első részben témája előzményeit mutatja be, felvillantva Japán és Európa korabeli történetét. Mintegy 150 oldalas rész foglalkozik a felfedezések korával, Japán részletes bemutatása mellett itt ol-

vashatunk az első hittérítőkről, Xavier-i Ferenc tevékenységéről is. Külön érdekessége ennek a résznek a szigetország mindennapjait (étel, lakás, vallás, szexuális szokások, nevelés, nők helyzete, játékok és sportok, hajózás, közlekedés stb.) bemutató alfejezet.

A II–IV. részek az „Elutasítás”, „Idegengyűlölet” és „Áldozat” címet viselik, jelezve, hogy ezekben a fejezetekben az európai és japán kapcsolatok árnyoldalait, a két kultúra közötti elmérgesedő helyzetet mutatja be a szerző. Azt az időszakot, amikor a „mesés” keleti ország egyre inkább rémálommá és utolsó állomássá vált az európai térítők számára.

Antonio Cabezas könyvét sok kritikus szóval illetheti a történészek köre. Alapos anyaggyűjtésének értékéből sokat levon az a tény, hogy nem használ jegyzeteket, több alkalommal nem derül ki világosan az olvasó számára, hogy közölt adatát honnan merítette. A mű szerkezete kissé széteső, az időrendiségen kívül nem mindig lehet felismerni a rendezőelvet. Cabezas munkája főként adatközlő, leíró jellegű, elemzésekre alig bocsátkozik, és elmarad az a tényeken nyugvó kritika is, amellyel megnyugtatóan bizonyíthatná az általa támadott szerzők adatainak (nézeteinek) pontatlanságát.

Miért ajánlható mégis ez a mű a történészek figyelmébe? Egyrészt azért, mert 22 oldalas, sűrűn gépelt bibliográfiai melléklete (japán, spanyol, portugál, angol és német nyelvű könyvek és tanulmányok feltüntetésével) jó kiindulópont lehet a téma iránt érdeklődő kutató számára. Másrészt azért, mert bőséges adatmennyisége (a hiányos forrásmegjelölés ellenére) színesítheti történelmi ismereteinket Japánról, illetve arról, hogyan futott zátonyra Európa első találkozása ezzel a kortársak által mesebelinek tartott, különös világgal. 1611-ben Sebastián Vizcaino, aki az első Japánba küldött spanyol követ volt, azt vetette papírra a Don Quijote első részét olvasva, hogy Cervantes jobban tenné, ha nem tagadná azon mesés országok létezését, melyek „bús képű lovagja” fejében élnek, hiszen Japán is egy ezen országok közül.

Ambrusné Kéri Katalin

MARIAN KUKIEL

DZIEJE POLSKI POROZBIOROWE (1795–1921)

(A felosztás utáni Lengyelország története, 1795–1921)

London, Wydawnictwo Puls, 1993. 726 p.

Kukiel több mint fél évszázados kutatói munkásságának eredménye ez a szintézis. Hatalmas forrásanyagot kellett megmozgatnia és rendszereznie, hiszen az általa tárgyalt korszakban a lengyel nemzet három európai nagyhatalom által földarabolva, államiságától megfosztva létezett, nem beszélve az igen jelentős többközpontú emigrációról, amelynek politikai, katonai és kulturális tevékenysége az egész korszakban jelentős volt és elválaszthatatlanul összefonódott a „hazai” folyamatokkal. A feladatot még bonyolultabbá teszi, hogy a „lengyel ügy” a mindenkorai európai helyzettől függött, akár a nagyhatalmi politikáról (napóleoni háborúk, krími háború, berlini kongresszus stb.), akár az egész 19. századot átható nemzeti mozgalmak (törökellenes harcok a Balkánon, 1848-as mozgalmak, olasz és német egység) aktuális helyzetéről, illetve a század közepén megerősödő és egyre inkább nemzetközivé váló szocialista mozgalmakról (párizsi kommün, 1905-ös oroszországi forradalom) lett légyen is szó. Talán e rövid bevezetőből is kitűnik, hogy milyen sok helyen kellett a forrásokat felkutatni, ami tekintetbe véve a 20. századi történelem menetét egyáltalán nem volt könnyű feladat. Kukielnek a két háború közötti időszakban azonban lehetősége volt a lengyel területeken meglévő források tanulmányozására, a II. világháború után pedig a nyugat-európai könyvtárak, illetve levéltárak nyíltak meg előtte, többek között a British Museum, a londoni Lengyel Könyvtár, valamint a párizsi Lengyel Könyvtár, illetve a Lengyel Kutatási Központ Könyvtára.

A könyv tematikai vázát a szerző történelmi témájú előadásai alkotják, amelyeket egyrészt az Idegenbeli Lengyel Egyetemen (Polski Uniwersytet na Obczyźnie), másrészt a Szabad Európa Rádió lengyel adásában tartott. Ezeket az előadásokat szedte össze rendszerbe és egészítette ki korábbi, a lengyel hadtörténetet, valamint a múlt századi európai politika történetét taglaló könyveinek anyagával.

Maga Kukiel elsősorban katonai, a Lengyel Hadsereg I. hadtestének parancsnoka (1940–42), valamint politikus, a londoni lengyel emigráns kormány nemzetvédelmi minisztere volt (1942–49), ezért nem csoda, hogy könyvében túlsúlyban van a politika- és a hadtörténet taglalása.

Érdekes párhuzamokat figyelhetünk meg a mű születésének idejét, valamint a könyvben foglalt időszakot illetően. A II. világháború hadszínterein harcoló lengyel katonák előtt példaként szerepeltek a 19. század háborúiban részt vevő lengyel légiók katonái. A 19. században a három felosztó nagyhatalom közül – úgy tűnik – az orosz birodalomban volt a legnehezebb a lengyelek helyzete, legalábbis a hidegháborús időszak Lengyel Népköztársaságának és az erőszakos szovjetesítésnek a perspektívájából visszatekintve, akkor is, ha maga a szerző az ötvenes és hatvanas évek lengyel történéseit kívülről láthatta csak. Ezt a nem is túlságosan szabatos állításunkat igazolni látszik az a tény is, hogy a könyvben legnagyobb helyet az orosz fennhatóság alatti területek történései, illetve az oroszellenes felkelések foglalják el.

Még egy jelentősnek tűnő párhuzam: az emigráció. Az 1830-as évektől kezdődően Európát behálózták a lengyel emigráns szervezetek, amelyek létrehozták saját politikai és kulturális intézményeiket, ugyanúgy, mint a II. világháború után: Londonban működik az emigráns kormány (1989-ig), az Amerikai Egyesült Államokban a lengyeleknek saját kongresszusuk van, Párizsban működik az egyik legnagyobb lengyel kulturális központ, amelynek kiadványai a „népi” Lengyelországban is közkézen forognak az úgynevezett „másodlagos forgalomban” (drugi obieg).

E bevezető után itt az ideje, hogy rátérjünk a könyv vázlatos áttekintésére. Szerkezetileg a mű egy tömör előszóra, öt nagy kronologikus részre, részletes bibliográfiára, valamint névmutatóra oszlik. Az első kiadás-hoz írt előszóban a szerző tömören vázolja a megírás célját, vagyis azt, hogy a könyv egyetemi tankönyvnek készült, és egyben az addig megjelent egyetemi tankönyvciklus időrendben utolsó darabja.

Az első kronologikus rész a nemesi köztársaság bukásától a napóleoni háborúk végéig tartó időszakkal foglalkozik. Értékes fejezete ennek a résznek a „Régi Köztársaság öröksége” című, amelyben már nem a „kinek a hibájából következett be a felosztás” kérdéskört boncolgatja, hanem objektíven bemutatja a 18. század második felében lejátszódó lengyelországi folyamatokat, az állam és a hadsereg megreformálására tett kísérleteket, valamint azokat az okokat, amelyek ezeket a kísérleteket kivitelezhetetlenné tették.

A három megszálló állam adminisztrációjának kezdeti lépéseit röviden elemzi, majd áttér a napóleoni háborúk lengyel vonatkozású történéseinek részletes taglalására: a Lengyel Légio megalakulására és tevékenységére, majd egy rövid fejezet után, amelyben Czartoryski politikáját elemzi, rátér a napóleoni Lengyelország, vagyis a Varsói Hercegség történetének taglalására. Mint máshol is a könyvben, itt is elsősorban a hercegség politika- és hadtörténete dominál, azonban a szerző kitér a törvényalkotás, a gazdaság és a kultúra területére is. Az első részt a sikertelen 1812-es oroszországi hadjárat, ennek következményei, valamint a bécsi kongresszuson a lengyel államiság fenntartásáért folytatott politikai csatározások leírása zárja.

A második rész a Kongresszusi Lengyelország történetét vázolja az 1831-es felkelésig, illetve a lengyel-orosz háborúig. Elemzi az I. Sándor által lengyeleknek adott alkotmányt, részletezi a cár lengyel politikáját, amelyet helyel-közzel liberálisnak tart, különösen az őt követő I. Miklós politikájának fényében. Kitér a kisebb-nagyobb összeesküvésekre, külön fejezetet szentelve a dekabrista mozgalomnak. A műben unikumként hat az az igen hosszú fejezet, amelyet a korszak lengyel kultúrájának szentel.

Az 1831-es felkelést – természetesen – elsősorban politikai és katonai szempontból elemzi. A bukás okai között fontosnak tartja, hogy a felkelés idején nem sikerült megoldani a jobbágykérdést, ami egyébként Kukiel szerint több mint fél évszázadra (majdnem a századfordulóig) közömbössé tette a parasztságot a politika, valamint a nemzeti függetlenség kérdései iránt. A felkelés bukásának fő okát azonban mégsem ebben, hanem a katonai vezetés gyengeségében látja. Részletesen leírja azokat a fontos momentumokat, amelyekben a döntő ütközetekre kínálkozó kedvező alkalmakat a lengyel hadvezetés figyelmen kívül hagyta. Külön megemlíti Dembiński halogató, folyton visszavonuló taktikáját mint negatív példát. Kár, hogy az 1848–49-es magyar szabadságharc vezetői nem ismerték fel ugyanezt.

A harmadik rész az 1831–64 közötti időszakot tárgyalja, ezen belül is elsősorban a lengyelség európai szerepvállalásával foglalkozik. Ez a „nagy emigráció” kora, amikor is a létszámában is jelentős lengyel emigráció szinte az összes európai országban jelen van, ez a nagy romantikusok: Mickiewicz, Słowacki nagy korszaka, és ez az a korszak, amikor hol egyik, hol másik országban fel-feltűnnek a saját zászlaik alatt harcoló lengyel katonák, akiknek jelszava: *Za wolność naszą i waszą*. Részt vesznek az itáliai és magyar szabadságharcban, a krími háborúban (török oldalon és színekben), és az európai politika minden változását megpróbálják kihasználni a „lengyel ügy” felélesztése érdekében. Erre a legalkalmasabb pillanatok az 1848-as európai forradalmak kora, valamint a krími háború és az azt követő békétárgyalások, ahol a kedvező alkalmat Ausztria-és Oroszország szembenállása adta. Az 1863–64-es felkelés kiváló katonái a szerző az olasz egység kivívásában, az osztrák-magyar kiegyezést megelőző politikai helyzetben, II. Sándor reformjai és a konkrét lengyel helyzet ellentmondásaiban, valamint a lengyel társadalomban lezajlott „erkölcsi éréstben” látja. Ez volt az az időpont, amikor Lengyelország a 19. században először és utoljára az európai politika fő kérdésévé vált. Anglia fontolgatta, hogy a lengyel felkelőket „harcoló félként” ismeri el. III. Napóleon Párizsban konferenciát hívott össze a lengyel kérdéssel kapcsolatban, a pápa a katolicizmus védelmében felszólította Ferenc József-

fet, hogy lépjen fel a lengyelek mellett. Franciaország és Anglia közös diplomáciai jegyzékben akarta közölni a cárral, hogy nem ismerik el Lengyelország fölötti jogát. (Ezt egyébként soha nem adták át.) Egész Európából önkéntesek ezrei álltak a lengyel hadseregbe, közöttük néhány száz magyar is, akik közül száznak a nevét is ismerjük. A felkelést a 300 000-es orosz hadsereg Ausztria galíciai támogatásával leverte.

A negyedik rész a felkelést követő fél évszázad „belső” történéseivel foglalkozik, a kiábrándultság hosszú időszakától a nemzeti függetlenség gondolatának újraéledéséig. Már a cím is a korszak pozitivistáira utal: *A létért folytatott küzdelem, a szerves munka és a nemzet erejének növekedése*. Itt mutatkozik meg igazán Kukiel valódi szintetikus történetírói vénája, itt sikerül a legarányosabban tárgyalnia az összeurópai folyamatokat (olasz és német egység, párizsi kommuné), beleágyazva a „lengyel ügyet”, kitérve mindhárom „zabór” belső történéseire és folyamataira, nem feledkezve meg a varsói és krakkói pozitivistákról, a német Kulturkampf-ról, a szocialista mozgalmak fejlődéséről, a parasztság politikai aktivizálódásáról, valamint a nem lengyel nemzeti mozgalmakról sem. Külön kitérőt tesz a lengyeliség demográfiai fejlődésére, valamint a mindhárom „zabórban” újjáéledő lengyel nemzeti-függetlenségi törekvésekre.

Az ötödik részben az 1905-ös oroszországi forradalom előzményeitől az újjáalakuló lengyel állam határainak véglegesítéséért folytatott küzdelmek lezáródásáig, az új lengyel alkotmány elfogadásáig tartó időszak eseményei kaptak helyt, különös tekintettel a lengyel államiság helyreállításáért folytatott politikai játszmákra. Ezt a korszakot Kukiel már felnőtként élte meg, emlékei láthatólag zavarják. Bár törekszik az objektivitásra, ez a rész talán a legkevésbé sikerült része a könyvnek. Az 1920-as lengyel-szovjet háborúban Kukiel személyesen részt vett, s az egyéb hadszíntereken zajló eseményeket is más szemtanúk, illetve résztvevők visszaemlékezései alapján írta meg. Ez bizonyos hangsúlyeltolódásokat eredményez, hiszen itt már hiányzik az eseményekre való távolságtartó rálátás. Példaként említem az 1920. augusztus 31-én lezajlott komarowi csatát, amelyről azt írja Kukiel, hogy „ennek a háborúnak az egyik (kiemelés tőlem) legnagyobb lovasütőközete” volt, megfélekedve, vagy talán nem észrevéve, hogy ez a csata, amelyben egy lengyel lovashadsereg állt szemben Bugyonnij két szovjet lovashadseregével, egyben az egyetemes hadtörténet utolsó nagy és jelentős lovascsatája volt, ami egyébként a lengyelek győzelmével végződött. Ez akár szimbólum is lehetne, hiszen a szerző itt visszatér a 16-17. századi nemesi köztársaság legdicsebb hagyományához, az „antemurale christianitatis” eszméhez. Weygand tábornokot idézve: „1920-ban a világ a hála nagy adósságát vette magára Lengyelországgal szemben, amely még egyszer utoljára a keresztény civilizáció védőbástyája volt.”

A könyvnek igen nagy nemzetközi visszhangja volt. Az egész világból érkeztek az elismerések, a kiegészítések és a kritikai észrevételek. Megemlítették, hogy a könyv utolsó része elnagyolt, vázlatos, amit a szerző készséggel elismert. Sokan kifogásolták, hogy aránytalanul kevés a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet a politika- és hadtörténet túlsúlyával szemben. Ezekre az észrevételekre Kukiel így válaszolt: „De hiszen a valóságban tényleg ezek voltak túlsúlyban abban a százhuszonöt évben, a politikátörténet időről időre eldöntötte sorsunkat, a hadtörténetben pedig számos alkalommal a nemzet akarata fejeződött ki.”

Mások azt vetették a szemére, hogy a tömeges folyamatokkal szemben túl nagy jelentőséget tulajdonít az egyéneknek. Erre Kukiel azzal válaszolt, hogy távol áll tőle a személytelen történelem. A „népi” Lengyelország egyes történései szemére vetették, hogy nem foglalkozik a társadalmi ellentétekkel, és hogy a történelmet drámaként fogja fel. Az előbbi észrevételre a válasz, hogy a könyv elejétől a végéig tele van társadalmi ellentétekkel, az utóbbira pedig Askenazy szavaival úgy válaszol a szerző, hogy az „igazi történelem” valóban dráma.

Mindent egybevetve Marian Kukiel könyve egy nagyon jól megírt egyetemi tankönyv. A tárgyalt korszakot tekintve mindmáig az egyetlen. Az 1990-es évek eleje óta Lengyelországban is kötelező irodalom történelmszallgatók számára, és évente igen nagy példányszámban fogy el.

Tapolcai László

J. F. V. KEIGER

RAYMOND POINCARÉ

Cambridge University Press, 1997. 413 p.

A francia politikának csaknem 40 évnek keresztül kulcsfigurája volt Raymond Poincaré, ám a szerző által írt életrajz az első, amely kielégítő összefoglaló képet nyújt e fontos politikus életéről és tevékenységéről.

Poincaré (1860–1936) Lorraine-ben (Lotaringia) született, ügyvéd volt. 1887-ben, 26 évesen, mint legfiatalabb képviselő, foglalta el helyét a francia parlamentben. Nagyon gyorsan ívelt felfelé pályája, a legmagasabbra 1913 és 1920 között jutott, a francia köztársaság elnöke volt.

Nevéhez fűződik a frank stabilizációja. A „franc Poincaré” mentette meg az országot a németországihoz hasonló nagy inflációtól az 1920-as években. Poincarének sikerült a háború előtti értékének egyötödén stabilizálni a frankot, ami a középosztályok számára nagy megkönnyebbülést jelentett. Az utókor azonban főleg a háborús Poincarét látja („Poincaré la guerre”), aki a revans szellemében előkészítette a „nagy” háborút, az első világháborút, azzal a céllal, hogy visszaszerezze Alsace-t (Eldzász) és szeretett Lorraine-jét. Még egy nem hízelgő jelzöt kapott: „Poincaré la Ruhr” – az engesztelhetetlen németgyűlölő, aki harcolt a teljes jóvátételért, reparációért, és aki megszállta a Ruhr-vidéket 1923-ban, hogy fizetésre készítse a németeket.

Ez volt eddig a szereotíp kép, de Keiger, aki Franciaország első világháború előtti történetének és a háború előzményeinek okairól írt munkáiról ismert, lelkiismeretesen utánajárt a forrásoknak, alaposan tanulmányozta a Bibliothèque Nationale-ban őrzött Poincaré-naplót és a levéltári forrásokat, más végkövetkeztetésre jutott. Szerinte szó sem volt háborús hisztériáról, háborúra való készülődésről Poincaré részéről, hanem ő, mint köztudott, meg volt győződve arról, hogy az orosz szövetség a francia biztonság alappillére. Poincaré inkább kordában akarta tartani az orosz agresszivitást, mint felkelteni. Hihetetlen, de tulajdonképpen – legalábbis Keiger professzor véleménye szerint – váratlanul érték az 1914. júliusi válságos események, sem ő, sem kortársainak nagy része nem kívánta és nem várta a háború kitörését. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés a szerző véleményével ellentétben, hogy nagyobb összefüggéseket figyelembe véve, mennyiben járult hozzá Franciaország, a francia gloire a háború kirobbanásához. Poincaré persze nem húzódtott vissza, és döntő szerepet kívánt vállalni a júliusi válság megoldásában. Miniszterelnöke és külügyminisztere, René Viviani a külügyek vonalán nem állt a helyzet magaslatán: egészsége és ítélőképessége is megromlott. Poincaré ebben a helyzetben teljes energiájával és praktikusságával, amelyik a régi diplomácia sajátja volt, s amelyik az első világháború előtti Európát oly veszélyes helylé tette, Németországot tette meg az agresszornak.

Poincaré Ruhr-vidékkel kapcsolatos felfogását a szerző úgy írja le, ahogy a korabeli német propaganda és hazai ellenfelei ábrázolták. De azt is bemutatja, hogyan ment végbe Poincarénál az a folyamat, hogy elfogadja Locarnót. Az ugyanis már 1923-tól világossá vált, hogy a kényszerítés magatartás nem működik a paszszív német ellenállás és a brit, valamint amerikai vonakodás miatt. Poincaré egyre inkább meggyőződött arról, hogy csak a teljes európai pénzügyi rendszer átalakítása oldhatja meg a reparációs költségek problémáját. Ezért a szerző szerint az a tétel, hogy ő volt Németország korábcsa és a versailles-i békerendszer mindenáron való és hajlíthatatlan fenntartója, félremagyarázason alapul. Az európai fizetési rendszer átalakításának szükségessége valóban felmerült nála, de azt is ki kell mondani, hogy mindegyre a következtetésre azután jutott, miután nem ment a kényszerítés.

Keiger kritikus életrajzíró, és írásából világos, hogy Poincaré nélkülözötte az erkölcsi bátorságot és nem szeretett népszerűtlen dolgokat csinálni. A szerző többször hangoztatja zordságát, de azt is sugallja, hogy zárkózott, visszahúzódo természete volt. Azt is bemutatja, barátaival mennyire kedves tudott lenni, és milyen szerető, igaz kapcsolata volt feleségével és családjának tagjaival. Az állatokat is szerette, több háziállatot tartott. S nem volt szűk látókörű, száraz ügyvéd, otthonosan mozgott irodalmi és művészeti körökben, utóbb az Académie Française is tagjai sorába választotta. Nem volt zsupori, sőt inkább nagylelkűnek mondható, aki jótékonyági akciókra adta javai jó részét. Becsületes volt, és azon kevés politikusok közé tartozott, aki nem használta fel befolyását, magas beosztásait arra, hogy meggazdagodjon. Pragmatikus, kitartó, intelligens és honszerető volt.

Poincaré történelmi jelentőségét több oldalról lehet megítélni. Lehet, hogy a könyv értékelésével nem mindenki ért egyet, de a szerző szerint Poincaré mint vezető jól szolgált a francia polgárok törekvéseit a társadalmi és egyéni anyagi biztonság megeremtéséért. Mit kezdünk azonban azzal, hogy Poincaré nagy csodálója volt Thiers-nek, akinek kezeihez munkásvér tapadt? Nem lehet viszont azon csodálkozni, hogy a francia és a nemzetközi munkásság körében Poincaré nem volt népszerű. A feministák között sem, bár a szerző igyekszik minden kis nyomot felkutatni, hogy bebizonyítsa, Poincaré tett valamit a nők egyenjogúsításáért, legalábbis meggyőződésében. Nem vitás, hogy nem Keiger szava lesz az utolsó Poincaré életéről és értékeiről, de a munka hasznosságához – nagy anyagfeltárássra, tudományos volta és nem utolsósorban olvasmányosága miatt – nem férhet kétség.

H. Haraszi Éva

E számunk szerzői

Ambrusné Kéri Katalin, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
H. Harasztí Éva, a történettudomány doktora, London
Incze Miklós, a történettudomány doktora, a Világtörténet főszerkesztője
Makai János, Ph. D. főiskolai docens, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
Nyemcsok Attila, történész, Békéscsaba
Radnóti Klára, tudományos munkatárs, Magyar Nemzeti Múzeum
Sokcsevits Dénes, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
Szatmári Péter, főiskolai adjunktus, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar
Tapolcai László, tudományos munkatárs, MTA-BKE Közép- és Kelet-Európa Története Kutatócsoport
Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Vigh Kálmán, Ph. D. főiskolai docens, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely

